

КУРС ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ»

Частина 1

для студентів спеціальностей
«ПСИХОЛОГІЯ», «ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

Львів-2010

ЗМІСТ

Лекція 1. Тема 1.

Предмет історії психології, її розвиток і методологічні принципи

Лекція 2. Тема 2.

Виникнення і розвиток психології у країнах Сходу

Лекція 3. Тема 3.

Розвиток психології в період Античності
Старогрецька філософія в досократівський період

Лекція 4. Тема 3.

Нові підходи в поясненні природи психічного в Античності

Лекція 5. Тема 4.

Психологія в Русі – Україні

Лекція 6. Тема 5.

Психологічні теорії Середньовічної епохи та Відродження

Лекція 7. Тема 6.

Розвиток психології в Новий час (XVII ст.)

Лекція 8. Тема 7.

Розвиток психології у XVIII ст.

Лекція 9. Тема 8.

Розвиток психології в Україні (XVII-XX ст.)

ЛЕКЦІЯ 1

Тема 1

Предмет історії психології, її розвиток і методологічні принципи

План:

1. Предмет, методи і основні етапи розвитку історії психології.
2. Головні чинники і принципи розвитку психології.

Вступ. Історія психології – одна із небагатьох навчальних дисциплін, яка синтезує знання окремих галузей і проблем психології. З одного боку, її зміст – це ті знання, які були отримані з інших курсів – загальної, вікової, соціальної психології, тощо. З іншого боку, історія психології дозволяє привести ці знання в систему, зрозуміти логіку становлення психології, причини зміни її предмету, основної проблематики.

Значення даної дисципліни полягає в тому, що зміст цього предмету, по суті, є основою культури, необхідної для психологів в будь-якій галузі і діяльності.

Історія психології вчить не тільки фактам, але і мисленню, вмінню зрозуміти і адекватно оцінити окремі психологічні явища і концепції. Аналіз різних підходів до психіки допоможе набути неідеалізований, недогматичний погляд на різні теорії, навчить мислити об'єктивно і неупереджено, знаходити реальні переваги і недоліки як абсолютизованих теорій, так і нових, модних нині. Вивчення курсу дозволить усвідомити складний шлях, пройдений психологією в пошуках нових, більш повних і об'єктивних знань про психологію, про проблеми, які були вирішені, і котрі ще вимагають свого вирішення.

Розуміння того факту, що психологія не має єдиного, правильного і остаточного вирішення всіх проблем, допоможе сформувати установку на перенесення отриманих знань у власну наукову і практичну діяльність, допоможе більш об'єктивно розібратись у різноманітності наукових шкіл і течій, які існують у сучасній психологічній науці.

I. Предмет, методи і основні етапи історії психології

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів щодо психіки на ґрунті аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і

генезису. Як відомо, психологія пов'язана надзвичайно різноманітними зв'язками з різними галузями науки і техніки. З самого початку свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом декількох століть фактично була одним із розділів цієї науки. Зв'язок з філософією не припинявся протягом усього періоду існування психології як науки, то послаблюючись (як на початку ХІХ ст.), то знову посилюючись (як в середині ХХ ст.).

Не менший вплив на психологію здійснював і продовжує здійснювати розвиток природознавства і медицини. Одночасно в працях багатьох психологів чітко простежується зв'язок з етнографією, соціологією, теорією культури, мистецтвознавством, математикою, логікою, мовознавством. Тому в історії психології аналізуються її зв'язок з іншими науками, їх впливом однієї на іншу, зв'язок, який змінився в процесі розвитку психологічної науки, хоча пріоритетне значення філософії і природознавства залишилося незмінним.

Зрозуміло, що змінювалися і погляди на предмет психології, на методи вивчення психіки, її зміст. Аналіз цих змін також є предметом дослідження історії психології.

Методи, які використовують в історико-психологічних дослідженнях, природно, відрізняються від методів загальної психології. В історії психології не можна застосувати практично жодного із основних методів психологічної науки – ні спостереження, ні тестування, ні експерименту тощо. Галузь застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних, для історії психології, вчених і сучасним станом актуальних для цього часу проблем, в той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи досліджень або запозичують їх із суміжних дисциплін – наукознавства, історії, соціології. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку окремого психологічного напрямку, але і включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури.

Згадаємо, що метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – це спосіб досягнення будь-якої мети, рішення конкретного завдання; сукупність

прийомів і операцій практичного або теоретичного опанування (пізнання) дійсності.

В історії психології зокрема використовуються такі методи:

- **історико-генетичний метод**, згідно якому вивчення ідей минулого неможливе без врахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період;
- **історико-функціональний метод**, завдяки якому аналізується спадковість висловлених ідей;
- **біографічний метод**, завдяки якому можна виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого;
- **метод систематизації** психологічних знань, висловлювань, ідей;
- **метод категоріального аналізу**, який дозволяє вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементами якої виступають конкретно-наукові категорії, що відтворюють різні сторони психічної реальності.

Джерелами для історії психології служать передусім праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, які допомагають відтворити дух певного часу.

У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів.

Донауковий період закінчується приблизно в **VII – VI ст. до н.е.**, тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на багаточисельних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, **науковий період починається** на межі **VII – VI ст. до н.е.** Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві.

У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при

визначенні часових меж окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології.

Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Психологію як самостійну науку вивчали в університетах уже в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки, мені здається, необхідно починати з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст.

Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть психологічна наука відчула значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками.

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст	Методи дослідження психіки	Основні досягнення	
До нау- ковий до VII – VI ст. н.е.	Душа без розкриття її конкретного змісту і функцій	немає	Загальне уявлення про охоронну і активну роль душі	
Філософський, VII–VI ст. н.е., – кінець XVII – поч. XIX ст.	Антична психологія	Душа – джерело активності тіла, володіє функція- ми пізнання і регуляції поведінки	Спеціальних методів не- має, використовуються методи інших наук – філо- софії, медицини, марема- тики при дослідженні змісту і функцій душі	Визначення основних проблем психології, по- в'язаних з досліджен- ням пізнання, активнос- ті тіла, способів регуля- ції поведінки і меж сво- боди людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідже- ння видів актив- ності тіла і особ- ливостей пізна- ння передусім чуттєвого пізнання світу	Поява психологічного ме- тоду інтроспекції, спосте- реження людини за внут- рішнім змістом власного психічного життя, яке доз- воляє фіксувати її вияв (переживання, думки, почуття тощо)	Розвиток психофізич- них досліджень і перших праць з психології мас
	Психологія Відродження і Нового часу	Свідомість: її зміст і шляхи формування	Інтроспекція і часткова логіка – методи індукції, дедукції, аналізу і т.ін.	Розвиток раціоналісти- чного і сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява пер- ших теорій емоцій і те- орії рефлексу, а також першої спроби ввести в предмет психології несвідоме
Асоціаністична психологія кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст.	Свідомість та її складові відчуття, уявлення і по- чуття. Таким чином, пре- дмет психології – пізна- вальні процеси, а також (в кінці цього періоду) поведінка	Інтроспекція, логіка, по- чаток дослідження мето- дів природничих наук, наприклад методу спроб і помилки (при формуванні поведінки)	Поява першої Психоло- гічної школи, нових підходів до предмету і методів психології, концепції про адап- тивні функції психіки, розвиток теорії реф- лексу, природонауково- го періоду щодо вивчення психіки, по- дальший розвиток кон- цепцій безсвідомого	
Експериментальна психологія, середина ХІХ – початок ХХ ст.	Елементи психіки, яка представляється голов- ним чином зі свідомістю, їх зв'язок і закони	Експериментальний ме- тод, а також інтроспекція і аналіз результатів творчої діяльності як людини, так і народу в цілому, поява перших тестів	Появлення експери- ментальної психології, перших теорій «психо- логії народів», нових даних про психічні процеси (передусім пам'яті). Поява нових підходів до психології, перших симптомів ме- тодологічної кризи	

Методологічна криза і розділ психології на окремі школи, 10-30 рр. XX ст.	Поява декількох предметів психології. На початку – елементи психіки (структуралізм), функції психіки, потім свідомості (функціоналізм), потім – глибинні структури психіки (глибинна психологія), поведінка (біхевіоризм), структура психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	Поява нових методів, найважливіші з яких – психоаналіз і проєктивні методи (глибинна психологія) експериментальне вивчення процесу навічіння, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), іструментальний метод (радянська психологія)	Поява перших концепцій особистості, теорії свідомості, в тому числі і змінної психології, теорій навічіння, творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості, введення в її дослідження культури і соціального оточення як нових парадигм. Розвиток галузей психології
Подальший розвиток психологічних шкіл, 40-60 роки XX ст.	Поява нових напрямків, для яких предмет психології пов'язується з внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенціальна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту і станів переробки інформації (генетична і когнітивна психологія)	Появлення опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту, в тому числі і штучного інтелекту	Подальший розвиток концепцій в руслі основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерапевтичних технологій
Сучасна психологія, 60-ті роки XX ст. – початок XXI	Розвиток предмету психології в межах окремих психологічних шкіл	Вдосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до об'єднання, синтезу найбільш значних досягнень окремих шкіл

Протягом тривалого часу предметом психології була душа, але в різний час в це поняття вкладався різний зміст.

В епоху античності душа трактувалась як першооснова тіла, за аналогією з поняттям “архе” – першоосновою світу, основною цеглиною, з якої складається все суще. При цьому, головною функцією душі вважалося надання тілу активності, тому що на думку перших учених-психологів, тіло є інертною масою, котру приводить в рух душа. Душа не тільки дає енергію для активності, але і спрямовує її, тобто душа керує поведінкою людини. Поступово до функцій душі додали пізнання, і таким чином до дослідження активності додали вивчення етапів пізнання, котре незабаром стає однією з найважливіших проблем психологічної науки.

В епоху Середньовіччя душа була предметом вивчення передусім для богослов'я, що суттєво звужувало можливості її наукового пізнання. Тому, хоч формально предмет психологічної науки не змінився, фактично в галузь дослідження в той час входило вивчення видів активності тіла і особливостей пізнання, насамперед, чуттєвого пізнання світу. Регулятивна функція, вольова поведінка, логічне мислення вважалося прерогативою божественної волі, боговдохновенної, а не матеріальної душі. Недарма ці аспекти душевного життя не були частинами предмету наукового вивчення в концепціях деїзму і томізму Авіценни, Ф. Аквінського, Ф. Бекона й інших вчених.

У Новий час психологія, як і інші науки, позбувається диктату богослов'я. Наука намагається, як і в період античності, стати об'єктивною, раціональною, а не сакральною, тобто заснованою на доказах, на розумі, а не на вірі. Проблема предмету психології знову постала зі всією актуальністю. В цей час було неможливо повністю відмовитися від богословського підходу до розуміння душі. Тому психологія змінює свій предмет, стає наукою про свідомість, тобто про зміст свідомості і шляхи її формування. Це дозволило відділити предмет психології від предмету богослов'я в дослідженнях душі і її функцій.

Але цей перехід призвів до того, що вже у ХУІІІ столітті фактичним предметом психології стали пізнавальні процеси, в той час як поведінка, а також емоційні процеси, особистість і її розвиток не увійшли в цей предмет. Таке обмеження галузі дослідження спочатку мало і позитивне значення, тому що давало психології можливість позбутися сакральності, стати об'єктивною, а згодом і експериментальною наукою.

Це також дало можливість їй відокремитися в самостійну науку, виділити свій предмет, свою галузь дослідження від предмету філософії. З іншого боку, такий підхід починав перешкоджати розвитку психології, і тому вже до середини ХІХ століття він був переглянутий.

Завдяки розвитку біології, в тому числі теорії еволюції Ч. Дарвіна, роботам Г. Спенсера й інших дослідників, психологія не тільки відійшла від філософії, ідентифікувала себе з природознавчими дисциплінами, але й розширила свій предмет, вивівши його «з поля свідомості» в «поле поведінки».

Таким чином, крім пізнавальних процесів у предмет психології були включені поведінка і емоційні процеси. Важливо, що бажання стати об'єктивною наукою не призвело ще до появи нових методів дослідження психіки, тому що до 80-х років XIX століття основною залишається інтроспекція.

Важливий етап в розвитку психології пов'язаний з **появою експериментальної лабораторії В.Вундта**, який зробив психологію не тільки самостійною, але і об'єктивною, експериментальною наукою. В той же час асоціативний підхід, на ґрунті якого і побудував свою модель психології В.Вундт, не в стані був пояснити нові факти душевного життя, які були використані при вивченні структури особистості, емоційних переживань, творчої активності людини. Обмеженим було і застосування тих експериментів і тестів, які існували у психології на початку XX століття.

Це примусило вчених шукати новий предмет і нові методи дослідження психіки. Перші школи, які зародилися в той час (структуралізм, функціоналізм, Вюрцбургська школа), проіснували недовго. Але вони засвідчили, що серед психологів не існує вже єдиної думки про те, що і як повинна вивчати психологія. Так почався період пошуків психології, адекватній новій ситуації і вимогам часу, який отримав назву **періоду методологічної кризи**.

Неможливість прийти до єдиної точки зору призвела до того, що вже в 10-30-х роках XX століття психологія розділилася на декілька напрямків, в кожному з яких був свій предмет і свій метод дослідження того, що розумілось даним психологічним напрямком щодо психіки. Так у психології з'являються: глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також такі школи, як французька соціологія, або розуміюча психологія.

У другій половині XX століття виникають нові школи і напрямки – гуманістична психологія, генетична психологія, а також когнітивна психологія, яка сформувалась вже у 60-ті роки. Це остання психологічна школа, яка з'явилася у XX столітті.

Таким чином, можна стверджувати, що з середини XX століття психологія вступила в сучасний етап свого розвитку, для якого є характерним вже не розподіл на певні школи, а тенденція до об'єднання.

II. Основні чинники і принципи розвитку психології

Дослідження багатьох вчених засвідчили, що на розвиток психології як науки здійснюють вплив декілька чинників. Провідний з них – **логіка розвитку психологічних знань**, пов'язаний зі зміною її предмету, впливом суміжних із психологією наук, розвитком принципів і категоріального об'єму психології. Цей чинник достатньо *об'єктивний* і його можна вивчити. Два інших чинники більш *суб'єктивні*, їх неможливо дослідити більш конкретно і отримати однозначні відповіді. Це – **соціальна ситуація розвитку науки і особливості особистості конкретного вченого**.

Вплив соціальної ситуації полягає в тому, що суспільні, історичні умови, культурне і політичне оточення впливають як на зміст наукових концепцій, так і на їх розповсюдження, допомагають розвитку наукових шкіл і напрямків або перешкоджають цим процесам. Природно, що цей вплив здійснюється опосередковано, через соціальну перцепцію, тобто через особливості сприйняття і розуміння цих соціокультурних умов вченими, науковою спільнотою в цілому.

Соціальна ситуація може впливати на розвиток науки різними шляхами. Вона створює умови для виникнення і розвитку певної концепції. Наприклад, проведення реформ в Росії, Австро-Угорщині в XIX столітті, піднесення національної самосвідомості сприяло появі **перших психологічних концепцій ментальності** або, як їх тоді називали, концепцій “психології національного характеру” (теорії Лацаруса, Штейнталя, Вундта).

З соціальною ситуацією багато в чому пов'язана і поява у ХУІІІ столітті першої розгорнутої теорії здібностей, в якій аналізується роль біологічних і соціальних чинників в їх походженні і розвитку. Концепція здібностей, сформульована Гельвецієм, своїм виникненням зобов'язана домінуючим ідеям Просвітництва: всі люди народжуються рівними, а різниця в їх соціальному становищі і реальних досягненнях пов'язана з різним навчанням, з різним рівнем виховання. Немає нічого дивного, що на цьому фоні з'являється психологічна теорія, яка ототожнює здібності з рівнем виконання конкретної діяльності, доводить, що вроджених здібностей немає, а їх формування проходить в процесі навчання.

Як було сказано раніше, соціальна ситуація впливає і на прийняття (або заперечення) тієї чи іншої теорії. Відповідність наукових концепцій очікуванням суспільства сприяє не тільки їх розповсюдженню, але і залучає, схиляє найбільш здібних, цілеспрямованих молодих дослідників до роботи над цими теоріями.

Не менше значення має і інший чинник – **особистість вченого**, творця певної психологічної теорії, його ціннісні орієнтації, приналежність до певної наукової школи тощо. Приналежність до наукової школи може допомогти вченому особливо на початку його творчого шляху, тому що надає доступ до необхідної інформації, простір для дискусій, опанування, певного захисту від критики. Однак, думка колег, напрацьований загальними зусиллями підхід до рішення проблем можуть стати і гальмом на шляху наукового підходу, обмежити активність або через страх вступити у протиріччя з колегами, або із догматичної схильності до висловленої колись думки.

Такою ж перешкодою на шляху нової теорії може стати і нестача наполегливості або впевненості в собі, особливо в тому випадку, коли нова концепція зустрічає протидію або непорозуміння. Так авторитарність і навіть певна нетерпимість З.Фрейда стали причиною його конфлікту з послідовниками, відходу від нього і його теорії навіть близьких учнів. Але в той же час саме ці якості багато в чому дозволили йому створити цю теорію і продовжити її розробку в ситуації гострої критики і ворожості з боку багатьох психологів.

Аналіз особистості вченого, його біографії дає можливість зрозуміти, вияснити, яким чином проходить відбір наукових завдань, як він веде боротьбу за свої переконання: з повагою або відчуженням оточуючих, чи зможе він протистояти громадській думці й просто побутовому безладу.

Отже, цей чинник розкриває внутрішні перипетії творчої діяльності, а іноді і душевної драми вченого. В цьому плані цікавим може бути і аналіз життя, багатого яскравими фактами активної наукової боротьби, – життя Дж. Бруно. Життя в боротьбі, яке не приймає форму вираженої активності, але не менш напруженої думки, – життя Д. Декарта або О. Канта. Або навіть життя розмірене, навіть збіднене щодо вираження активності, але цікаве за задумами, закінченості її плану і напруженості його виконання, – життя Г. Спенсера (Г.Г. Шпет).

Але, не дивлячись на важливість соціальної ситуації і особистості вченого, важливим чинником все-таки є **логіка розвитку психологічної науки**. Цей чинник міцно пов'язаний з розвитком принципів психології, зміною її предмету і методів дослідження психіки.

Крім зміни предмету науки, про що ми розповідали раніше, змінились і основні **принципи історії психології** та її зв'язки з іншими науками. Починаючи з VII – VI ст. до н.е. вона була орієнтована передусім на філософію, і рівень розвитку психологічних знань головним чином впливав на психологію і проблеми, які перед нею стояли.

Так у III ст. до н.е. пройшли зміни філософських інтересів, пов'язані з тим, що в центрі пізнання стали перебувати не загальні закони природи або суспільства, а людина, яка хоч і пояснювалася в загальній системі світу, але принципово відрізнялась від інших живих істот. Це призвело до появи нових проблем і у психології, виникнення питань про природу особливостей психіки людини, зміст її душі, до того, що на довгий час головною проблемою постало питання не про психіку взагалі, а про психіку людини.

Багато чого пов'язувало в той час психологію з математикою, біологією, медициною і педагогікою. Вже Піфагор розкрив значення математики для психології. Платон доводив, що без математики, зокрема геометрії, неможливо займатися ні філософією, ні психологією. В подальшому вплив математики на психологію зменшився, але в Новий час практично всі вчені знову відзначили її вплив, а Лейбніц навіть намагався розкрити першоелементи психіки, «монади», на котрі розкладається, а потім поєднується в одне ціле світова душа, за аналогією з винайденим ним диференціальним і інтегральним обчисленням.

Гіппократ, відомий грецький лікар, Аристотель, який був за освітою біолог і лікар, – одні з перших пов'язали психологію з природознавством. Цей зв'язок зміцнився в період анімізму в працях Галена, а в Середньовіччі – в дослідженнях арабських мислителів, які були не тільки філософами і психологами, але й лікарями – Ібн Сінна, Ібн аль Хайсама й інші.

У XIX столітті після відкриттів Ч. Дарвіна, розвитку його еволюційної теорії, яка здійснила потужний вплив на психологію, зв'язок цих двох наук став ще більш

міцним. Роботи Г. Фехнера, Г. Гельмгольца, Д. Допферса та інших вчених не тільки дали важливий матеріал для психологічних досліджень, але й послужили основою для становлення багатьох галузей психології – психометрії, диференціальної психології, психофізіології, клінічної психології. Таким чином, з середини ХІХ століття психологія протягом більше ста років в першу чергу була орієнтована саме на **біологічні, природознавчі науки**, а не на філософію.

Також зв'язок з педагогікою, який виник ще в часи античності, залишався досить слабким до періоду Просвіти. Починаючи з цього часу, проблеми педагогіки, вимоги педагогічної практики стали одними з провідних чинників, які впливали на психологічну проблематику.

Зміна предмету психології і її зв'язків з іншими науками призвела до безплідних за своєю суттю питань про те, природознавча вона наука чи гуманітарна, що повинно бути її методологією – біологія чи філософія?

Аналіз розвитку психології свідчить про те, що унікальність і цінність її як науки полягає саме в міжпредметному характері, в тому, що вона будується і як природознавча дисципліна, тому що в її проблематику входять питання морального розвитку, становлення світогляду, ціннісних орієнтацій людини. Можна сказати, що експериментальну основу, підхід до матеріалу і його обробки психологія запозичила у природознавства, в той час, коли підхід до інтерпретації отриманого матеріалу, методологічні принципи – у філософії.

Виділяють три важливі **методологічні принципи психології: детермінізму, системності і розвитку.**

Принцип детермінізму означає, що всі психічні явища пов'язані причинно-наслідковим зв'язком, тобто все, що проходить в нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена, котра пояснює, чому виникло саме це, а не інше. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підґрунтями, і у історії психології існує декілька підходів до їх пояснення.

В античності вже існувало розуміння того, що всі процеси в психіці взаємопов'язані. Анаксагор і Герсеклій вперше заговорили про детермінізм, про те, що існує всезагальний закон, Логос, який визначає, що повинно трапитися з

людиною, з природою в цілому. Геракліт писав: “Навіть сонце не може порушити Логос...”.

Таким чином, все, що проходить в природі і в душі людини, обумовлено певною причиною, хоча ми не завжди можемо знайти цю причину. Демокріт, який розробив розгорнуту концепцію детермінізму, писав, що “люди придумали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи і невміння керувати”.

Платон і Арістотель змінили початкову концепцію детермінізму, заперечували її загальний характер, наприклад, його вплив на розумову частину душі, на процес морального розвитку людини.

При цьому вони ввели поняття **цільового детермінізму**, вважаючи, що душа спрямовується на певну мету, котру Платон поєднав з ідеєю або загальним поняттям, яке відображає сутність речей. Арістотель, погоджуючись з тим, що причиною всього, що коїться в психіці, є мета, до якої намагається йти душа, заперечував, що ця мета дається ззовні. Він вважав, що мета іманентно властива речі і пов'язана з її формою, яка і показує її призначення.

Пізніше, у ХУІІІ столітті, Демокріт ввів поняття **механістичного детермінізму**, доводячи, що всі процеси у психіці можна пояснити, виходячи із законів механіки.

Так з'явилась ідея про механістичне пояснення поведінки людини, котра підпорядковується закону рефлексу. Механістичний детермінізм проіснував майже 200 років. Його вплив можна побачити, наприклад, в теоретичних положеннях засновника асоціативної психології Д. Гартлі, який вважав, що асоціація як у малому (психіці), так і у великому (поведінці) колах формується і розвивається за законами механіки Ньютона. Відгуки механістичного детермінізму можна знайти навіть в психології початку ХХ століття, наприклад, в теорії енергетизму, яку поділяли багато відомих психологів, а також в деяких постулатах біхевіоризму, наприклад, в ідеї про те, що позитивне підкріплення посилює реакцію, а негативне – послаблює.

Але ще більший вплив здійснив на розвиток **психології біологічний детермінізм**, який виник з появою теорії еволюції. В рамках цієї теорії розвиток психіки визначається адаптацією до середовища, тобто, все, що проходить у

психіці, скеровано на те, що жива істота якнайкраще пристосовується до тих умов, в яких вона живе. Даний закон поширювали на психіку людини, і майже всі психологічні напрямки приймали цей вид детермінізму за аксіому.

Останній вид детермінізму, який може бути названий психологічним, ґрунтується на ідеї про те, що розвиток психіки пояснюється і скеровується певною метою. Але на відміну від розуміння мети в античності, коли вона була так чи інакше зовнішньою для психіки (ідеєю або формою), в даному випадку мета властива самому змісту душі, психіці конкретної живої істоти і виражає її намагання до самовираження і самореалізації – в спілкуванні, пізнанні, творчій діяльності. Психологічний детермінізм також виходить із того, що середовище є не просто умовою, зоною проживання людини, але й культурою, яка несе в собі важливі знання, які багато в чому змінюють процес становлення особистості.

Таким чином, культура стає одним із самих вагомих чинників, що обумовлює процес розвитку психіки, допомагає усвідомленню себе як носія унікальних духовних цінностей, властивостей і як члена суспільства. Психологічний детермінізм також передбачає, що процеси, які проходять в душі, можуть бути спрямовані не тільки на пристосування до середовища, але й протистояти йому в тому випадку, коли середовище заважає розкриттю потенціальних здібностей конкретної людини.

Принцип системності описує і пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він передбачає, що окремі психічні явища в середині пов'язані між собою, створюють цілісність і набувають завдяки цьому нових властивостей. Але, як і у дослідженні детермінізму, вивчення цих зв'язків та їх властивостей має довготривалу історію в психології.

Перші дослідники цих зв'язків, які існують між психічними явищами, розглядає психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів, уявлень і почуттів. За певними законами, передусім за законами асоціацій, ці елементи пов'язуються між собою. Такий вид зв'язку отримав назву елементаризму.

Функціональний підхід, назва якого обумовлена тим, що психіку показували як сукупність певних, окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних актів і процесів (зору, навчання тощо), сформувався, також як і біологічний детермінізм, у

зв'язку з теорією еволюції. Біологічні дослідження показали, що існує зв'язок морфології і функцій, в тому числі і психічної функції.

Таким чином, було доведено, що психічні процеси (пам'ять, сприйняття тощо) і акти поведінки можуть бути представлені як функціональні блоки. В залежності від виду детермінації ці блоки могли діяти і за законами механіки (як окремі частини складної машини), і за законами біологічної адаптації, зв'язуючи в єдине ціле організм і середовище.

Однак цей принцип не пояснював, яким чином при дефекті будь-якої функції проходить її компенсація, тобто яким чином недоліки в роботі одних частин мозку можуть компенсуватися нормальною роботою інших, наприклад, поганий слух – розвитком тактильних або вібраційних відчуттів.

Саме це і пояснює принцип системності, який подає психіку як складну систему, окремі блоки (функції), які пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, тому що тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація, властиві психічному навіть на низьких рівнях розвитку психіки. Системність в розумінні психіки не перечить і усвідомленню її цілісності, ідеї “холізму” (цілісності), оскільки кожна психічна система (передусім психіка людини), є унікальною і цілісною.

Нарешті, **принцип розвитку** утверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – дослідження закономірностей цього генезу, його видів і стадій. Недарма одним з найбільш розповсюджених психологічних методів є саме генетичний.

Згідно цьому принципу, котрий визначає, які види розвитку властиві психічному, існує два види розвитку психіки – **філогенетичний і онтогенетичний, тобто розвиток психіки в процесі становлення людського роду і в процесі життя дитини**. Дослідники повели, що ці два види розвитку мають певну схожість. Американський психолог С. Холл пояснює це тим, що етапи розвитку психіки зафіксовані в нервових клітинках й передаються дитині по спадку, а тому ніякі зміни в темпі розвитку і у послідовності стадій неможливі. Теорія, яка встановлювала суворий зв'язок між філо- і онтогенезом, отримала назву

рекапітуляції, тобто короткого повторення в онтогенезі основних стадій філогенетичного розвитку.

Наступні праці довели, що такого суворого зв'язку не існує, розвиток може набувати більшої швидкості і гальмуватися в залежності від соціальної ситуації, а деякі стадії можуть взагалі зникати.

Таким чином, процес психічного розвитку не є лінійним і залежить від соціального середовища, оточення і виховання дитини. В той же час неможливо ігнорувати і відому аналогію, реально існуючу при порівняльному аналізі процесів пізнавального розвитку, становлення самооцінки, самосвідомості тощо в маленькій дитині і первісних народів.

Тому багато психологів (Е. Клапаред, П.П. Булонський і інші), які вивчали генезис психіки дітей, прийшли до висновку, що ця логічна відповідність пояснюється однаковою логікою становлення, саморозгортання психіки при розвитку людського роду й при розвитку окремої людини.

Відокремлюються також і різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи і закономірності, які стали предметом досліджень багатьох відомих психологів – В. Штерна, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, П.П. Булонського й інших.

Крім принципів на розвиток психології як науки впливає формування її категоріального апарату, тобто, тих постійних проблем (інваріант), що складають у предметі зміст психології.

На сьогодні визначають декілька категорій, які є основою психологічної науки протягом майже всієї її історії. Це **мотив, діяльність, особистість, спілкування, переживання**. В різні періоди розвитку психології і в різних школах ці категорії мали неоднакове значення, але завжди так або інакше були присутніми в психологічних концепціях.

Однією з перших у психології з'явилася категорія **образу**, котра стала провідною при вивченні пізнання. Вже в античності вчені вивчали, як у людини формується образ світу, самосвідомість людини, її зміст та культура. Якщо в перших психологічних теоріях «образ себе» розглядався переважно як одна із

галузей свідомості, то в сучасній науці “образ Я” став одним із провідних понять психології особистості.

Образ предмету багато вчених розглядали як сигнал, на ґрунті якого зароджується й починає функціонувати рефлекс, поведінка людини. Образ як сенсорна основа думки вважався непорушним постулатом вченими, які розглядали психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів і уявлень. Безобразний характер мислення став на початку ХХ століття одним із найважливіших відкриттів В'юрцбурзької школи. Образ як основа сприйняття, його цілісний і системний характер став провідною категорією в гештальтпсихології.

Розглядаючи розвиток образу, психологи прийшли до висновку про взаємозв'язок чуттєвого і розумового образів. Вивчення цього зв'язку, також як і вивчення сполучення розумового образу й слова, було і залишається однією із найважливіших проблем для психології. Достатньо відзначити, що такі провідні вчені, як О.О. Потебня, П.С. Виготський, Г.Г. Шпет, Ж. Піаже, Д. Брунер та інші, присвятили свої найбільш вагомні праці дослідженню саме цієї проблеми.

Суттєве значення має в психології і категорія **мотивів**. Вже в перших психологічних теоріях вчені розглядали джерело активності, спробували знайти мотиви, які спонукали людину до руху, тобто намагалися знайти мотиви, які знаходяться в основі нашої поведінки. Були спроби знайти і матеріальне пояснення цим мотивам, причому мотиви пов'язувалися і з рухомими атомами, і з “живими духами”, а були і теорії, які говорили про їх нематеріальність.

Так Платон розповідав про стани душі, які і служать носіями мотиву, а Лейбніц вважав, що активність, спонuka до дії, є властивістю душі – монади. Але, незалежно від тлумачення природи мотиву він, як правило, пов'язувався з емоціями і був однією з головних проблем для усіх психологів. Тому природно, що і у сучасній психології поняття мотиву (потреби, схильності, намагання) стало провідною категорією практично всіх психологічних шкіл.

З мотивом щільно пов'язана інша категорія – **переживання**, емоційний відгук людини на явища зовнішнього світу, її дії і думки. Ще Епікур стверджував, що саме переживання спрямовує і регулює поведінку, в якості яких розглядають їх і сучасні психологи. Незважаючи на те, що проблеми природи і динаміки емоційних

процесів не отримали в психології однозначного рішення, сам факт важливості емоцій і переживань не тільки в регуляції активності, але і в опануванні знань, ідентифікації з оточуючим світом, не викликає сумніву.

Говорячи про категорію **діяльність**, необхідно пам'ятати про те, що в психології розглядається як зовнішня (поведінка), так і внутрішня, передусім, розумова діяльність. На перших етапах розвитку психології вчені не піддавали сумніву думку про те, що поведінка являє собою таке ж психологічне поняття, як і мислення. Але з часом психологи почали ототожнювати психіку лише зі свідомістю, а всі зовнішні прояви активності виходили, таким чином, за рамки саме психічного.

Тому на долю психологічних досліджень припадало вивчення тільки внутрішньої, розумової діяльності. Це заважало розвитку об'єктивних методів дослідження психіки й зупиняло розвиток експериментальної психології. У середині XIX століття англійський психолог Г. Спенсер вперше висловився про те, що предметом психології є асоціації між внутрішнім і зовнішнім, тобто між свідомістю і поведінкою. Тобто, було не тільки зафіксовано унікальне положення психології, але й взагалі місце зовнішньої діяльності в якості психологічної категорії.

У сучасній психології існує декілька шкіл, для яких категорія діяльності – головна, провідна; це і біхевіоризм, і радянська психологія, в яких теорія діяльності займає одне з центральних місць. Одночасно вивчення внутрішньої і зовнішньої діяльності, їх взаємозв'язку і взаємопереходів – це одна з центральних проблем вікової психології і багатьох інших психологічних напрямків і галузей.

Думка про те, що людина – істота соціальна, тобто не може існувати без спілкування з іншими, була висловлена ще Арістотелем. Протягом певного часу психологія отримувала все більше даних про найважливішу роль інших людей в розвитку психіки, формуванні уявлень про себе і світ. У віковій психології велика роль дорослого і стосунків дорослий – дитина є однією з аксіом, яка вказує на те, що повноцінний психологічний розвиток дитини не може існувати в ізоляції. З появою соціальної психології почалось серйозне вивчення **спілкування дорослих**, при цьому особлива увага приділялась спілкуванню людей, які належать до різних

націй, культур, а також масовим комунікаціям. Дослідження дозволили виділити **різні сторони спілкування** (комунікативну, перцептивну, інтерактивну), його структуру і динаміку. Аналіз розвитку психології свідчить, що значення цієї категорії, як і доля досліджень, присвячених різним проблемам спілкування, буде і далі зростати.

На відміну від інших, категорія **особистість** з'явилась в психології порівняно недавно, хоча питання про сутність людини, розвиток її уявлень про себе і оцінки себе виникали ще в античності. Але в той же час питання особистість і людина розглядались як тотожні, не існувало і сучасних понять особистість, індивід і індивідуальність.

Протягом тривалого часу, як вже відзначалось, провідним предметом психології було пізнання, а категорії образу і внутрішньої, розумової діяльності залишались другорядними. Відомий вчений В. Вундт казав про диктатуру “інтелектуалізму” в психології, протиставляв свою волюнтаристську психологію попередній, яка вивчала в основному “людину пізнаючу”, а не відчуваючу. Лише з появою школи глибинної психології саме особистість стала однією з провідних категорій і залишається нею в сучасній психологічній науці, хоча і нині різні школи (гуманістична, глибинна, радянська психологія) розглядають структуру генези та сили розвитку особистості по-різному.

Великий вплив на розвиток психології здійснив перехід до рішення ключових проблем психології, визначаючих: природу психічного, взаємовідношень психічного і фізичного, тілесного і духовного. При цьому на перший план виходили або загальні проблеми (співвідношення психічного і фізичного) або більш часткові, пов'язані з дослідженням зв'язку організму, тіла з психікою, душею. Відповідно, в першому випадку ця проблема звучала як психофізична, а у другому – психофізіологічна.

Сама постановка проблеми і підходи до її рішення були пов'язані з проблемами про місце і роль людини в світі. В античній психології вчені розглядали людину як одну з ланок в ланцюгу загальних закономірностей. З цієї точки зору людина підпорядковується тим законам, що і все живе і неживе в природі, а психічні закони відображали фізичні, тобто варіації основних законів

природи. Дослідження цих законів приводило вчених до думки про те, що існує якась першооснова, яка складає сутність і психічного, і фізичного. Така відповідь на психофізичну проблему отримала назву **монізм** (загальна, єдина першооснова, субстанція). В залежності від того, ідеальною чи матеріальною є ця субстанція, монізм може бути ідеалістичним або матеріалістичним.

Деякі вчені не сприймали положення про наявність єдиної субстанції, доводячи, як, наприклад, Р. Декарт, що існує дві першооснови, дві різні субстанції: для душі і для тіла. Цей перехід отримав назву **дуалізм**. Оскільки процеси, які проходять в душі і тілі, розглядались як паралельні і незалежні один від одного, в психології з'явилося поняття **психологічний паралелізм**, який підкреслював незалежність і чисто зовнішню відповідність цих явищ.

З часом загострювався інтерес вчених до психіки людини. При цьому вже в дослідженнях Платона вказувались якісні відмінності психіки людини від психіки інших живих істот. Отже, і закони, які керують психікою людини, унікальні і не можуть розглядатися за аналогією із законами природи. Такий антропологічний підхід, при якому все розглядається лише з точки зору людини, був характерним не тільки для психологічних, але й для філософських шкіл. Але і у Античності, і у Середньовіччі було ще недостатньо даних для переведення психічної проблеми в поле психологічне, точніше – для вирішення цієї проблеми.

З середини ХІХ століття, з розвитком біології і медицини, психологія отримала достатньо важливий об'єктивний матеріал, який дозволяв по-новому підійти до вирішення психофізіологічної проблеми. Роботи І. Сеченова, І.П. Павлова, А.А. Ухтомського, У. Кенона та інших вчених дали можливість не тільки краще зрозуміти, але і точніше розмежувати галузі біологічних основ психіки і власне психічного.

Тим не менш, залишається ще багато питань, які загальними зусиллями психологів, філософів, фізіологів, медиків та інших вчених належить вирішити, щоб дати більш повні відповіді на психофізичну і психофізіологічну проблеми.

Питання на семінар:

1. Методи історії психології.
2. Методологічні принципи психології.

Питання на самостійну роботу:

1. Трансформація предмету психології протягом її історії.

Рекомендована література:

1. Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.
2. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст.: У 2 т/за ред. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
3. Павлов І.П. Умовний рефлекс/Вибрані твори/К., 1949.
4. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. Ростов НД., 1996-т.1,2.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии.- М., 1997.
6. Потебня А.А. Слово и мир.- М., 1989.
7. Платон. Отрывки из диалогов. Соч. в 3 т. М., 1968.
8. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
9. Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.
10. Лукреций Кар. О природе вещей.-М., 1968.
11. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр «Академия», 2001.-554 с.

ЛЕКЦІЯ 2

Тема 2

Виникнення і розвиток психології у країнах Сходу

План:

1. Основи психологічного мислення у первісних людей.
2. Зародження психологічної думки на Сході.

1. Основи психологічного мислення у первісних людей

Відчуття безсилля може виникати у будь-якої тварини у безвихідній для неї ситуації, але цього відчуття недостатньо для того, щоб під його впливом виникали будь-які уявлення. Для їх появи потрібно систематичне переживання стану безсилля, незадоволеності, безнадійного прагнення до чогось кращого. Такий психологічний стан може з'явитися тільки у людини на певній стадії її розвитку. Тільки тоді, коли в полі її розумового зору опиняться будь-які недосяжні цілі, створюється та науково-психологічна напруга, яка здатна паралізувати почуття реальності, знецінити його і стимулювати роботу невідконтрольної фантазії у напрямку, що веде до появи примар.

На певному етапі суспільного розвитку первісної людини у неї формується почуття незадоволеності своїм становищем, вона намагається знайти йому будь-яке пояснення.

Основною психологічною умовою, яка зробила можливим виникнення перших абстрактних, а саме релігійних уявлень, був розвиток уяви до такої степені, яка дозволила їй відірватися від емпіричної реальності і будувати загальні уявлення, що переходять у поняття. До того часу, коли свідомості людині доступні лише одиничні уявлення, вони прив'язані до конкретної, чуттєво реальності, яка сприймається, і не можуть створювати абстрактні побудови. Тому розвиток від чуттєвого пізнання до мислення поняттями мав прогресивне значення.

Розвиток уяви, що був умовою розумового прогресу людства, мав і негативну сторону. Вона полягала в тому, що виникла можливість появи у свідомості людей не тільки фантазійного, але й фантастичного елемента. Перше включає те, що взагалі стосується уяви, друге – що, під впливом негативних моментів буття, свідомість породжує примари і ілюзії, заставляє людину розглядати неможливе як

можливе, робити грубі логічні помилки, довіряти більше роботі уяви, ніж практиці і логіці. Зрозуміло, що прогресивне значення розвитку уяви є порівняно сильнішим і важливішим зворотної сторони цього процесу.

Розвиток уяви у первісної людини проходив у межах властивого їй абсолютного сенсуалізму, тобто схильності повністю довіряти своїм відчуттям і враженням, не маючи можливості перевірити їх як життєвою практикою, так і роботою критичної думки. У свідомості первісної людини панував обумовлений абсолютним сенсуалізмом примітивний, наївний реалізм, в силу якого він сприймав за чисту монету всі свої відчуття і враження, в тому числі – ілюзії, галюцинації, сновидіння, кошмари.

Уява мала своїм матеріалом не тільки об'єктивні дані досвіду, адекватні реальному світу, але і суб'єктивні помилкові враження і відчуття. Здібність до абстрагування, яка посилюється в ході розвитку уяви, повинна була оперувати не тільки об'єктивно-істинним, але і ілюзорно-емпіричним матеріалом.

Відволікаючись за допомогою абстракції від емпіричної реальності, свідомість первісної людини отримала можливість конструювати уявлення про явища і закономірності, які не спостерігаються і не сприймаються органами відчуттів. Матеріалом для таких уявлень служили окремі сторони реальних речей і явищ, які відділялись від цілого. Але на відміну від того, як це проходить у логічному мисленні, тут абстраговані сторони реальних явищ відбивались у свідомості не як поняття, а як уявлення, причому, – персоніфіковані, уособлені.

Прагнення до уособлення властиве людській свідомості на різних ступенях її розвитку. В умовах дисциплінованого логічного мислення воно може проявлятися лише у певних межах, причому умовний характер цього уособлення усвідомлюється людиною. У первісній свідомості намагання до уособлення отримує повну волю і реалізується в образах та уявленнях, які виражають у персоніфікованому вигляді окремі риси і сторони оточуючих людину явищ.

Змістом уособлення є уподібнення первісною людиною з нею самою всіх явищ, з якими їй доводиться стикатися. Вона уявляє собі неприродні істоти у надзвичайно різноманітному зовнішньому вигляді, але завжди її власним психічним життям, своїми відчуттями, логікою власної поведінки і роздумів.

Відомо, що якщо людина володіє недостатньою інформацією про певний об'єкт за аналогією з іншими об'єктами, щодо яких вона володіє більш багатого змістовною інформацією, то судження за аналогією має право на існування і у багатьох випадках дає плідні результати. У первісній свідомості вони нерідко призводять до помилок, тому що йдуть стихійним шляхом.

Первісна людина була дуже обмежена в інформації про оточуючі її речі й явища, пояснювала їх за аналогією. Положення ускладнювалося ще й тим, що її незнання поширювалося на різні галузі знань, а отже сфера, з якої можна брати матеріал для аналогій, була надзвичайно вузькою.

Первісна людина не відокремлювала себе із природи. Пройшло багато часу, поки вона почала приміряти до себе і до об'єктивного світу різні мірки. Це «не виокремлення» себе із природи рівнозначне «не виокремленню» природи із себе. Первісна людина не себе пояснювала, виходячи із знання природи (таких знань у неї було дуже мало), а навпаки, природу роз'яснювала на ґрунті того, що вона знала про себе.

До основних форм первісних вірувань та мислення належать **фетишизм, тотемізм, магію, анімізм.**

Фетишизм – шанобливе ставлення до різних об'єктів дійсності, яким люди приписували надприродні властивості, здатність допомагати, лікувати, берегти від ворогів тощо.

Тотемізм – віра в існування надприродних зв'язків, родинних зв'язків між спільнотами людей і певним видом тварин або рослин (totam на мові одного з північноамериканських племен означає – «його рід»).

Магія (від грецького *magia* – чарівництво, чаклунство) – сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливати на людей, предмети і явища навколишнього світу надприродним шляхом.

Анімізм (лат. *Anima* – душа) – це віра в «духовні» сутності, які знаходяться в предметах або існують окремо від них. Введене поняття в науку англійським вченим Тайлором, який вважав віру у відокремлених від тіла духів давнішою основою виникнення релігії, створеної «дикарем-філософом» у результаті міркувань над причинами сновидінь, смерті тощо. У відповідності з характерним

для архаїчних вірувань антропоморфізмом (наділення явищ оточуючого світу властивостями людини), духи персонікували природні явища (вітер, грім, блискавку тощо), і об'єкти природи (дерева, джерела тощо), наділяючи власною волею, здібністю шкодити людям. Духи не протиставлялись цим об'єктам (як їх духовні сутності). Дух міг ототожнюватися з фетишем, гинути разом зі своїм місцем перебування. Душа людини втілювалась у важливих процесах життєдіяльності організму (дихання), його органах (серце, голова). Для первісної свідомості істотним було протистояння видимого («свого», освоєного) та невидимого (потойбічного світу духів), живого і мертвого, але не тілесного і безтілесного, одуховленого і неодуховленого.

Міфи – перекази, легенди, розповіді про діяння богів і героїв, за якими були фантастичні уявлення про світ, про керування ним богами і духами. У первісній міфології, як правило, розповідалось про картину світу, про походження його елементів.

Відокремлення від ритуалів приводять до перетворення міфів у казки. До древніх міфів належать і органічні форми героїчного епосу. В історичні часи міфи широко використовуються як елементи поетичної мови у широкому сенсі.

Вагомою фундаментальною категорією міфів є міфи етнологічні і космологічні, які описують створення світу, походження людей і тварин (іноді у зв'язку з тотемічними уявленнями), особливостями рельєфу, різних звичаїв і обрядів тощо. Процес створення світу часто уявлявся як перетворення хаосу у космосі шляхом поступового упорядкування, яке супроводжувалось боротьбою богів або героїв з демонічними силами. Формування космосу, як правило, передбачало відділення неба від землі, виділення суші із первинного океану, появу трискладової структури (світи небесний, земний, підземний), в центрі якої іноді містилося світове дерево.

2. Зародження психологічної думки на Сході

За декілька тисячоліть до нашої ери на Сході склалися великі цивілізації: єгипетська, індійська, китайська тощо, в надрах яких почався рух ідей, який привів до сучасного наукового знання. Підґрунтям цього руху служив відносно великий

рівень виробничої діяльності, матеріальної культури. Розвиток виробничих сил призвів до розшарування суспільства, виникнення рабовласницьких держав. В них панувала релігійна ідеологія, невід'ємним компонентом якої було безсмертя душі, здатної покидати тіло, мандрувати, переміщуватися на інший бік видимого світу.

Разом з тим, джерела, які дійшли до нас, загартували не тільки релігійні погляди на психічну діяльність. Вони містять і паростки природно-наукового знання про неї.

Своєю передумовою це знання мало загальне уявлення про те, що живе тіло перебуває у залежності до зовнішньої природи, а діяльність душі у свою чергу, – від життя тіла.

В середині теолого-міфологічного способу пояснення речей формувалися уявленнями, які вступали з ним у протиріччя. Йде процес раціоналізації міфів, суб'єктоподібні сили поступово ставали безособовими. Застарілі імена набували нового змісту. І хоча божество залишалось верховним владикою, його вплив на людське життя залишався все більш опосередкованим.

Це, зокрема, можна відслідкувати з опису механізму психічної діяльності у єгипетській «Пам'ятці мемфіської теології» (кінець IV тисячоліття до н.е.). Відповідно цьому твору, будівничим всього існуючого, архітектором Всесвіту є бог Птах. Що б люди не думали та про що б не говорили, їх серцем і мовою володіє він. Володіє завдяки системі тілесних органів. Значення органів відчуттів, наприклад, було таким: боги «створили зір очей, слух, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю». Щодо ролі серця, то воно «будь-якій свідомості дає можливість прорости». Інакше кажучи, вже в цьому древньому папірусі сформувався висновок про те, що умовою «будь-якої свідомості» є діяльність центрального тілесного органу.

Для відкриття співвідношення «периферія – центр» щодо пізнавальної діяльності людини вимагалась висока степінь узагальнення емпіричного матеріалу. Не менш важливим з точки зору природно-наукового розуміння психіки був і висловлений у цьому ж творі погляд на слово. Слово сприймалось древньою свідомістю як «двійник» мовлення, володіння яким прирівнювалось до володіння предметом, його вважали засобом логічного впливу.

Але у «Пам'ятці мемфіської теології» ми зустрічаємо дещо інше. Там стверджується: «Язык повторює те, що задумане серцем». Породження язика лише повторює те, що породжується тим самим тілесним органом, куди сходяться повідомлення від органів відчуттів і де «проростає свідомість». На думку древнього автора так створені були всі праці, всі твори мистецтва тощо. Створені вони були Птахом, але свої плани він реалізовував за допомогою тіла, діючого в силу власної будови. У цій будові периферичні органи поєднані з центральним, з якого виходить свідомість і мова.

Так народжувались погляди, які, залишаючись в межах теологічного світогляду, створювали всередині його безперспективні для наукової думки окремі ділянки причинного розуміння. Таке розуміння не могло мати тоді іншої опори, окрім досягнень древньосхідної медицини. Але великою перешкодою для її розвитку були релігійні забобони, які забороняли анатомізувати тіло. Схема організму виглядала фантастичною і передавалася у такому вигляді від покоління до покоління.

У всіх країнах Сходу (а потім у Древній Греції) вирішального значення набув кровообіг, і основою життя вважалось два начала: рідина крові та повітря. Людина розглядалась у древньоєгипетських медичних папірусах як «істота, яка перебуває в одуховленій пневмі».

У китайських медичних джерелах «Книга про внутрішнє», основний текст, який дійшов до нас з УІІ століття до н.е., головним органом, «князем тіла», також вважається серце, а за життєву основу береться повітроподібне начало – «ці». Зміщуючись в організмі із іншими складовими частинами, «ці» поряд з фізіологічними виконує і психічні функції. Воно передає людині дар мови і «рухає думками». Якщо думки локалізувались у серці, то почуття – у печінці.

На думку медиків Древньої Індії головний орган психічної діяльності також міститься в серці. Лише потім поряд з «серцецентрованою» з'являється «мозкоцентрована» схема.

Від медиків йде вчення і про темпераменти. Воно показувало стихійне розуміння причин індивідуальних відмінностей між людьми. Обґрунтування цих відмінностей гуморальними особливостями впливало із вчення про елементи тіла.

За основу темпераменту індійські і китайські лікарі брали три елементи: повітроподібне начало (у китайців ці), жовч (іноді кров) і слиз. Відповідно люди поділялись у залежності від переваги одного із елементів на декілька типів.

Китайські лікарі виділяли наступні типи людей:

1. З перевагою жовчі (або крові): відмінні особливості такої людини, яку порівнювали з тигром, - сила і хоробрість.

2. З перевагою ці: така людина неврівноважена, рухома, часто переходить від сміху до плачу, за манерою поведінки схожа на мавпу.

3. З перевагою слизу: малорухомий тип.

Хоча розвиток природничо-наукових знань про людський організм обмежувався різними релігійно-моральними заборонами, раціональне пояснення психофізіологічних явищ пробивало собі шлях. Його виразні уявлення про повітря, що безпосередньо поєднує живе з середовищем, як носія душевних процесів; ідея про залежність душі від життя тіла; пояснення властивостей цього тіла (в т.ч. і психічного), суміші у ньому природних елементів.

Соціальні запити обумовили появу філософських шкіл, хоч і тісно пов'язаних з релігією, але разом з тим, у них обговорювались раціональні, логічно корінні проблеми людського існування та її ставлення до світу в цілому.

Ці школи виходили з уявлень, що попередньо склалися, трансформуючи їх відповідно новим умовам. Для Індії вихідними стали тексти Вед (друге тисячоліття до н.е.), завершенням яких вважались Упанішади (б. 1000 р. до н.е.). Загадкова мова Вед відкривала широкий простір для полярно різних інтерпретацій. Проблема душі обговорювалась, насамперед, як етична з точки зору правильної поведінки, вдосконалення особистості, досягнення блаженства. Загальноприйнятними були догми про перенесення душ, винагородження і кару.

У цьому плані склався основний зміст сформованих у VI ст. до н.е. релігійних вчень джайнізму і буддизму. Вирішуючи етичні проблеми, обидва напрямки відбивали певні погляди на душевні явища у їх відношенні до тілесного. Джайнізм вважав тіло джерелом несвободи душі. Буддизм не сприймав душу як особливу сутність: психічне – потік неповторних миттєвостей, що змінюють стани один одного.

Школи, які виникли пізніше (Санх'я, Веданта, Йога, Міманса, Неля, Вайшешика) також підпорядковували вивчення душі метафізико-етичним завданням.

Веданта розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції Упанішад. Справжнє «Я» – це не тлінне тіло, не суб'єкт як носій вражень у стані неспання або у сні, а особлива інтуїтивна свідомість. У ній суб'єкт і об'єкт, зовнішнє і внутрішнє не відрізняються. Це Атман, який тотожний Брахману – безкінечне підґрунтя світу. Індивідуальна душа відрізняється від Атмана. Її божественна природа прихована за потоком чуттєвих сприйнять і тілесних прагнень. Шляхом пізнання і суворої моральної дисципліни вона виключає їх, стає ідентичною Брахману.

Інша школа – **Йога** – вчила, що для досягнення справжнього пізнання необхідно вгамувати всі види психічної діяльності, що його ускладнюють. Йога виробила систему прийомів (т.зв. восьмирічний шлях), який включав спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання тощо), а потім і внутрішніх психічних актів – уваги і мислення. Прагнення вирішити етико-психологічні проблеми визначило живий інтерес до психології індивіда. Розроблялись спеціальні прийоми розчленування психічних станів і навіть управління ними.

Етичною спрямованістю відрізнялись також і школи, що склались приблизно в середині першого тисячоліття до н.е. в Китаї. Засновниками цих шкіл вважаються Хао-цзи, Конфуцій і Мо-цзи.

Лао-цзи (кінець IV – початок V ст. до н.е.) приписується створення книги “дао де цзин” – видатної пам'ятки світової філософії. В ній натурфілософський погляд на буття, який бере початок з древнього поняття дао (“дао” – це шлях, дорога), відноситься до важливих категорій древньокитайського мислення. В уявленні про нього закарбувалась ідея всезагальної закономірності, яка править землею і небом, усім, що коїться в світі), поєднується з постулатами, які приписують людині певний спосіб поведінки щодо дао, а саме не діяння.

Якщо даосизм вимагав досягнути шлях світового процесу з метою слідувати йому, то інша течія китайської філософсько-релігійної думки – **конфуціанство** – мала спрямованість на роздуми про традиції, звичаї, мораль. Дао для неї – це сила, яка діє у моральному спілкуванні людей, у поведінці правителів та історії держави.

Конфуціанством була поставлена проблема співвідношення вродженого і набутого у людській психіці. Засновник школи **Конфуцій (551-479 до н.е.)** вчив, що знання і психічні якості є вродженими. Людина від природи добра, псують її зовнішні обставини. Отже, потрібно долати їх шкідливий вплив, виховувати здібності до самозаглиблення і внутрішнього самовдосконалення. Цю точку зору відстоював послідовник Конфуція **Мєн-цзи (б. 372-289 до н.е.)**.

Але у конфуціанстві виникла і інша течія, представлена **Сюнь-цзи (б. 298-238 до н.е.)**. Заперечуючи вродженість таких позитивних моральних якостей, як співчутливість, скромність та інші, він вважав, що людина за власною природою зла, а доброта – навпаки – продукт виховання. Якби було б по-іншому, то навіщо людей виховувати. Для чого бажати те, що маєш? Характер людини подібний посудині, яку майстер перетворив у глину.

Етико-релігійний ідеал школи **Мо-цзи (б. 480-400 р. до н.е.)** відрізнявся від містичних тенденцій даосизму, конфуціанського самозаглиблення, яким протиставлявся активний вплив на життя.

Психологія пізнання. В основі ряду індійських теорій розумової діяльності знаходиться ідея нерозривного зв'язку органу пізнання з його об'єктом. Ці теорії розглядали декілька форм зв'язку відчущуючого органу з його об'єктом. Крім звичайних форм зв'язку вивчались незвичайні. Так, **ньяїки** виділяли: а) спілкування із всіма індивідуальними об'єктами даного класу; б) спілкування з об'єктом через його образ, який оживає в пам'яті; в) спілкування з минулими і майбутніми об'єктами, які викликаються у пам'яті шляхом заглибленого розмірковування.

Перший спосіб тлумачиться як споглядання загального, другий – асоціація (наприклад, зорове сприйняття сандалового дерева викликає “спілкування” з його запахом). Остання форма розглядалась як йогівське сприйняття. Пізнавальний акт розумівся як такий, що невіддільний від об'єкта, на який він спрямований. Вважалося, що пізнаюче може з'явитися тільки разом з пізнаваним.

В індійській літературі віддавна розрізнялись дві форми сприйняття: невизначене (нирвикалпа) і визначене (савикалпа). Перше – чисто сенсорне, що дає безпосереднє враження предмету від його контакту з органом, друге –

розчленоване, втілене у мовних структурах. **Аувайте** – **Веданта** розуміла під невизначеним сприйняттям хаотичну масу чуттєвих вражень, в яких немає ні індивідуального, ні загального. Сприйняття стає визначеним завдяки розумінню. Поняття, згідно одного із головних коментарів Веданти, Шапкарє (кінець VIII – початок IX ст.) – це архетипи, за образом яких копіюється чуттєвий світ.

Буддисти стверджували, що визначене сприйняття – це вже не сприйняття, тому що пошкоджено впливом інтелекту. Слово, як довільний знак багатьох об'єктів, викривлює образ, перешкоджає спогляданню речі в її неповторності.

Ряд представників школи **Міманси** критикували і ведантистів і буддистів, стверджуючи, що невизначене сприйняття має два аспекти – родовий і специфічний, які ще не представлені в ньому розчленовано. Родова ознака властива багатьом індивідуальним об'єктам, специфічна – тільки даному. При невизначеному сприйнятті об'єкт не може бути усвідомлений у своїй одиничності, тому що для цього необхідно розмежувати його від інших. Але він не може бути усвідомлений і під родовим аспектом, тому що для цього він має бути об'єднаний з іншими. Це досягається лише завдяки мові, яка розділяє те, що властиве речам самим по собі.

В античній психології, як ми далі це побачимо, також йшов пошук перехідних моментів від сприйняття до мислення. Але тут центром аналізу були уявлення, тобто образи, що зберігались після впливу предмету на органи почуттів. В індійській психології основна увага надавалась сприйняттю як такому, різним перетворенням всередині чуттєвого образу.

Велике місце у психологічних вченнях індусів займали проблеми ілюзії сприйняття, галюцинацій, сновидінь, а також можливостей особливого, надчуттєвого сприйняття, що вивчалось Йогою. Деякі буддійські філософи виходили з того, що не існує нічого, крім серії безпосередньо переживаючих образів. Тим самим відмінність реального і ілюзорного сприйняття по суті втрачало смисл.

Але це були зовсім не пануючі і тим більш не одиничні уявлення індусів про ілюзорно-галюцинаційні явища. Містичним поглядам протистояли природничо-наукові. Реальність або ілюзорність образу, як вчив **Бхатта** – один із відомих філософів школи Міманса, має визначитись, виходячи із характеру відношень між

органом і зовнішнім об'єктом. Якщо ці відношення з будь-яких причин перекручуються, сприйняття стає ілюзорним. Причини розладу можуть бути або периферичні (органи почуттів), або центральні (манас). При неправильному функціонуванні манаса образи пам'яті проєктуються у зовнішній світ. Тоді виникають галюцинації. Сновидіння є також нічим іншим, як свого роду галюцинації, які представляють оживлення підсвідомих вражень, викликаних попередніми сприйняттями.

Проблема перехідних моментів у динаміці психічного життя представляла для індійських філософів незрівнянно більший інтерес, на відміну від західноєвропейських. Ні в кого, мабуть, поняття «Я» в його різних формах не було до нового часу предметом дуже прискіпливого аналізу, як у індусів. Це було безпосередньо пов'язано з їх релігійно-метафізичними пошуками. Але разом з тим були спроби розібратися в досить реальних проблемах: як можливе пізнання суб'єктом діяльності власного розуму; чи усвідомлюється при сприйнятті тільки його об'єкт або також сам психічний акт, чи тотожна свідомість самосвідомості, чи осягається «Я» безпосередньо або через його проявлення у мисленні, почутті тощо.

Якщо при вивченні сприйняття, пам'яті, мови індійські школи будували свої узагальнення і вели дискусії на ґрунті реального спостереження та емпіричного знання, то складна проблема свідомості і самосвідомості, до якої не було інших підходів, крім самоспостереження, відкривало широкий простір для помилок і спекуляцій.

Матеріалістичні теорії. В Індії вчення Локаяти (гарванів) у боротьбі з містикою взагалі не сприймало поняття «Я» як самостійну сутність. Аргументація гарванів полягала в тому, що органи відчуттів нам нічого не кажуть про це «Я», а побічне знання, отримане шляхом висновків, не може бути достовірним. Свідомість – побічний продукт чотирьох основних елементів природи.

Відомо, що вчення гарванів розроблялось чотирма школами. Одні ототожнювали свідомість з організмом в цілому, інші – з життєвою силою (мабуть, малося на увазі загальнобіологічне начало), треті – з діяльністю органів відчуттів, четверті – з монасом, тобто з психічним у широкому сенсі слова.

Чарвани були одними із перших в історії психології борцями з принципом субстанціональності свідомості.

В Китаї відомим представником матеріалізму був **Ван Чун (27- 104)** – автор полемічної праці “Критичні розмірковування”. Він виступав проти тих, хто, “пробуючи пізнати небо, виходить із людини”, тобто переносить на природу ознаки цілеспрямованої людської поведінки. Філософ доказував, що єдиним правильним є протилежний шлях. Закономірність природи – засіб пізнання людської психіки. Він виступав проти положення щодо вродженості знань, що мало і теоретичний, і практичний сенс, тому що деякі соціальні сили приписували собі особливі інтелектуальні якості.

Фань Джен (450-515) написав працю про знищення духу. Цей трактат, написаний у вигляді відповідей, захищав точку зору про те, що психіка, будучи функцією матеріального тіла, невіддільна від нього: “Тіло – це матерія духу; дух – це функція тіла... Назви різні, але сутність одна... Дух для матерій те ж, що гострота для ножа... Природно, що без гостроти немає ножа, а без ножа немає гостроти. Ніхто не чув, щоб ніж зникав, а гострота залишалася. Чи можна припустити, що тіло вмирає, а дух продовжує існувати?”.

Між різними культурами віддавна проходив обмін матеріальними і духовними цінностями, але в наш час щодо багатьох ідей втрачена можливість вивчити, виникли вони на ґрунті даної культури, чи розвинули їх, будучи засвоєними від інших. Так, наприклад, уявлення про кровообіг як головний фактор тілесного і психічного життя розроблялась у Вавилоні, Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Але кому належить пріоритет і які були шляхи передачі цього вчення (у тому випадку, якщо воно не виникло у одного народу незалежно від іншого), залишається нев'ясненим.

В інтелектуальній сфері усувається різниця між чуттєвою і розумовими формами пізнання і встановлюється практика так званого споглядального розмірковування (медитації), результатом якого є переживання цілісного буття (цілісність внутрішнього і зовнішнього), повна самозаглибленість. Практика споглядального розмірковування служить не стільки засобом пізнання світу, тому що одним із основних засобів перебудови психіки і психофізіології особливості – в якості конкретного методу особливо популярна йога. Стан повної задоволеності і

самозаглибленості, абсолютної незалежності внутрішнього буття – позитивний еквівалент погашення бажань – є звільнення або нирвана.

Атман (санскр. – дихання, душа, я сам), в древньоіндійських релігійних висновках і наукових вченнях, що виходять від них, – всепроникаюче суб'єктивне духовне начало, “Я”, душа, – протипоставляється брахману як вищій об'єктивній реальності. В той же час співпадає з ним, тому що брахман усвідомлює себе і тим самим стає атманом. Звідси ідея тотожності атмана і брахмана в упанішадах.

Брахман – безособистісне абсолютне духовне начало, вища об'єктивна реальність, із якого виникає світ у всьому, що в ньому знаходиться. Разом з тим, все що є у світі, руйнується, розчиняється у Брахман, але сам він поза часом і простором, поза наслідково-причинними зв'язками, вільний від якостей і дій, безвідносний явищам (феноменального) світу, і не може виразитися в термінах бути в межах будь-якої логіки. Тому часто Брахман визначають як – немислимий, невидимий, нечутний, непізнаваний, незмінний, не проявлений, безначальний, безкінечний (ні це, ні це (na iti, na iti) тощо. Не пізнаваний звичайною свідомістю або різними раціональними конструкціями Брахман пізнається лише вищою релігійною інтуїцією, яка знаходиться в основі цілісного досвіду (анубхова).

Буддизм – 6,5 ст. до н.е. – світова релігія, засновником якої є індійський принц Сідхартка Гаутама, котрий отримав ім'я Будди.

Центральна проблема – проблема буття людини. Стрижнем змісту Буддизму є проповідь Будди про “чотири благородні істини”: існує страждання, причина страждання, звільнення від страждання, шлях, що веде до звільнення від страждань.

Страждання і звільнення постають у Буддизмі як різні етапи єдиного буття: страждання – стан буття проявленого, звільнення – непроявленого.

Психологічно страждання визначається у буддизмі як очікування невдач і втрат, як переживання, хвилювання взагалі, в основі якого знаходиться почуття страху, яке невіддільне від присутньої надії. В сутності страждання тотожне бажанню задоволення, і в кінцевому результаті просто будь-якому внутрішньому руху і сприймається не як будь-яке порушення начального блага, а як органічне, властиве життю явище. Смерть внаслідок прийняття буддиських концепцій

безкінечних перероджень, не змінює характеру цього переживання, поглиблює його, перетворюючи у невідворотне і безкінечне. Космічне страждання розкривається у буддизмі як безкінечне “хвилювання” (поява, зникнення, і знову поява) вічних і незмінних елементів безособового життєвого процесу, спалахів життєвої енергії. Це “хвилювання” викликається відсутністю справжньої реальності “Я” і світу.

Звільнення буддизм представляє насамперед як знищення бажань, точніше угамування їх пристрастей. Буддизм принципом так званого «середнього шляху» рекомендує запобігати крайнощам – як потягу до чуттєвого задоволення, так і придушенню цього потягу. У морально-емоційній сфері пануючого у буддизмі є концепція терпимості і “відносності”, з позицій якої моральні приписи не мають обов’язково виконуватись і можуть бути порушені (відсутність поняття відповідальності і вини як чогось абсолютного, чіткої межі між ідеалами релігійної і світської моралі).

Йога – поєднання, участь, порядок, а також глибоке мислення, споглядання, комплекс прийомів для досягнення особливого духовного стану. Логічна техніка в її пов’язаних один з одним аспектах – самообмеження (аскетизм) і входження у стан споглядання (медитація) – поділяється всіма напрямками древньоіндійської думки.

Оригінальним здобутком Йоги є розроблений нею практичний шлях до звільнення через систематичне тренування тіла і душі (внутрішня зосередженість через безпосереднє бачення, або переживання). Згідно Йоги, вільна душа зв’язана з фізичним тілом і т.зв. тонким тілом (почуття, розум, емпіричне “Я”, інтелект). “Я” – це чиста свідомість, але вона схильна ототожнювати себе з модифікаціями розуму. Йога означає закінчення цієї залежності, звільнення “Я”. Розвивається теорія модифікацій розуму, яка залежить від співвідношення складових частин мислення – сатви, яка є основою задоволення і джерелом позитивних емоцій; раужася, стимулюючого елемента (в т.ч., що приводять у рух) і породжують страждання; тамаса – пасивного, негативного початку, який породжує апатію, байдужість; пітьму, аморфність тощо, і визначаючих п’ять рівнів духовного життя: 1) розсіяний стан, коли розум іде від одного об’єкта до іншого; 2) притуплений стан

розуму, наприклад у сні; 3) відносно спокійний стан; 4) зосередження розуму на одному об'єкті; 5) зупинка будь-якої діяльності розуму. Перші три стани несумісні з Йоогою, два останні – відкривають шлях до неї, тому що очищають розум.

Йога передбачає три шляхи до звільнення в залежності від особливостей того, хто вступає на цей шлях: шлях пізнання; емоційне залучення до божества; шлях активної дії. Йога розробила цілу систему послідовного очищення і просвітлення розуму: приборкання; етична культура, яка проявляється у виробленні моральних настанов; вироблення стійкого положення; дисципліна тіла; регуляція дихання; ізоляція почуттів, увага; розмірковування; зосередженість. Послідовне застосування цих засобів веде до досягнення обох видів Йога: свого роду екстаз споглядання, коли розум повністю входить в об'єкт, приймає його форму і дозволяє усвідомити об'єкт мислення у всій його повноті і якості та т.зв. нульовий екстаз, зупинка всіх модифікацій розуму і психічних процесів, коли нічого не пізнається і не мислиться.

Обидва типи Йоги створюють Йогу зосередження. Правила етичної поведінки формуються Йоогою у відповідності з вісьмома логічними засобами. Так, приборкання означає ненанесення шкоди всьому живому; притуплений стан розуму – правдивість в словах і думках; відносно спокійний стан – не злодійство; зосередження мислення на одному об'єкті – стримування почуттів, бажань, прагнень; зупинка будь-якої діяльності – безкорисливість тощо.

Карма (санскр. – дія, діло, жереб). У широкому сенсі – це загальна сума здійснених живою істотою вчинків та їх наслідків, які визначають характер його нового народження, тобто подальшого існування; у вузькому сенсі – вплив вчинених дій на характер сьогоденного і наступного існування. В обох випадках Карма виступає як невидима сила, при чому, лише загальний принцип її дії представляється ясним, внутрішній механізм – скритим. Карма визначає не тільки благополучні або неблагополучні умови існування (здоров'я – хвороба, багатство – бідність, щастя – нещастя, а також стать, строк життя, соціальний статус тощо), але у кінцевому рахунку – прогрес або регрес щодо головної мети людини: звільнення від пут “профанічного існування” і підпорядкування законам причинно-

наслідкових зв'язків і залежності взагалі, зокрема, вказує шлях із кола безкінечних перероджень.

Разом із концепцією санкарм представляє собою спробу замінити уявлення про божественну обумовленість морального порядку ідеєю природного, космічного, морального світооблаштування, підкреслюючи роль моральної активності особистості (активне вольове зусилля особистості стає вихідною крапкою нового розвитку). Обумовленість сьогодення і майбутнього існування має характер моральної відплати за скоєне (а не впливом невідворотних божественних або космічних сил). Відрізняється Карма від поняття долі або року в античному світогляді.

Конфуціанство – “жу цзя” (школа вчених книжників).

Вихідною для Конфуціанства можна вважати концепцію “неба” і “небесного веління” (наказу, тобто долі). “Небо” – це як і частина природи, так і вища духовна сила, яка визначає природу і людину (“Життя і смерть визначається долею, багатство і знатність залежать від неба”). Людина, наділена небом, визначається певними етичними якостями, має діяти у відповідності з ними і вдосконалювати їх за допомогою навчання. Мета Конфуціанства – вдосконалення – досягнення рівня “благородного мужа”, доброго і справедливого щодо народу, який шанує старших і вищих. Центральне місце в Конфуціанстві займає концепція жань (людяність) – закон ідеальних стосунків між людьми в родині, суспільстві, державі, у відповідності з принципом “Чого не бажаєш собі, того не роби іншим”.

Після смерті Конфуція Конфуціанство розпалося на вісім шкіл, основні: ідеалістична школа Мен-цзи і матеріалістична Сюнь-цзи.

Мен-цзи – тези про те, що від природи людина є доброю. Звідси випливало вроджене знання добра і здібність творити його, виникнення зла в людині в результаті відхилення від власної природи, скоєння помилок або нездатності відгородити себе від шкідливого зовнішнього впливу, необхідність повного розкриття істинної природи людини.

Сюнь-цзи виходив із концепції ці – першоматерії або матеріальної сили, яка володіє двома формами: інь і ян, світ існує і розвивається у згоді з природними пізнаними закономірностями; небо – активний природний елемент світу, воно не

управляє людиною, а навпаки, може бути підпорядковано ним і використане в інтересах людей. Від людини, як частини природи, залежить щастя і нещастя, багатство і бідність, здоров'я і хвороба, порядок і смуток. Людина за природою зла, народжується з бажанням збагачуватися, на неї необхідно впливати за допомогою виховання.

Чарвани як різновид локаяти, заперечує як традиційні брахмансько-ведейські принципи – існування бога – абсолюта і душі (брахмана і атмана), закон карми як основу моральності законодоцільності існуючого. Вважаючи істинним лише те, що можна збагнути за допомогою безпосереднього сприйняття, Чарвани стверджує тільки існування цього світу і вважає єдиною реальністю матерії. Визнається наявність чотирьох елементів: землі, води, вогню, повітря, із спонтанного поєднання яких створюється все. Одночасно Чарвани підкреслює висунуті ще локаятою принцип індивідуальної природи кожної речі.

Чарвани бачить в поняттях добра і зла ілюзію, створену людською уявою, реальне тільки страждання і насолода.

Локаята (від санскр. – лока – (цей) світ, те що йде із цього світу).

Суттєвим є тільки те, що сприймається органами відчуттів. Звідси заперечення Локаяти бога і душі (зокрема брахмана і атмана), Раю та Пекла, взагалі будь-якого іншого світу, визнання існуючим тільки чуттєво-сприймаючого матеріального світу і його законів. Особливістю Локаяти є утвердження наявності індивідуальної природи кожної речі, яка визначає її будову і долю. Все, що впливає на річ, не в змозі змінити хід її існування.

Арабська психологія. З VIII по XII ст. велика кількість психологічних досліджень проводились на Сході, сюди перемістились основні психологічні і філософські школи Греції і Риму. Важливе значення мав наступний факт: арабські вчені наполягали на тому, що вивчення психіки має ґрунтуватися не тільки на філософських концепціях про душу, але і на даних природних наук, передусім медицини.

В той час в халіфаті, який розповсюджувався від Середньої Азії до Іспанії, було дозволено не тільки відмінні від ісламу релігійно-філософські погляди, але і

не заборонялось проведення природно-наукових досліджень, в тому числі – вивчення роботи органів відчуттів і мозку.

Так відомий вчений того часу **Ібн-аль-Хайсам (965-1039)** зробив ряд важливих відкриттів у галузі психофізіології сприйняття. Його природно-науковий підхід до органів сприйняття (насамперед, до зорової системи) визначався першою в історії психологічної думки спробою трактувати їх функції, виходячи із законів оптики. Важливим було те, що ці закони доступні дослідженню і математичному аналізу. За основу зорового сприйняття Ібн-аль-Хайсам взяв побудову в оці за законами оптики образу зовнішнього об'єкту. Він доводив, що цей процес визначається зовнішніми, фізичними причинами, оскільки в подальшому до прямих оптичних ефектів приєднуються, хоча і безсвідомо, додаткові психічні акти, завдяки яким виникає сприйняття форми оточуючих предметів, їх величини, об'єму тощо.

Не обмежуючись загальними міркуваннями про залежність явищ від фізичних (оптичних) факторів і законів, Ібн-аль-Хайсам експериментально вивчив такі важливі явища як бінокулярний зір, зміщення кольорів і ефекти, що при цьому спостерігаються, а також явище контрасту тощо. Він переконливо доводив, що для повноцінного сприйняття необхідний рух очей – переміщення зорових осей. Завдяки цьому організм автоматично проводить операції, які являють собою свого роду судження про місцезнаходження сприйнятих предметів, їх віддаленості від людини, їх співвідношення між собою. У тому випадку, коли сприйняття предметів було короткочасним, око встигає правильно сприйняти тільки вже знайомі людині об'єкти, що залишили сліди в нервовій системі. Якщо сліди минулих вражень ще не накопичились, то законів оптики ще недостатньо для того, щоб пояснити, як виникають враження про навколишній світ. Ці закони необхідно об'єднати з законами, завдяки яким працює нервова система.

Неабияке значення для психології мали і праці іншого видатного арабського мислителя – **Ібн Сінна (латинізоване ім'я – Авіценна, 980-1037)**, який був одним із видатних лікарів в історії медицини.

Його вчення склалося в епоху соціально-економічного розквіту халіфату – великої імперії від Індії до Піренеїв, яка створилася як результат арабських

завоювань. Культура цього державного організму вмістила досягнення багатьох народів, які проживали в ньому.

Ібн Сінна був енциклопедистом, його творчість не обмежувалась медициною і психологією, але найбільших досягнень він мав саме в цих галузях.

У своїх філософських працях Ібн Сінна розробив так звану теорію двох істин, яка мала величезне значення для розвитку не тільки психології, але й інших наук в середньовічний період. В психології ця теорія допомогла вивести предмет її вивчення із загального предмету богослов'я.

Таким чином, перед психологією відкривалась сфера власних досліджень, незалежних від релігійних постулатів і схоластичних сілногізмів. В теорії двох істин доводилось, що існують дві незалежні як паралельні прямі істини – віра і знання. Тому істина знання, не входячи в дотик і протиріччя з релігією, має право на власну галузь досліджень і на власні методи вивчення людини. Відповідно складались два вчення про душу – релігійно-філософське і природничо-наукове.

Вивчаючи процес пізнання, Ібн Сінна підкреслював, що в кожній речі є всезагальне, яке об'єднує її з іншими предметами даного класу, а також відмінне від інших одиничне – те, що характеризує саме цю річ. Такі різні властивості є у всіх оточуючих предметах, в тому числі і у людини, і вони є предметом дослідження різних наук. Виходячи з цього, вчений доводив, що медицина і психологія мають особливий предмет. Філософія досліджує сутність, множинне в кожній речі, в той час як медицина і психологія вивчають конкретне, одиничне.

Узагальнене знання, накопичене світовим досвідом вивчення поведінки живих істот та їх проявів, з якими мала справу практична медицина, було викладено в трактаті Ібн Сінна “Канон лікарської науки”. Цей трактат протягом декількох століть був популярним не тільки на Сході, але і у державах Західної Європи (починаючи з XII ст., коли він був перекладений латинською мовою). У Європі цей трактат затьмарив праці великих лікарів минувшини Гіппократа і Галена. Вже тільки це свідчить про те, що Ібн Сінна не обмежувався уявленнями про функції організму, які накопичила попередня наука, а збагатив своє вчення новими відомостями і узагальненнями. Необхідно мати на увазі, що на той час медицина вважалась не як вузько-спеціальна галузь лікування. Вона охоплювала пояснення,

які у подальшому почали відносити до таких дисциплін, як хімія, ботаніка, астрономія, географія тощо. Всі ці дисципліни охоплювали емпіричні знання, вміло оброблені Ібн Сінною в “психологічну картину людини”.

Положення Ібн Сінна про залежність психічних явищ від фізіологічних торкалися чутливості організму, його здібностей реагувати на зовнішні подразники, а також його емоційних станів. Пізнання функцій душі було спрямовано на пізнання матеріального, органічного тіла, доступного чуттєвому спостереженню, впливу лікарських і хірургічних засобів тощо.

Ібн Сінна не обмежувався опорою на факти практичного вивчення простих реакцій організму. Він вчив, що, використовуючи ці факти, можна пояснити і таке складне явище в психічному житті як уява, коли людина відновлює і навіть змінює у своїй душі сприйняті раніше образи речей.

У всіх випадках Ібн Сінна апелював до власного лікарського досвіду. Він був одним із перших дослідників в галузі вікової психофізіології, вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму та його психофізіологічними особливостями в різні вікові періоди. При цьому він надавав важливого значення вихованню: саме завдяки вихованню здійснюється вплив психіки на організм, вона, будучи активною силою, здатна фізіологічні властивості цього організму змінити у певному напрямку. Особливе місце відводилось почуттям, афектам, які переживає дитина в різні вікові періоди. Афекти виникають, як правило, при спілкуванні з батьками, при їх впливі на дитину. Відповідно, виникаючими у дитини тими чи іншими афектами дорослі формують її натуру, її організм, усю систему її психофізіологічних функцій.

За цими положеннями криється загальна думка про здатність регулювати внутрішні психологічні стани людини шляхом впливу на її зовнішню поведінку. Ідея взаємозв'язку психічного (як залежного від цієї поведінки) і фізіологічного розроблялась Ібн Сінною із власного медичного досвіду. Збереглися відомості, що в ряді випадків він виступав як природний психотерапевт, вилікував юнака, який мало не загинув від небажання приймати їжу. При лікуванні використовувався прийом, який у сучасній науці називається асоціативним експериментом. По зміні

пульсу цього юнака Ібн Сінна, називаючи різні об'єкти, встановив, які саме з цих об'єктів викликають у нього афект, що не дозволяв приймати їжу.

Ібн Сінні також приписується постановка дослідження, яке попередило вивчення явища, названого експериментальним неврозом. Двом баранам давали однакову їжу. Але один харчувався в нормальних умовах, а біля іншого стояв на прив'язі вовк. Страх впливав на поведінку при їжі цього барана. Він хоч і їв, але швидко схуд і загинув. Невідомо, яке пояснення дав вчений цьому дослідженню, але його схема свідчить про відкриття ролі зіткнення протилежних емоційних станів (потреба у їжі – з одного боку, страх – з іншого), у виникненні глибоких соматичних зрушень. Це дає підґрунтя бачити Ібн Сінні початки експериментальної психофізіології емоційних станів.

Інший відомий арабський мислитель – **Ібн Рушд (латинізоване ім'я – Аерроес, 1126 – 1198)** жив в Іспанії, потім в Марокко, де займав посади судді і придворного лікаря. Його основні праці являли собою оригінальний коментар до творів Аристотеля. Цей коментар набув значення самостійного вчення, яке здійснило великий вплив на західноєвропейську думку епохи Середньовіччя. Відзначається думка Ібн Рушда про те, що релігію можна розглядати як вірування, яке містить в певній формі філософську істину.

Ібн Рушд доводив, що згідно вченню Аристотеля, необхідно вивчати нерозривні зв'язки між функціями організму і відчуттями, почуттями, думками, які людина відчуває в якості процесів, властивих його душі. Будучи лікарем, Ібн Рушд ретельно вивчав будову людського тіла і його органів почуттів, довів залежність сприйняття навколишнього світу від властивостей нервової системи.

Головний висновок Ібн Рушда полягав у тому, що разом з розпадом тіла індивідуальна душа людини також ліквідується. Разом з тим арабський мислитель висунув думку про те, що універсальний для усіх людей розум зберігається після розпаду тіла, і це свідчить про богоподібність людини.

Світ вічний і рухається за власними законами, які можна логічно пояснити. Можливе і дослідження природи речей, в тому числі і душі людини, і кожний володіє здібностями до такого пізнання. Не виключаючи індивідуальних здібностей, які обмежують можливості кожної окремої людини, Ібн Рушд

підкреслював, що можливості людини в осягненні істини необмежені, і важливо тільки навчити людей правильно мислити, прищепити їм бажання розмірковувати. Загальна здібність до мислення, пізнання світу і його законів, будучи вродженою, властива кожній людині. Таким чином, безсмертний розум відділявся від смертної душі. Цей розділ про розум і душу був одним із важливих положень теорії Ібн Рушда і став об'єктом критики з боку теологів.

Він також відзначав, що здібність до мислення є потенційною. Як сонце впливає на око, викликаючи в ньому відчуття світу, так і визнаний розум, вважав Ібн Рушд, впливає на наші потенційні здібності, викликає у судження, для їх актуалізації, усвідомлення необхідні певні умови, а саме – пізнавальна мотивація, зовнішні враження, добрі вчителі.

Питання на семінар:

1. Психологічні уявлення Шумеро-Вавілонської культури.
2. Психологічна думка у Стародавньому Єгипті.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди стародавнього Сходу і Китаю.
2. Психологічні погляди стародавньої Японії та Індії.

Рекомендована література:

1. Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.
2. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: У 2 т./за ред. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
3. Павлов І.П. Умовний рефлекс/Вибрані твори/К., 1949.
4. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. Ростов НД., 1996-т.1,2.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии.- М., 1997.
6. Потебня А.А. Слово и мир.- М., 1989.
7. Платон. Отрывки из диалогов. Соч. в 3 т. М., 1968.
8. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
9. Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.
10. Лукреций Кар. О природе вещей.-М., 1968.
11. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр
12. «Академия», 2001.-554 с.
13. Маслоу А. Психология бытия. М., 1997.

ЛЕКЦІЯ 3

Тема 3

Розвиток психології в період Античності Старогрецька філософія в досократівський період

План:

1. Уявлення про душу філософів Мілетської школи.
2. Психологічна думка філософів з Ефесу.
3. Психологічні уявлення представників медицини періоду Античності.

1. Уявлення про душу філософів Мілетської школи

VII-VI ст. до н.е. є періодом розпаду первісного суспільства і переходу до рабовласницького ладу. Докорінні зміни суспільного ладу життя (колонізація, розвиток торгових відносин, становлення міст і т.ін.) створили умови для розквіту старогрецької культури, привели до істотних змін у галузі мислення. Ці зміни полягали в переході від релігійно-міфологічних уявлень про світ до зародження наукових знань.

Першими провідними центрами старогрецької культури і науки разом з іншими стали міста Міліт і Ефес. Назви цих міст носили і перші створені філософські школи.

Звичайно, початок наукового світобачення пов'язують з **Мілетською школою**, що існувала в VII-VI ст. до н.е. Її представниками були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Їм першим належить заслуга у відокремленні психіки, або «душі», з матеріальних явищ.

Загальним для філософів мілетської школи є положення про те, що всі речі і явища навколишнього світу характеризуються єдністю свого походження, а різноманіття світу є лише різними станами єдиного матеріального початку, першооснови або першоматерії. Це положення розповсюджувалося стародавніми мислителями і на галузь психічного. Вони вважали, що матеріальне і духовне, тілесне і психічне за своєю першоосною єдині. Відмінність між ними тільки феноменальна, а не субстанційна, тобто за станом, проявом і виразом цієї першооснови. Відмінність між поглядами вчених цієї школи полягала у тому, який вид конкретної матерії приймав кожен з цих філософів за першооснову всесвіту.

Фалес (624-547 рр. до н.е.) як першооснову всього вважав воду. Доводячи, що саме вода є дійсним початком усього світу, Фалес посилався на те, що Земля плаває на воді, оточена нею, і сама походить із води. Вода рухома і мінлива, може переходити в різні стани. Випаровуючись, вода перетворюється на газоподібний стан, а замерзаючи, – у твердий стан. Оскільки з води походить і тверде і газоподібне, то, по Фалесу, розумно допустити, що вода і є першоосновою всього суцього, і що все оточуюче є різними перехідними станами цієї першооснови.

Душа є також особливим станом води. Істотною властивістю душі є здатність додавати тілам руху. Вона є те, що примушує рухатися. Ця здатність додавати речам рух властива всьому. Наявність душі приписувалася, наприклад, і магніту, і бурштину, оскільки ті володіють притягуючою силою. Поширюючи психічне на всю природу, Фалес першим висловив ту точку зору на межі психічного, яку прийнято називати **гілозоїзмом**. Забігаючи вперед, відзначимо, що гілозоїзму дотримуватимуться і деякі інші філософи старовини, наприклад, – стоїки.

Розглядаючи душу у зв'язку з тілесною організацією, Фалес ставив психічні стани в залежність від фізичного здоров'я тіла. Ті, у кого тіло здорове, мають і кращі душевні здібності і дарування, а отже – володіють великими можливостями знайти щастя в наші дні.

Сучасного психолога не можуть не привернути тонкі спостереження Фалеса щодо етичної поведінки людини. Людина, вважав він, повинна прагнути до того, щоб жити за законами справедливості. А справедливість полягає в тому, щоб не скоювати самому того, у чому людина засуджує інших людей.

Якщо Фалес пов'язував весь всесвіт з особливими перетвореннями і формами води і вологи, то **Анаксимандр (610-547 рр. до н.е.)** переймає за основу всього «*алейрон*» – такий стан матерії, який не має якісної визначеності, який завдяки своєму внутрішньому розвитку і поєднанню породжує різноманіття світу. Анаксимандр, заперечуючи якісну визначеність першооснови, вважав, що вона не могла б бути першоосновою, якби співпадала зі своїми проявами. Подібно Фалесу, душа – це один із станів алейрона.

Анаксимандр був першим із стародавніх філософів, хто здійснив спробу пояснити виникнення і походження людини та живих істот. Йому, мабуть,

першому належить ідея зародження живого з неживого. Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру таким чином: під дією сонячного проміння із землі випаровується волога, зі згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин – людина. Згідно філософу, людина відбулася від риб. Головна ознака, що відрізняє людину від тварин, полягає в тривалішому терміні годування дитини грудьми і в тривалішому сторонньому догляді за нею.

На відміну від Фалеса і Анаксимандра інший філософ мілетської школи **Анаксимен (588-522 рр. до н.е.)** першоосновою приймав повітря. Повітряну природу має і душа. Вона зв'язувалася ним з диханням. Ідея близькості душі і дихання була досить широко поширена серед стародавніх мислителів.

2. Психологічна думка філософів з Ефесу

Розуміння природи душі Гераклітом. Представники мілетської школи, вказуючи на матеріальну природу психічного, не дали розгорнутої картини душевного життя людини. Перший крок у цьому напрямі належить найвідомішому старогрецькому філософу з **Ефесу Геракліту (530-470 рр. до н.е.)**. З представниками Мілетської школи Геракліта пов'язує ідея першооснови, але за першооснову він приймав не воду, не алейрон і не повітря, а вогонь у його вічному русі і зміні, що виникає внаслідок боротьби протилежностей: «Світ є єдиний зі всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, засобом, що загоряється і згасає». Розвиток вогню відбувається з потреби або по «логосу», що створює все суще з протилежного руху. Все виникає і зникає через боротьбу. Перетворення вогню відбувається у двох напрямках: «шлях вгору» і «шлях вниз». «Шлях вгору», як спосіб перетворення вогню, є перехід його від землі до води, від води до повітря, від повітря до вогню. «Шлях вниз» – це зворотній перехід від вогню до повітря-води-землі. Ці два протилежно направлених переходи вогню з одного стану в інший можуть протікати одночасно, обумовлюючи вічний рух і розвиток світу в усьому його різноманітті. Як товар обмінюється на золото, а золото на товар, так і вогонь, на думку Геракліта, перетвориться у все, і все переходить у вогонь.

Душа – це особливий перехідний стан вогневого початку в організмі, якому Гераклітом дана назва «психея». Слід підкреслити, що введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності була першим психологічним терміном. На його основі в 1590 р. Гокленіусом буде запропонований термін «психологія», який, починаючи з робіт Х.Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (1734), стане загальноживаним для позначення науки, що вивчає психіку людини.

Геракліт вважав, наприклад, що сп'яніння є не що інше, як зволоження «психеї», яке робить її грубішою, через що людина втрачає орієнтацію і тілесну координацію.

Діяльність душі Геракліт ставив у залежність як від зовнішнього світу, так і від тіла. Він вважав, що вогнева стихія проникає в організм із зовнішнього середовища, і будь-яке порушення зв'язку душі із зовнішнім світом може призвести до огрубіння «психеї».

Гераклітом було помічено, що люди часто не пам'ятають своїх снів. Ця втрата пам'яті відбувається тому, що уві сні послаблюється зв'язок із зовнішнім світом. Повний же розрив із зовнішнім середовищем веде до смерті організму так само, як гасне вдалині багаття вугілля. У такому ж тісному контакті душа перебуває з тілом. Душа з тілом зв'язані як «павук з павутиною». Таким чином, в питанні про зовнішню і тілесну детермінацію психіки є те, що пізніше буде назване психофізичною і психофізіологічною проблемою, **Геракліт виступив як послідовний матеріаліст.**

Гераклітом було дане не тільки загальне уявлення про «психею» і її природу, він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі. Велику увагу філософ відводив пізнавальним актам. Важливого значення він надавав відчуттям, а серед них – особливо зору і слуху. Геракліт писав: «Я віддаю перевагу тому, що можу почути або побачити». Функції зору і слуху ставилися в залежність від загального стану душі і самих органів чуття. «Погані свідки для людей очі і вуха тих, хто має грубу психею».

Хоч Геракліт і відводив відчуттям важливе місце у пізнанні, проте ведучим у людини визнавав розум, оскільки органи чуття дозволяють встановити лише

зовнішню гармонію природи, тоді як розум, спираючись на відчуття, відкриває її внутрішні закони. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкриваючи істини, прислухатися до голосу природи і чинити за її законами.

Досить детально розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потреби. Зачіпаючи цю сторону душевного життя, Геракліт висловить ряд важливих положень, які розкривають співвідношення спонукальних сил і розуму, вплив попередніх станів на подальші, відносний характер спонук і потреб у різних живих істот. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя: «Свині бруду радіють, віслюки – віддають перевагу соломі над золотом, птахи в пилуці або попелі купаються, морська вода для риб придатна...» Вказуючи на залежність станів організму, що відрізняються від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами відчуття задоволення і незадоволення впізнаються через свою протилежність. Голод приємним робить насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я.

Розкриваючи зв'язок спонукальних сил і розуму, Геракліт відзначав, що будь-яке бажання купується ціною «психеї», тобто зловживання бажаннями і нижчими потребами послаблює «психею». Але, з іншого боку, помірність в задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконаленню інтелектуальних здібностей людини. Щастя людини, по Геракліту, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями (у такому разі він уподібнився б бикам, що насичують травною шлунок), а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти поведінку, пов'язану з розумінням закону необхідності (логосу). Головним у людині є характер, що розуміється Гераклітом як доля, як головний психологічний чинник, що визначає шлях людини протягом усього життя.

Погляди Геракліта вплинули на розвиток філософсько-психологічних систем подальших стародавніх мислителів, у яких ідеї, висунуті Гераклітом, одержать подальшу конкретизацію. Серед найважливіших положень **вчення Геракліта** необхідно виділити: 1) ідею про матеріальну (вогневу) природу душі і залежності психічного від загальних законів природи (логосу); 2) положення про зовнішню і тілесну детерміацію психічного; 3) диференціацію рівнів життєдіяльності (сон,

неспання) і психіки (пізнавальні і спонукальні сили); 4) внутрішню залежність і співвідношення пізнавальних і спонукальних сил, відносний характер останніх; 5) мінливість психічних станів, перехід їх з одного в інший; 6) процесуальний характер психічного і його розвиток (самозростання); 7) введення першого психологічного терміну «психея» для позначення психічних явищ.

3. Психологічні уявлення представників медицини періоду Античності

Природничонаукові уявлення Алкмеона. Питання про природу душі, її зовнішню обумовленість і тілесну основу, ставилися в стародавній час не тільки філософами, але й представниками медицини. Звернення стародавніх лікарів до цих питань було викликане їх медичною практикою, їх особистим досвідом і власними спостереженнями за роботою різних систем організму, за поведінкою тварин і людини. Із стародавніх особливо виділяється найвідоміший лікар і філософ античної епохи **Алкмеон (У1-У ст. до н.е.)**. Він відомий в історії психології як засновник **принципу нервізму**, який першим пов'язав психіку з роботою головного мозку і нервової системи в цілому.

Практика розтину трупів у наукових цілях дозволила Алкмеону дати перший системний опис загальної будови тіла і передбачуваних функцій організму. При вивченні окремих систем організму, зокрема мозку і нервової системи, Алкмеон знайшов наявність провідників, що йдуть від мозку до органів чуття. Ним було встановлено, що мозок, органи чуття і відкриті ним провідники є як у людини, так і у тварин, а отже і тим, і іншим повинні бути властиві переживання, відчуття і сприйняття. Припущення Алкмеона про наявність психіки у людини і тварин як істот, що володіють нервовою системою і головним мозком, виражало таким чином новий погляд на межі психічного, який прийнято називати в даний час **нейропсихізмом**.

Наділяючи тварин душею, Алкмеон не був схильний до ототожнення психіки тварин і людини. Від тварин людина відрізняється розумом, а анатомічною основою відмінності між ними є загальний об'єм і будова мозку (у людини він більший і складніший), а також органів відчуття.

Хоча розум і відрізняє людину від тварин, свій початок він бере у відчуттях, що виникають в органах відчуття. Розглядаючи відчуття як початкову форму пізнавальної діяльності, Алкмеон вперше намагається описати умови виникнення відчуттів і формулює у зв'язку з цим **правило подібності** як пояснювальний принцип чутливості. Згідно Алкмеону, *для виникнення якого-небудь відчуття необхідна однорідність фізичної природи зовнішнього подразника і органів чуття*. Наприклад, око, на думку ученого, є поєднанням вогню або полум'я і вологи, тому воно здатне сприймати лише вогненне і світле. Вуха наповнені повітряною масою, яка здригається під впливом коливань зовнішнього повітряного середовища.

Таким чином, у висунутому принципі подібне пізнається через подібне – вперше у зародку висловлюється думка про специфічність органів чуття, тобто здогадка про те, що різні органи чуття ніби налаштовані на зовнішні дії схожої фізичної природи.

Принцип подібності розповсюджувався Алкмеоном не тільки на відчуття і сприймання, але і на емоційні переживання. Якщо людина зустрічає собі подібного, то це викликає у неї приємні відчуття, задоволення. І навпаки – відсутність схожості або подібності в людях приводить до виникнення між ними неприємних відчуттів.

Вже у Геракліта були визначені основні рівні життєдіяльності організму (неспанья, сон і смерть). Виділяються вони і Алкмеоном. Але на відміну від Геракліта, що лише вказав на ці стани або рівні, Алкмеон намагається встановити їх причину. Рівні життєдіяльності пов'язувалися Алкмеоном з особливостями динаміки і переміщень крові в тілі. Прилив крові у жилах викликає пробудження, відлив крові від жил веде до сну, а повний відтік крові приводить до смерті організму. Загальний же стан організму, його фізичне здоров'я визначаються співвідношенням чотирьох стихій – води, землі, повітря і вогню, що є будівельним матеріалом тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечують фізичне здоров'я тіла і бадьорість духу людини. Порушення рівноваги веде до різних хвороб, а в найгіршому випадку – до загибелі. Рівновага і гармонія стихій в тілі, а отже і здоров'я людини, залежить від їжі, яку

вона вживає, від кліматичних і географічних умов, в яких людина живе, нарешті – від особливостей самого організму.

Висунуті Алкмеоном положення про зв'язок психіки з мозком (принцип нервізму), принцип подібності в поясненні виникнення відчуттів і сприйняття, ідея про зовнішні і внутрішні (гуморальних) чинники, що визначають загальну активність і життєдіяльність організму, залишили помітний слід в подальшому розвитку стародавньої медицини, філософії до психології. Достатньо сказати, що на ідеї Алкмеона спиратиметься вся медицина Гіппократа і, зокрема, його вчення про чотири типи темпераменту. Принцип нервізму стане основою для розвитку мозкоцентричної точки зору щодо локалізації душі. Принципу подібності в поясненні механізму відчуттів і сприймань дотримуватимуться також Емпедокл та атомісти.

Психологічні погляди Емпедокла. Вже у Алкмеона простежується перехід від визнання єдиного матеріального початку і звернення до чотирьох стихій як основних елементів, що визначають загальну будову організму і його фізичний стан. Філософська ж схема будови людини і світу в цілому на основі чотирьох стихій (земля, вода, повітря, вогонь) була розвинена великим філософом і лікарем старовини **Емпедоклом (490-430 рр. до н.е.)**.

Загалом Емпедокл продовжував розвивати матеріалістичну лінію у філософії і психології, але на відміну від своїх попередників він замінює теорію єдиної першооснови на вчення про чотири «коріння». Згідно Емпедоклу, першоелементами всесвіту є не одна якась стихія, а чотири - земля, вода, повітря, вогонь. Світ утворюється в результаті механічного поєднання вічних, незмінних та інертних за своєю природою стихій під впливом двох світотворних сил, названих Емпедоклом відповідно: Любов або Дружба і Ненависть або Ворожнеча. Любов – це сила, що з'єднує стихії; Ворожнеча – сила, що розділяє їх. Самі ці сили теж матеріальної природи і є особливими формами загальної суміші першоелементів.

Світ у своєму розвитку пройшов чотири періоди, в кожному з яких переважала або Любов, або Ворожнеча. Перший цикл – це період повного панування Любові, що забезпечує справжню єдність стихій.

У другому періоді домінуючою силою стає Ворожнеча, яка своєю діяльністю починає розділяти стихії.

Третій період характеризується абсолютним пануванням Ворожнечі, що призводить до остаточного розчленовування стихій і диференціації навколишнього світу.

У четвертому періоді знов набуває влади Любов, яка своєю об'єднуючою дією утверджує єдність різноманітності. Цей четвертий період або цикл, на думку Емпедокла, і є тим світом, у якому живе людина.

Чотирма періодами представлений і шлях розвитку тварин. На першій стадії виникали окремі частини і органи живих істот. Другий період характеризується випадковими збігами і поєднаннями окремих органів, внаслідок чого народжувалися виродки і чудовиська. Третій період є періодом руйнування чудовиськ через їх непристосованість до середовища і поява суцільно природних, але одностатевих істот. Під час останнього періоду відбувається диференціація статі, виникнення тварин і людей шляхом розмноження. Розвиток тварин відбувається з потреби. З живих істот, що з'явилися, виживають ті, які виявляються найбільш пристосованими до зовнішніх умов. З пристосовністю пов'язана доцільність будови частин тіла сучасних тварин.

Таким чином, Емпедокл своїми поглядами на виникнення і розвиток тварин хоч у наївній і фантастичній формі, проте породжує ідею еволюції.

Організм рослин і тварин, як і світ в цілому, складається з чотирьох стихій, причому відмінність між рослинами і тваринами полягає в неоднаковому співвідношенні і ступені вираження у тих та інших первинних стихій. Найдосконалішими по своїх пропорціях є у рослин – сік у тварин і людини – це кров.

По Емпедоклу кров представлена однією частиною вогню, однією частиною землі і двома частинами води. Сік рослин та кров у тварин і людини є провідними структурами організму, і саме кров та сік завдяки найдосконалішому поєднанню в них стихій, розглядалися Емпедоклом носіями душевних, психічних функцій.

Оскільки психічне приписувалося філософом не тільки тваринам і людині, але і рослинам, то Емпедокл висловив відмінну від Фалеса і Алкмеона точку зору на

межі психічного, названу **біопсихізмом**. Згодом принципа біопсихізму дотримуватимуться Арістотель, Авіценна та інші філософи.

У людини центром руху крові є серце, тому воно, а не мозок (як це припускав Алкмеон), є органом душі. Кров визначає і відчуття, і почуття, і думки. З кров'ю пов'язані також особливості загальної активності і рухливості людини. Рідка, гаряча кров обумовлює тоншу чутливість, велику активність, рухливість організму. Холодна, густа, землиста кров визначає пасивність, повільність і грубшу чутливість. Те, якою мірою забезпечується кров'ю той або інший орган тіла, визначає потенційні можливості цих частин тіла. Так наприклад, для оратора необхідно мати високорозвинуту кровоносну систему мовлення. У мудреців краще від усього забезпечується кров'ю головний мозок. Загальний стан організму, перехід його від неспанья до сну і назад, визначається також динамікою крові, тобто приливами і відливами. У цьому відношенні Емпедокл близький до уявлень Алкмеона.

Схожі з Алкмеоном думки Емпедокл виказує і під час розгляду механізму сприйняття. Більше того, для Емпедокла принцип подібності набуває універсального значення. Він розповсюджується і на відчуття, і на спонукальні сили, і навіть на світотворні сили – Любов і Ворожнечу. На думку філософа для виникнення відчуття необхідно, щоб подібне діяло на подібне. Природа спонукальних станів така, що все живе прагне до подібного. Любов, Дружба, Щастя виникають тоді, коли подібне зустрічається з подібним.

У порівнянні з Алкмеоном, Емпедокл, крім принципу подібності, вносить нове положення у вчення про механізми сприйняття, висуваючи так звану **теорію закінчень**, за допомогою якої він вперше намагається відповісти на питання про те, як відбувається вплив зовнішніх предметів на органи чуття, що викликають образ зовнішнього предмету. Закінчення йдуть не тільки від зовнішніх предметів, але і від самих органів чуття. Око складається з елементів вогню і води. Вологі і вогненні елементи, виходячи з ока, зустрічаються із закінченнями, що йдуть від зовнішніх тіл, і в результаті зіткнення породжуються образи сприйнятого предмету.

Таким чином, зіткнення двох видів, що йдуть назустріч, закінченні за умови схожості (подібності) їх фізичної природи, і є тим основним механізмом, за допомогою якого утворюються відчуття і сприйняття. Закінчення, що йдуть з очей, свідчать про активну участь самих органів чуття в акті сприймання. Принцип подібності і механізм закінчень були поставлені в основу пояснення і колірною зору.

Слід зазначити, що Емпедоклу першому належить заслуга в побудові **теорії колірною зору**. Сприйняття кольорів, на думку філософа, визначається як властивостями предметів, що впливають на око, так і характеристиками самого сприймаючого органу. Ним вказувалося, що від зовнішніх предметів можуть закінчуватися різні за своєю фізичною природою частинки. Їм відповідають різні елементи в оці, через які ці частинки проникають. Вогнем ми бачимо червоний колір, водою – жовтозелений, землею – чорний, повітрям – білий. Емпедоклом також вперше висловлюється припущення про можливість зведення всієї колірної гамми до чотирьох основних кольорів.

У відчуттях і сприйманні філософ бачив початкову форму пізнання, з якого проростає розум. Він не сумнівався в реальності видимих предметів і адекватності їх сприйняття органами відчуття. Проте тілесне пізнання, на думку вченого, повинне контролюватися розумом, що дозволяє краще користуватися нашими відчуттями.

У розвитку античної психології погляди Емпедокла займають чільне місце як по своїй новизні, так і щодо впливу їх на формування дещо пізніших уявлень про людину і її психіку. Переконавання Емпедокла сприяли зміцненню еволюційного підходу в поясненні виникнення і розвитку тварин, затвердженню ідеї про матеріальну природу душі, її зовнішньої і тілесної детерміації.

Емпедоклом по-новому були визначені межі психічного. Серцецентрична точка зору Емпедокла на проблему локалізації душі буде однією з поширених гіпотез щодо субстрату психічного. Принципу подібності і теорії закінчень, висунутого стародавнім ученим для пояснення механізму сприйняття, будуть пізніше дотримуватися Демокріт і всі прихильники атомістичного навчання. Гуморальна теорія загальної активності і рухливості людини, що спирається на

принцип співвідношення різних елементів крові, стане передумовою для побудови Гіппократом вчення про чотири типи темпераменту.

Поняття душі в навчанні Анаксагора. Вчення Анаксагора (500-428 рр. до н.е.) відрізняється від уявлень колишніх філософів тим, що за основу світу ним приймаються не окремі стихії – земля, вода, повітря або вогонь, а їх дробові частинки, названі Анаксагором «гомеомеріями». Це ще не атоми. Гомеомерії або насіння ближче до молекули, оскільки за своєю природою вони споріднені тією великою речовиною, яка з гомеомерії складається. Наприклад, кістки складаються з кісткових частинок. Усі тіла ділимі: у всякому меншому є ще менше. Якісна своєрідність речі визначається перевагою яких-небудь гомеомерій в їх загальній суміші. Всі гомеомерії володіють своєю якісною характеристикою. У кожному тілі міститься насіння всіх якостей і завдяки цьому можливий взаємний перехід однієї речовини в інше. Сніг саме тому перетворюється на воду, що вологі гомеомерії містилися вже в самому снігу. Розвиток світу Анаксагор уявляв не як якісне перетворення, що особливо характерно було для Геракліта, а лише як кількісні зміни заданих від тих якостей, якими володіють гомеомерії.

Гомеомерії самі по собі інертні. Їх поєднання і роз'єднання відбувається завдяки «Нусу» або «Розуму», основне призначення якого полягає в організації і впорядкуванні світу (скупчення важких, вологих і важких частинок в одному місці, а сухих, світлих, прозорих – в іншому і т.ін.). Проте Нус, по Анаксагору, – це не первинна щодо матерії субстанція. Нус є якнайтонша і якнайлегша речовина, близька до повітря. Він проникає всюди, тому все має душу. Рослини, подібно тваринам і люди можуть радіти і засмучуватися, тільки по-різному. Найбільшою здатністю відчувати природу володіє людина, і цю перевагу людей над тваринами Анаксагор **пов'язував з наявністю у людини руки**. І рослини, і тварини, і людина відбулися з гомеомерій, раніше розсіяних у повітрі і згодом прибитих до землі дощем. Спочатку з'явилися рослини, потім тварини, з них – людина.

На відміну від Алкмеона і Емпедокла, Анаксагор як загальний механізм організації психічного висуває не як закон подібності, а **принцип протилежності**. Він указує, що не можна одержати відчуття теплого, якщо наше тіло і предмет, що впливає на нього, однаково теплі. Так само солодке, солоне, гірке неможливе

визначити через них самих. Прісне визнається через солоне, солодке – через гірке і т.ін. За принципом протилежності виникають і інші відчуття.

Слід відзначити, що суперечності, що проявлялись у поглядах Емпедокла і Анаксагора на механізм сприйняття, будуть зняті пізніше Арістотелем. Заслуга Анаксагора у тому, що він першим помітив залежність відчуттів і сприймань від відстані і інтенсивності предмету, що впливає. Він підійшов таким чином до здогадки про наявність *верхнього порогу чутливості*. Філософ вважав, що дуже сильні подразники (надмірно яскраве світло або сильний звук) усувають специфіку розрізнення і викликають страждання.

Анаксагором відчуття розглядалися початковим джерелом знання, але він вважав їх недостатніми, оскільки тільки з їх допомогою не можна, наприклад, розрізнити дуже малі частинки, існування яких можна допустити лише на основі розуму. Тому, хоча сам розум спирається не на свідчення органів відчуття, він, в порівнянні з останніми, йде далі і глибше.

У вченні Анаксагора виділяються наступні важливі положення: 1) уявлення про корпускулярну будову світу як передумову зародження атомістичного напрямку у філософії і психології; 2) додання Нусу (душі) функцій впорядкування і організації; 3) здогадка про визначальну роль руки у становленні людини; 4) введення принципу протилежності для пояснення механізму сприйняття; 5) припущення про залежність відчуттів від інтенсивності, зовнішніх дій і умов сприймання. У розумінні загальної (матеріальної) природи душі Анаксагор долучається до своїх попередників, а у визначенні меж психічного він стояв на позиціях гилозоїзму.

Гіппократ і його вчення про темперамент. Уявлення філософів про те, що видимі речі складаються з суміші першооснов і що якісна своєрідність конкретних тіл визначається співвідношенням, перевагами тих або інших складових елементів («коріння» у Емпедокла, «гомеомерій» – у Анаксагора) проникає і в природничонаукове середовище. Близькі до цих поглядів, а, особливо до філософії Емпедокла, загальні положення щодо природи в цілому і людину зокрема висував великий старогрецький лікар **Гіппократ (460-377 рр. до н.е.)**. Подібно Емпедоклу, Гіппократ вважав, що світ утворюється з чотирьох стихій. Проте, на його думку,

немає необхідності вдаватися до особливих світотворних сил, що забезпечують поєднання і роз'єднання початкових першооснов. Стихії самі вступають в різні по'єднання, утворюючи різноманіття природи.

Подібно всім іншим тілам, організм людини також є сумішшю чотирьох начал (землі, води, повітря, вогню), але пов'язаних у певній пропорції. Гармонійне поєднання стихій обумовлює фізичне здоров'я людини. Проте в результаті зовнішніх дій (клімат, зміна пори року, умови життя, характер їжі, що вживається, і т.ін.) пропорція стихій може порушуватися і викликати у людини хвороби. Тому один із шляхів виходу з хвороби повинен полягати у зміні зовнішніх умов, географічного середовища, клімату, організації режиму харчування і дотримання дієти.

Варіації в пропорції стихій у окремих людей, що викликаються географічними, кліматичними умовами, характером вживання їжі, а також способом життя, звичаями і суспільним становищем лежать в основі відмінностей між людьми за їх конституціональними особливостями, загальній активності і рухливості, душевних здібностях, схильностях і характері.

Безпосередньо ці відмінності пов'язувалися Гіппократом з чотирма видами рідини (кров, слиз, жовта і чорна жовч), що є в організмі, в яких у різній мірі представлені основні чотири стихії. Ступінь переваги однієї з названих рідин в їх суміші і обумовлює основні чотири типи людей – сангвініки, холерики, флегматики і меланхоліки.

Сангвінікам -- людям з перевагами крові в загальній суміші, характерна прекрасна статура, висока рухливість, привітність, недостатня любов до праці, схильність до насолоди.

Холерики -- особи з домінуванням жовтої жовчі мають добре розвинене тіло і м'язи; вони енергійні, активні, тверді характером, горді, більш здатні для мистецтва і військових справ.

Флегматиків -- людей з перевагою слизу відрізняє рихлість статури, млявість, малоактивність, сонливість: у них немає тієї тонкості відчуттів, необхідних для занять мистецтвом і наукою, немає працьовитості і волі.

І нарешті – *меланхолікам*, у яких переважаючою рідиною є чорна жовч, властиві похмурість, туга зтяжного характеру.

Завдяки виділенню чотирьох типів темпераменту і характеру Гіппократ увійшов до історії психології як основоположник диференціально-психологічного підходу до вивчення людей. Завдяки уявленням Гіппократа індивідуально-психологічна своєрідність людини стала виступати як цілком закономірний феномен, оскільки конституціональні особливості, загальна активність людини, його психічні задатки і схильності визначаються, з одного боку, зовнішніми умовами і обставинами, що включають як природні (кліматичні, географічні, метеорологічні і т.ін.), так і соціальні (спосіб життя, звичаї, форми правління) чинники, з іншого – внутрішньотілесними, гуморальними механізмами. Це важливо відзначити у зв'язку з тим, що майже одночасно з Гіппократом зароджуються етико-психологічні ідеалістичні системи Сократа-Платона, в яких активність людини трактується як самобутня, незалежна від природних чинників сила, а сама гуморальна теорія темпераменту, з моменту її появи і до наших днів, пережила ряд підйомів і спадів. Проте, незалежно від того приймалася або відкидалася гіпотеза про чотири типи темпераменту. Вона завжди була і залишається дотепер стартовим майданчиком як для її послідовників, так і для її супротивників.

Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта. Серед сучасників Анаксагора і Гіппократа з великих філософів античної епохи особливо виділяється **Демокріт (460-370 рр. до н. е.)** – найближчий учень Льовкіппа, філософа, якого одне лише ім'я дійшло до наших днів, але його в історії філософії і психології оцінюють як ідейного натхненника атомістичного вчення. Справжнім же засновником атомістичного напрямку прийнято вважати Демокріта, оскільки саме він систематично виклав атомарноу картини світу. Демокріт – учений енциклопедичного складу розуму, багатобічної і високої ерудиції, що залишив значний слід у розвитку філософії і психології як античного періоду, так і пізніших часів.

Погляди Демокріта високо оцінювалися його сучасниками, а згодом і Арістотелем, класиками марксизму. Разом з тим, його вчення викликало ненависть

з боку представників ідеалістичної лінії, що зароджувалась в античній філософії, а особливо Платона, що скуповував книги Демокріта і знищував їх ще за життя великого філософа. Аналогічним чином вчиняла з творами Демокріта і християнська церква. Недивно, що з творів Демокріта збереглися лише окремі фрагменти і вислови.

Початковим положенням у філософській системі Демокріта є те, що **за першооснову світу** ним приймаються не стихії, бо вони самі вже є складні по своїй будові, а **атоми**.

Природа атомів пояснюється Демокрітом інакше, ніж описував Анаксагор властивості гомемерії. На відміну від гомемерії атоми менші за своєю величиною, легші, неподільні і нетотожні видимим предметам. Подібно Анаксимандру, Демокріт вважав, що першооснова повинна бути принципово відмінною від своїх конкретних проявів.

Але якщо алейрон у Анаксимандра є речовина з нейтральними якостями, то атоми у Демокріта розрізняються один від одного за величиною, формою і положенню або поворотом. В рамках цих ознак існує нескінченна різноманітність атомів, зіткнення і розділення яких породжує різні їх поєднання, створюючи у результаті різні тіла і речі. Головною і необхідною умовою руху атомів, їх з'єднання і роз'єднання є порожнеча. Без неї світ був би нерухомим, він прийняв би статично мертвий характер. Тільки завдяки порожнечі атоми можуть перебувати в постійному русі, а природа і світ в цілому – в його вічній зміні і розвитку.

У результаті механічних процесів з'єднання атомів виникає все, що оточує людину, включаючи і її саму. Життя не є продуктом божественного акту, воно породжується зчепленням вологих і теплих атомів; тварини виникли з води і мулу; від тварин пішла людина. Усі живі істоти безперервно змінювалися. Спочатку народжувалися глухі, сліпі, безрукі, безногі істоти, які через свою непристосованість вимушені були загинути. З безлічі форм тварин, яких створювала природа, виживали найдосконаліші. До числа найдосконаліших тварин і належить людина.

Душа тварин і людини є тим, що примушує їх рухатися. Вона тілесної природи і складається з атомів особливого роду, відмінних своєю формою і надзвичайною

рухливістю. Атоми душі – круглі, гладкі і споріднені атомам вогню. Вогняні атоми проникають в організм при вдиханні. За допомогою дихання відбувається їх заповнення в тілі. Якщо душевних атомів в організмі стає дуже мало і ця втрата не заповнюється, настає смерть.

Демокріт був близький до гилозоїзму, оскільки припускав, що сонце і зірки, мабуть, теж мають душі, бо вони є скупченням вогнених (душевних) атомів.

Проникаючи в організм, душевні атоми розсіваються по всьому тілу, але разом з тим в окремих частинах його відбувається їх скупчення. Цими зонами скупчення є зона голови, серця і печінки. У зоні голови затримуються вогненні і рухомі атоми, рух яких обумовлює перебіг пізнавальних процесів: відчуттів, сприймань і мислення. У області серця зосереджуються атоми круглої форми, але менш рухомі. Цей рід атомів пов'язаний з емоційними і афектними станами. І нарешті атоми, що скупчилися у зоні печінки, визначають сферу мотивів, прагнень і потреб.

Таким чином, Демокріт відносно локалізації душі не приймає ні мозкоцентричну точку зору Алкмеона, ні серцецентричну позицію Емпедокла. Помітивши різні рівні душевної діяльності, він намагається співвіднести їх з різними частинами тіла. В античну епоху така точка зору буде не менш поширеною, ніж мозкоцентрична і серцецентрична гіпотези щодо субстрату психічних функцій. Достатньо вказати, що аналогічної тривірневої схеми локалізації душі дотримуватиметься Платон з тією лише відмінністю, що у Демокріта всі частини душі залежать від тіла і разом з його загибеллю зникають, тоді як у системі поглядів Платона душа безсмертна, в тіло людини поселяється тимчасово і межами його життя не обмежена.

Розмежувавши окремі сторони душі, Демокріт намагається більш повно розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його душевного життя.

У пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприймання і мислення. Первинною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них опирається мислення. Без відчуттів і сприймань думки не виникають. «Жалюгідний розум, – говорив Демокріт від імені органів чуття, – чи

нас ти маєш намір перемогти, нас, у яких тільки і запозичуєш ти свої переконливі докази?»»

Розглядаючи відчуття і сприймання як початкову ланку пізнавального процесу, Демокріт разом з тим ясно уявляв собі, що відчуття не можуть відобразити суть речей (наприклад, атомарну структуру тіл). Відчуття і сприймання ніби ковзають поверхнею і схоплюють лише зовнішнє. Тільки мислення, що виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів відчуття.

Визначаючими положеннями у поясненні виникнення відчуттів і сприймань у Демокріта є **принцип подібності і механізм закінчень**. Наприклад, якщо у вухо потрапляють однорідні атоми, звук сприйматиметься чистим; якщо ж у вухо проникають різнорідні атоми, звуки сприйматимуться складними. Проникнення дрібних атомів викликати враження високих тонів, а великих – низьких. Аналогічним чином властивості атомів визначають і сприйняття кольорів, смакову чутливість та інші види відчуттів. Відчуття солодкого, наприклад, пов'язане з гладкими круглими атомами; відчуття кислого – з жорсткими, багатокутними атомами.

Підкреслюючи залежність відчуттів від властивостей атомів, Демокріт разом з тим помітив, що в тілах є лише атоми, а такі якості як смак, колір, запах, тепло і т.ін. самим атомам і тілам, що складаються з них, не властиві. Вони виникають тільки при взаємодії атомів з органами чуття, що породжує в нашій думці відчуття солоного, солодкого, червоного, жовтого, теплого, холодного і т.ін. Перераховані якості є ніби вторинними, похідними, не залежними цілком від фізичної природи атомів. Ті фарби і відчуття, які людина переживає, є суб'єктивними переживаннями, об'єктивною підставою яких є зовнішній світ, складений лише з атомів і пустки.

Таким чином, у вченні Демокріта про відчуття вперше звертається увага на об'єктивну і суб'єктивну сторони чутливості. Пройдуть десятки сторіч, коли в XVII столітті в Англії Д.Докк виступить із вченням про первинні і вторинні якості, витоки якого сягають теорії відчуттів Демокріта.

Якщо виникнення всіх видів відчуттів виводилося Демокритом з безпосереднього контакту органів чуття з атомами, то механізм сприйняття цілісних об'єктів описувався філософом з позицій теорії закінчень. При зустрічі закінчень, що йдуть від джерела і сприймаючого органу в повітряному середовищі, що оточує око, утворюється відбиток, який і переноситься в зіницю ока. Проміжне повітряне середовище під час руху ідолів може спутувати їх і тим самим викликати неадекватні враження. Саме ж враження виникає тільки у тому випадку, якщо ідоли, проникаючи в пори ока, стикаються з атомами душі. Якщо ідоли проникають в тіло, де є душевні атоми іншого роду, то вони викликають різні емоційні переживання.

Потребам людини Демокрит надавав великого значення. Вони розглядалися ним як основні рушійні сили, які приводять в дію не тільки емоційні переживання. Потреба навчила людину всього, вона зробила її розум витонченим, дозволила оволодіти мовою, звичкою до праці. Поза потребами людина не змогла б ніколи вийти з дикого стану.

Багато що з того, чого навчилася людина, відбувалося, на думку ученого, в результаті наслідування. Наслідуючи павуків, люди навчилися ткацького ремесла, а наслідуючи птахів – мові та співу. Природний розвиток мови філософ уявляв собі таким чином: наслідуючи звуки тварин, людина починає позначати їх звуками. Після цього люди домовляються про загальне вживання звуків і їх поєднань.

Отже, особливий інтерес являє собою етика Демокріта, яка звернена до окремої людини і носить психологічний характер. Тонкі спостереження за людьми, їх вчинками і поведінкою знайшли своє віддзеркалення у ряді його праць і повчань.

Вчення Демокріта поклало початок поясненню причин психічних процесів, особливо відчуттів, сприймань і спонукальних сил. Праця Демокріта про зв'язок мислення як вищого рівня пізнавальної діяльності з відчуттями, сприйманнями і зростанні його з них виявилася важливою здогадкою, яку знехтують у своїй філософії та психології Сократ, а особливо – Платон.

Питання на семінар:

1. Розуміння природи душі Гераклітом.
2. Гіппократ і його вчення про темперамент.

Питання на самостійну роботу:

1. Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта.

Література:

1. Аристотель. О душе. Этика/Никомахова/Соч. в 4 т. М.: 1975.
2. Бэкон Д. Сочинения: В 2 т.-М., 1971.
3. Геродот. История.-М., 1993.
4. Гиппократ. Избранные книги. М., 1936.
5. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.-М., 1999.
6. Декарт Р. Страсти души. Избр.фил.пр. М., 1990.
7. Замалеев А.Р., Зац В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.).-К., 1990.
8. Ибн Сина. Канон врачебной науки.-Ташкент, 1954.-Кн.1.
9. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр «Академия», 2001.-554 с.
- 10.Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии.- М., 1997.
- 11.Платон. Отрывки из диалогов. Соч. в 3 т. М., 1968.
- 12.Роменец В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. Київ, 1998.
- 13.Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.

ЛЕКЦІЯ 4

Тема 3

Нові підходи в поясненні природи психічного в Античності

План:

1. Філософсько-психологічна система Сократа-Платона.
2. Вчення філософів Античності про душу.

1. Філософсько-психологічна система поглядів Сократа-Платона

У системі поглядів Демокріта матеріалістична лінія, що бере свій початок від Фалеса, була найбільш вираженою. У V-IV ст. до н.е. матеріалістичному напрямку в старогрецькій філософії починає протистояти ідеалістична течія, родоначальником якого є Сократ (469-399 рр. до н.е.) і Платон (427-347 рр. до н.е.). Виникнення ідеалістичної школи Сократа-Платона співпадає з часом, коли в Афінах, де створюється ця школа, відбувалися гострі політичні конфлікти і зіткнення між представниками рабовласницької демократії і прихильниками монархічної форми правління. Запити й інтереси реакційного крила рабовласницького суспільства знайшли своє філософське обґрунтування в ідеалістичних системах Сократа і Платона.

В період розквіту рабовласницької демократії, коли значення і роль кожної окремої вільної людини в суспільному житті помітно зросли, серед філософів, а більшою мірою у софістів, почав формуватися інтерес до проблеми особистості і її цінності для суспільства. Пізніше соціальні й політичні потрясіння в демократичній афінській державі ще більше загострили питання про місце і призначення людини. Поворот, що визначився вже у софістів, від питань всесвіту і натурфілософії до проблем самої людини прийняв абсолютно виразні форми у філософії Сократа і Платона, що має етико-психологічну спрямованість.

Сократ вважав, що природа і сама людина дані від бога і тому філософам немає необхідності втручатися в його творіння. Істинне призначення філософії повинне полягати не в умоглядних припущеннях і побудовах картини світу, чим дотепер займалися його попередники, а в розкритті того, як людям слід жити, чим повинна людина керуватися у своєму практичному житті і як їй впливати на інших людей та на саму себе.

Повсякденне життя людини, на думку Сократа, – це мистецтво. Щоб оволодіти цим мистецтвом, людям слід знати, що це таке. Але для цього необхідно з'ясувати суть знання. Знання для Сократа є поняттям про предмет, а предметом знання повинне стати перш за все те, що підвладне самій людині. Областю, що піддається людині, є її власний внутрішній світ і поведінка, а тому основне пізнання повинно бути зверненим на саму себе, на діяльність своєї душі. Ця точка зору виражена у крилатому афоризмі Фалеса і використана Сократом – «Пізнай самого себе».

Вся етична система Сократа побудована на прагненні зрозуміти істинне призначення людини, що виражається в набутті благ, чеснот, краси, щастя і багатства. Справжнє значення людського життя полягає в тому, як людина це розуміє, цінує, застосовує і ставиться до цього. Головний принцип, який пронизує етичну концепцію Сократа, – це **принцип помірності**. Кожній людині, вважав філософ, властиві потреби, бажання, прагнення. Головне повинно полягати не в тому, які саме прагнення наповнюють людину, а в тому, яке місце вони займають у її житті. Людина не може піднятися над природою і вийти з-під залежності інших людей, якщо вона не в змозі керувати своїми потребами, бажаннями і поведінкою. Люди, що не здатні приборкати свої спонуки, залишаються рабами тілесних пристрастей і зовнішньої дійсності. Захоплення тілесною насолодою руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Люди, що не вміють управляти собою (а до числа їх належали, головним чином, раби і ремісники), не можуть управляти іншими.

Виходячи з цього ми бачимо, що людина повинна прагнути мати мінімальні потреби, а задовольняти їх потрібно тільки тоді, коли вони досягають своєї вищої напруги. Все це наблизило людину до богоподібного стану, при якому вона, будучи відносно вільною від тілесних жадань, головне зусилля волі і розуму направляє на пошук істини і значення життя.

Власне, психологічна частина вчення Сократа носить абстрактно-ідеалістичний характер. Як вже згадувалося, людина, її душа дані від бога. У порівнянні з тваринами бог дав людині досконалішу будову і душевні здібності. Від божества людині дано прямоходіння, що звільнило її руки і розширило горизонт бачення, мовлення з його здатністю вимовляти членороздільні звуки, органи чуття з їх прагненням бачити, чути, відчувати і т.ін.

В основі душевної діяльності лежать не відчуття і сприйняття, нав'язані людині ззовні, а розуміння, що означає чисто душевний акт, що виражається в пробудженні, пожвавленні і відтворенні знань, спочатку закладених у самій душі. У розширенні меж природжених знань і ідей за допомогою навідних питань або так званого методу сократичної бесіди Сократ бачив інтелектуальний розвиток людини. Для успішного набуття знань людина, на думку філософа, повинна володіти відомими здібностями, до числа яких він відносив швидкість схоплювання, міцність запам'ятовування та інтерес або ставлення до засвоєних знань.

Отже, щодо філософсько-психологічних поглядів Сократа необхідно відзначити наступне: в історії філософії і психології Сократ заклав початки ідеалістичного напрямку, його ідеї стали основою в подальших системах ідеалістичної психології.

В ідеалістичній системі Сократа містилися і важливі з погляду психології положення. Одне з них полягає в перенесенні наукового інтересу щодо природи в цілому і першооснови всесвіту на проблему щодо самої людини. Звертаючись до людини, її внутрішнього духовного світу, Сократ вперше підкреслив провідне значення активності самого суб'єкта, його здатності управляти собою відповідно до соціально-етичних понять і принципів, що виступають як регулятори вчинків і поведінки людини. Сократом вказані деякі істотні ознаки, якими людина відрізняється від тварин. До їх числа філософ відносив прямоходіння, наявність вільної руки, розум і членороздільне мовлення. Хоча наявність цих відмінних ознак пояснюється Сократом в ідеалістичній формі, сама згадка перерахованих якостей, властивих тільки людині і тих, що виділяють її з тваринного світу, мала принципове значення для подальших матеріалістичних інтерпретацій проблеми антропогенезу.

У більш розгорненому вигляді ідеї Сократа були представлені у його найближчого учня і послідовника **Платона**. З цих пір розвиток античної філософії і психології, а також філософії і психології всіх подальших сторіч відбувається в постійній боротьбі двох протилежних течій – матеріалізму й ідеалізму.

Хоча творча спадщина Платона велика (всього ним написано 36 творів, які майже повністю збереглися до наших днів), проте спеціальних робіт по психології у нього немає. Психологічні питання піднімаються Платоном у ряді творів. У «Меноні» викладена **теорія спогаду**. У роботі «Федр» даний релігійний опис душі, «Теетет» присвячений критиці навчання Геракліта про душу. У трактаті «Федон» подано вчення про безсмертя душі. У творі «Держава» міститься вчення Платона про будову душі та її частини.

Основне положення Платона полягає у визнанні як істинного буття не матеріального світу, а світу ідей. До цього висновку філософ прийшов при з'ясуванні суті ряду етичних і естетичних категорій. Так Платон піднімає питання про те, що таке прекрасне саме по собі? Відповідаючи на нього, він приводить наступні міркування. Згідно Платону нас оточує безліч красивих і прекрасних одиничних конкретних речей. Кожна з них з часом втрачає свою красу, і на зміну їм приходять інші прекрасні явища, речі, предмети. Але що саме робить всі ці красиві окремі речі прекрасними?

Отже має існувати щось таке, що узагальнює собою красу і прекрасне всього одиничного, конкретного і скороминущого, тобто повинно існувати щось загальне для всього видимого. Це загальне є джерелом краси та зразком для всіх проявів матеріального світу. Воно і названо було Платоном ідеєю, що є загальнозначущою ідеальною формою.

Разом з ідеєю прекрасного існує безліч інших ідей. Кожна з них є тілесно неприйнятна, потворна, безтілесна суть, не виражається в категоріях числа простору і часу. Все суще полягає, за Платоном, розглядається з трьох складових: буття, тілесного світу і небуття. Буття складає світ ідей. Небуття – це матеріальний світ, створений богом з чотирьох стихій – води, землі, повітря і вогню. Світ тілесних речей є результатом проникнення буття у небуття, оскільки всі конкретні речі, з одного боку, причетні до ідеї, бо вони є спотворені подібності або тіні ідей, з іншого – речі причетні до небуття або матерії, бо вони нею наповнені.

Таким чином, тілесне задоволення поєднане зі своїм еталоном, яким є ідеї. Все видиме мінливе, швидкоплинне, непостійне, тоді як ідеї існують вічно. Вони

незмінні і постійні. Навколишній світ – це світ тьмяних, спотворених, примарних образів або тіней безсмертних і незмінних ідей.

Ідея прекрасного, про яку згадувалося вище, є лише однією з вищих ідей. Щонайвищою ідеєю є ідея блага. Вища ідея блага складає світову душу. Оскільки все у світі суперечливе і протилежне, то Платоном вводиться друга світова душа зла. Ці дві верховні душі і дають початок всьому. Окрім них, існують, за Платоном, душі зірок, планет, людей, тварин і т.ін. Світова душа додає руху і активності космосу. Аналогічну роль виконують душі окремих тіл, живих істот, включаючи і людину. Кожна з названих душ покликана володарювати і управляти тілом. Таким чином, Платон приписував душам активну функцію.

Душа людини не залежить від тіла. Вона існує до народження і після смерті окремого тілесного організму: вона може переселятися з одного тіла в інше. Прагнучи обґрунтувати безсмертя душі, Платон наводить чотири докази. Перший з них заснований на принципі протилежності. Згідно Платону, світ повний суперечностей: прекрасне – потворне; добро – зло; сон – неспання і т.ін. Через ряд проміжних станів одна протилежність виникає з іншої. Наприклад, сон-пробудження-неспання, день-вечір-ніч, ніч-світанок-день і т.ін. Так само виникає живе з мертвого, а смертне з живого. Так при переході від вищої чистої душі мають місце напівдуховні стани, які поступово, все тісніше пов'язуючись з тілом, приводять до таких якостей, які разом з тілом можуть руйнуватися.

Зміна смерті на пожвавлення відбувається за допомогою душі. Щоб така зміна живого на смертне і навпаки могла відбутися, потрібно, вважав Платон, щоб існували душі померлих, завжди готові вселитися в інші тіла, що народжуються. У такому разі душа повинна існувати і після смерті і до народження тіла, тобто бути вічною і безсмертною.

Другий доказ безсмертя душі будується на основі теорії спогаду. На думку Платона, людина встановлює схожість і відмінність в речах без жодного навчання. Знань людина набуває завдяки природженій здібності душі до пригадування. Але згадувати душа людини може тільки те, що вона могла вже знати у минулому. Для цього душа повинна володіти знаннями до того, як вона поселиться в тіло. Проте це було б неможливо, якби душа не існувала до поселення її в тіло, що

народжується. Але якщо душа існує до народження тіла, то вона може і повинна існувати і після смерті тіла, а, отже, вона за своєю природою вічна і безсмертна.

Третій доказ заснований на положенні про тотожність ідеї і душі, про приналежність і близькість її до всього божественного. Платон стверджував, що все складове, складне розпадається і гине. Руйнуванню не підлягає тільки просте і нескладне. З цієї точки зору тіло людини завжди є чимось зримим, складовим, мінливим, і тому воно може руйнуватися і гинути. У протилежність тілу, душі людей і ідеї – невидимі, не складні і не розкладні, а тому вони не схильні до руйнування і є вічними. Якщо душа при пізнанні користується тілесними органами, вона збивається з істинного шляху, стає ніби п'яна. Коли ж вона пізнає самотійно, то вона веде в божественний світ ідей, де все просте, неподільне, невидиме і вічне. Отже, душа споріднена з божественним і подібна йому. А що від бога і йому подібне, то повинне бути вічним і безсмертним.

Світ, на думку Платона, влаштований так, що все тілесне підкоряється божественному. Коли ж душа поселяється в тіло, то останнє їй починає підкорятися. А що створене для влади і управління, то має божественне походження. Все ж таки божественне вічне. Отже, і душа людини безсмертна.

Нарешті, останній доказ витікає з твердження, згідно якому душа містить в собі початок життя. Душа, занурюючись в яке-небудь тіло, завжди дарує йому життя, Але те, що приносить життя, саме не приймає смерті, тобто воно не може бути смертним. Звідси душа людини повинна бути незнищеною і безсмертною.

З приведених вище аргументів видно, що всі вони направлені на обґрунтування незалежності душі від тіла. Тіло людини є для душі лише тимчасовим притулком. Основне ж її місце – перебування в божественних висотах, де вона знаходить спокій і відпочинок від тілесних пристрастей і залучається до світу ідей. Не всім людським душам судиться досягати божественних висот. Душі тих, хто були рабами тілесних жадань, хто вдавався до обжерливості або інших тілесних надмірностей, через ряд поколінь вироджуються в душі тварин віслюків, вовків, яструбів і т.ін. До висот божественного світу ідей наближаються тільки душі філософів, оскільки лише їм властиве майже повне звільнення від тілесного рабства.

Будь-яка людина, вважає Платон, прагне на щастя. Щастя ж полягає у володінні благом і чеснотами. Але прагнучи до блага, людина повинна спочатку одержати знання про них. Ці знання отримуються за допомогою душі. Сама по собі індивідуальна душа не продукує ці знання, бо вони існують, на думку філософа, незалежно від речей і людини. Її основна діяльність полягає лише в залученні до ідей світового розуму за допомогою акту пригадування свого минулого, і відбувається цей спогад таким чином: душа, знаходячись в божественному світі ідей, одержує з нього ту суму знань, яка їй доступна залежно від її минулого; потім, опускаючись на землю і занурюючись в тіло, душа забиває все те, що вона споглядала і з чим стикалася в світі ідей. Вся подальша її діяльність направлена тільки на те, щоб збудити і пожвавити набуті нею знання у божественному світі, займатися розглядом ідей і проникненням в їх суть.

Під час цієї діяльності, вказує Платон, марно звертатися до органів чуття або інших тілесних знарядь. Вони є тільки перешкодою на шляху усвідомлення істини. Тіло людини і її органи відчуття приносять душі одні лише клопоти, вимагають до себе уваги і відволікають душу від її основної пізнавальної діяльності – пригадування. Душа мислить краще, якщо її не турбує ні зір, ні слух, ні біль, ні задоволення. Більш того, органи чуття не дають нам істинного знання. Платон вказував на те, що побачивши, наприклад, написані слова чужої мови, людина не може зрозуміти їх значення. Отже, відчуття і сприйняття як такі є, але ніяких знань вони людині не несуть. Тому істини доступні тільки розуму, що володіє здатністю пожвавити в пам'яті ті «чисті» ідеї, з якими душа зустрічалася в світі ідей, будучи вільною від тілесного тіла.

Оскільки людські душі через їх різну тілесну обтяженість (покидаючи смертне тіло, душі не всіх людей повністю звільняються від тілесних елементів) по-різному споглядали вищі ідеї, то і на землі, занурюючись в нове тіло, вони створюють цілу ієрархію різних за розумом людей. Душа, що побачила в божественному світі велику частину верховних ідей, вселяється в сім'я, з якого народжується філософ. Після філософа по рівню розумних здібностей йде душа царя або воєначальника, потім державного діяча і т.ін.

Поширюючи принцип протилежності на людську душу, Платон указував, що при з'єднанні з тілом душа, залежно від тісноти зв'язку з ним, набуває ряд різних станів – від чисто духовних до майже тілесних. У людини Платон виділяв два рівні душі – вищій й нижчій. Вищий рівень представлений розумною частиною душі. Вона безсмертна, безтілесна, є основою мудрості і несе управляючу функцію щодо нижчої душі і до всього тіла. Тимчасовим притулком розумної душі є головний мозок.

Нижча душа, у свою чергу, представлена двома частинами або рівнями – нижча благородна частина душі і нижча жадаюча душа. Благородна або палка душа включає афективні стани і прагнення. З нею пов'язані воля, мужність, хоробрість, безстрашність і т.ін. Ця частина душі виконує ніби роль собаки, що охороняє стадо тварин. Вона цілком діє за велінням пастуха або розумної частини душі. Палкій або вольовій душі властивий тісніший зв'язок з тілом; розміщена вона в ділянці серця. Жадаюча або нижча душа, у власному значенні слова, включає сферу потреб, жадань і пристрастей. Ця частина душі подібна стаду, яке вимагає управління з боку розумної і благородної душі. Локалізована жадаюча душа в печінці.

Тричленне розділення душі називають «колісницею душі», де палкий кінь тягне візника до божества; жадаючий – до землі, але обидва вони керуються розумом.

На основі розподілу душі на три частини, Платоном дається класифікація індивідуальних характерів, характерів різних народів, форм правління, розділення суспільства на стани. Люди розрізнялися Платоном за ознакою переваги в них тієї або іншої частини душі. Для мудреців і філософів характерне перевага розумної душі. У хоробрих і мужніх людей домінує благородна душа, а у людей, що вдаються до тілесних надмірностей, ведучою є жадаюча частина душі. Так само розрізнялися і окремі народи.

Перевага розумної душі властива, на думку Платона, грекам; домінування благородної душі – народам півночі, а жадаючої душі – єгиптянам та іншим народам Сходу. Станова ієрархія також будувалася за психологічним принципом. Великий розум властивий аристократам, мужність – воїнам, пристрасті і ваблення – ремісникам і рабам. Звідси робилися висновки щодо форм правління. Ідеальним

вважалася та держава, якою правлять аристократи, варту несуть у ньому воїни, а працюють і підкоряються – ремісники і раби. Панування варту воїнів в державі приведе до тиранії, а найгірше, якщо державу очолить демос – ремісники і раби, прихід до влади яких викличе в державі безлад і хаос.

Політичне значення психології Платона очевидне. Вона цілком була направлена на захист інтересів пануючого класу і аристократії.

Така у загальних рисах система об'єктивного ідеалізму, розвинена Платоном. Із психологічної точки зору в ній містився ряд важливих і нових положень. Відомо, що вже Демокріт, а ще раніше – Геракліт, звернули увагу на якісну відмінність між собою мислення і тілесних образів у складі душі, проте своєрідність і специфічна природа розуму залишалася ними розкрита недостатньо повно.

Платону вдалося показати, що розум є системою загальнозначущих категорій, понять або ідей. Проте природа цих понять була розкрита в ідеалістичній формі. Поняття були віднесені до потойбічного світу ідей, існуючому зовні і незалежно від речей і самих людей. Це не могло не призвести до спотвореного розуміння механізму мислення.

Цей механізм представлений у Платона як звернення індивідуальної душі до істин світового розуму через акти пробудження, пожвавлення і пригадування природжених ідей. Ідеалістично тлумачилася Платоном і природа душі людини в цілому. Твердження незалежності душі від тіла і зовнішнього світу встановлювало розрив психофізичної і психофізіологічної єдності. Все це і характеризує погляди Платона як систему об'єктивного ідеалізму, яка послужить базою для виникнення і розвитку подальших ідеалістичних течій у філософії і психології.

2. Вчення філософів Античності про душу

Арістотель. Труднощі, що склалися, і суперечності в розумінні природи психічного, які витікали, з одного боку, з уявлень про душу Демокріта, з іншого – із вчення про душу Платона вимагали свого розмежування. Спробу зняти протилежність двох полярних точок зору здійснює найближчий учень Платона **Арістотель (384-324 рр. до н.е.)** – один із найбільших філософів старовини. Так як і Демокріт, Арістотель був вченим-енциклопедистом, що доклався до усіх галузей

сучасних йому знань. Його погляди є узагальненням, підсумком і вершиною всієї старогрецької науки. К.Маркс називав Арістотеля Олександром Македонським у філософії.

Літературно-філософська спадщина Арістотеля велика. Велику частину його творів зведено в окремі збірки під назвами: «Органон», «Метафізика» і «Фізика». Твором, у якому Арістотель безпосередньо торкається питань психології, є трактат «Про душу». Висловлюючи у своїх поглядах загальнобіологічний підхід у поясненні природи психічних явищ, Арістотель вважав за необхідне включити цей твір у розділ «Фізика», вважаючи, що «вивчення душі є справою природодослідника». Питання про душу розглядалося Арістотелем як одна з центральних проблем філософії, оскільки, на його думку, «пізнання душі може дати багато нового для будь-якої істини, головним же чином – для пізнання природи.

Було б доречно відзначити, що ця точка зору Арістотеля співзвучна сучасним уявленням про місце психології в системі наук. Надання психологічним знанням того величезного значення, яке вони мають для вивчення природи в цілому, стало для Арістотеля підставою для виокремлення знань про душу в самостійний розділ філософії. Арістотель був першим, хто написав спеціальний трактат «Про душу». Оскільки в цьому творі власні погляди Арістотеля передують уявленням про душу його попередників, то згаданий твір філософа можна розглядати також і як перше історіографічне дослідження в галузі філософії і психології.

Психологічна концепція Арістотеля була тісно пов'язана і витікала з його загальнофілософського вчення про матерію і форму. Світ і його розвиток розумілися Арістотелем як результат постійного взаємопроникнення двох першооснов – пасивного (матерії) і активного початку, названого Арістотелем формою.

Матерія – це все те, що оточує людину і сама людина. Усі конкретні матеріальні речі виникають завдяки формі, що додають внаслідок своєї організуючої функції якісну визначеність. Матерія і форма є взаємно передбачувані і невіддільні один від одного. Матерія не може існувати не оформившись. Так само

форма не може існувати без матеріальної основи. Матерія пасивна, форма активна. Будучи організуючою і якіснотворною силою, форма складає суть речей.

Формою живої матерії є душа. Душа як форма є суттю всього живого (чи це рослина, тварина, чи людина). Вчення Арістотеля про матерію, форму і про душу як форму живого мало ряд найважливіших наслідків.

По-перше, до Арістотеля філософи-матеріалісти душу представляли як особливий стан першооснови. У Фалеса це була вода, Анаксимандра – алейрон, Анаксимена – повітря, Геракліта – вогонь, Демокріта – атоми. З іншого боку, у Платона душа виступала як особлива безтілесна суть. Обидві точки зору викликали заперечення у Арістотеля. Душа, на його думку, не може розглядатися ні як один із станів першоматерії, ні як відірвана від тіла самостійна суть. Душа є активне, діяльнісне начало в матеріальному тілі, його форма, але не сама речовина або тіло. Виконуючи організуючу, діяльну і управляючу функцію щодо тіла, душа не може існувати без останнього, так само, як існування самого організму неможливе без форми або душі. Душа і тіло нерозривно зв'язані і «душі від тіла відділити не можна».

Таким чином, Арістотель у вирішенні питання про природу душі одночасно долає і обмеженість поглядів античних матеріалістів, і крайній ідеалізм Платона. Проте точку зору Арістотеля не можна вважати послідовно матеріалістичною, оскільки, встановлюючи єдність душі і тіла, філософ в самому початку приймає їх (душу і тіло, форму і матерію) як два самостійні начала, а, отже, повністю ідеалізм Платона не був подоланий Арістотелем.

Разом з обґрунтуванням єдності душі і тіла Арістотель вслід за матеріалістами доводив, що об'єктивним змістом і джерелом психічного є зовнішній світ. Діяльність душі не мислилася поза зв'язком її з об'єктивним світом. Свою конкретизацію це загальне положення знайшло при розкритті механізмів пізнавальних процесів.

У цьому Арістотель іде далі від представників матеріалістичної лінії. Нагадаємо, що схожість і подібність образів душі з реальними об'єктами Емпедоклом, Демокрітом, а згодом Епікуром і Лукрецієм, пояснювалися

проникненням у пори органів чуття тонких оболонок (ідолів, примар, спецій), що копіюють властивості або форму тих об'єктів, на яких ці оболонки закінчуються.

На думку ж Арістотеля, тілесний образ – це не той самий сприйнятний об'єкт у мініатюрі, а тільки його форма, копія, зліпок з речі без її матерії, подібно відтиску друку на воску або папері без самого друку.

Для виникнення сприйняття як діяльності, пов'язаної з ухваленням сприймаючим органом форми зовнішнього предмету без його матерії, необхідно, з погляду Арістотеля, наявність трьох головних умов: 1) впливаючого об'єкту; 2) проміжного середовища і 3) здатності до відчуття. Ведучим і визначальним в генезисі перцептивного акту є зовнішній предмет, який подібно вогню, запускає в дію здатність органів чуття.

Не менш важливими у формуванні тілесного образу є дві інші умови. Роль проміжного середовища полягає в перенесенні форми і властивостей об'єкту без його матерії. Проміжне середовище повинно мати місце в кожному виді відчуттів і сприйняття. Для зору ним є світло, для слуху – повітря, для дотику – «м'ясо» організму.

Носіями здатності відчувати є органи відчуття. До дії на них зовнішніх тіл відчуттів як таких не виникає. Здатність відчувати знаходиться лише в потенційному стані. Їх можна порівняти з горючим матеріалом, який сам по собі не запалюється без вогню або іскри. Актуалізація здатності відчуття відбувається тільки у разі контакту органів відчуття із зовнішніми предметами через проміжне середовище.

Відчуття і сприйняття виступають як початкові форми пізнавальної діяльності, на основі яких зростають складніші форми психічного. Тілесні образи – відбитки зовнішнього світу. Арістотель розрізняє п'ять основних видів чутливості: зір, слух, смак, нюх і дотик. Подібно Демокріту, Арістотель вважав, що головним і генетично первинним серед названих відчуттів є дотик. Без дотикової здатності не може виникати жоден інший вид відчуттів, тоді як дотик може існувати сам по собі.

На відміну від інших органів чуття, що відображає лише окремі певні властивості зовнішніх тіл, дотик, об'єднуючи в собі декілька видів чуття – відчуття дотику, тепла, болі і рухи, дозволяє відображати відразу сукупність властивостей.

У поєднанні з іншими видами відчуттів дотик має вирішальне значення у просторовому баченні предметів.

Згідно Арістотелю, окремі види відчуттів не дають можливості встановлювати відмінності між ними. Зіставлення різних видів відчуттів між собою припускає щось єдине, до чого різні тілесні враження могли б стосуватися. Цей єдиний орган, в якому повинно відбуватися співвідношення одних вражень з іншими, був названий Арістотелем «загальним відчуттям». Загальне відчуття – це центральний орган, куди прямують усі відчуття, що виникли при безпосередній взаємодії органів чуття із зовнішніми предметами. Враження, що поступили в загальне відчуття, можуть зберігатися там у вигляді слідів. Основними функціями загального відчуття є впорядкування, зіставлення, роз'єднання, перебудова тілесних образів, співвідношення минулих вражень із новими. Всі ці процеси супроводжуються всередині тілесними змінами.

Основним механізмом взаємодії відчуттів Арістотель вважав асоціації. Останні розрізнялися на асоціації за схожістю, протилежність і тимчасовій суміжності. За допомогою асоціацій можуть виникати і такі враження, які прямою дією зовнішнього предмету і не викликаються.

Таким чином, загальне відчуття виступає не тільки як орган, де здійснюється синтез відчуттів, але і як орган, в якому виробляються пам'ять, уявлення і уява. Всі ці тілесні форми є нічим іншим як проміжними ланками або етапами поступового перетворення і трансформації чуттєвості в думку.

Важко переоцінити значення вчення Арістотеля про загальне відчуття, бо воно виклало міст між відчуттям і мисленням, міст, якого не змогли звести Демокріт і, тим більше, Платон.

Мислення, за Арістотелем, неможливе без тілесного досвіду. Воно завжди звернене до нього і виникає на його основі. «Душа, – стверджував філософ, – ніколи не мислить без образів». У той же самий час мислення проникає в недоступну органам чуття суть речей. Ця суть речей дана у відчуттях лише у вигляді можливостей. Думка уявлялась великому філософу як вища форма психічного, як об'єднуюча маса тілесних форм.

Іншими словами, мислення – це форма тілесних форм або просто форма форм, в якій зникає все тілесне, наочне, а залишається узагальнене і загальнозначуще. Зростаючи з тілесних форм, мислення не може протікати у відриві від тіла. У цьому відношенні початкове положення Арістотеля про єдність форми і матерії, тіла і душі від її нижчих проявів до вищих залишалося непорушним і було направлене проти ідеалізму Платона.

Проте у питанні про природу мислення повністю подолати ідеалізм Арістотель не зміг. Він висуває положення про існування родового розуму, який у протилежність індивідуальному мисленню, залежному від тіла і зникаючому із смертю людини, з тілом органічно не зв'язаний, не руйнується, який вічний і межами життя людини не обмежений.

Що ж примусило Арістотеля визнати існування вищого розуму, під яким малися на увазі чисті, без тілесних домішок загальні форми? Якщо в тілесних враженнях узагальнені і загальнозначущі форми дані у вигляді можливості і потенції, то виникає питання про те, яким чином ці форми актуалізуються і виділяються з тілесних форм?

Раніше вказувалося, що у разі відчуттів і сприйнять здатність відчувати як можливість появи тілесних форм актуалізує їх завдяки дії на органи чуття зовнішнього предмету. А що ж є причиною, що запалює індивідуальний розум і актуалізує ув'язнені в тілесних образах у вигляді потенції узагальнені форми або поняття? Цією причиною Арістотель і вважає надіндивідуальне, родове мислення або верховний розум, який надбудовується у людини над уже відомими нам пізнавальними формами душі і завершує їх ієрархію. Саме під впливом верховного розуму відбувається освіта або реалізація ідеальних узагальнених форм, заданих в тілесних формах у вигляді можливостей.

Нероздільними з пізнавальними здібностями душі є інші її специфічні властивості – прагнення і афективні переживання. Виникнення емоцій і прагнень також викликаються природними причинами. Ними є потреби організму і зовнішні предмети, які ведуть до їх задоволення. Арістотель вважав, що прагнення завжди пов'язані з метою, в якій у формі образу або думки представлений об'єкт, що має для організму корисне або шкідливе значення. З іншого боку, прагнення

визначаються потребами і пов'язаними з ними відчуттями задоволення або незадоволення, функція яких полягає в тому, щоб повідомляти і оцінювати корисність або непридатність даного предмету для життя організму.

Таким чином, будь-який вольовий рух, всякий емоційний стан як провідні рушійні сили душі, що визначають активність організму, мають під собою природні підстави. Подібно пізнавальним процесам афективні стани завжди супроводжуються внутрішньотілесними змінами, а прагнення завершуються зовнішніми руховими актами, що створює, зрештою, цілісну поведінку.

Загальну рухову активність людини Арістотель пов'язував з кров'ю, в якій він вбачав основне джерело життєдіяльності організму. В цьому погляди Арістотеля близькі уявленням Алкмеона і Емпедокла. Рухливість і активність людини визначаються різними станами крові, швидкістю її згортання, ступенем її розрідженості, її теплотою і т.ін.

Так, наприклад, легка кров властива сангвінікам, густа – меланхолікам, тепла – холерикам, рідка – флегматикам. Отже, в арістотелівській гуморальній теорії темпераменту основою відмінностей в рівні загальної рухливості є різні стани однієї і тієї ж рідини (кров), а не чотирьох, як це було у вченні про типи темпераменту Гіппократа.

Вище згадувалося, що кров складає основу всієї життєдіяльності організму. Вона розглядалася Арістотелем і як матеріальний носій всіх душевних функцій від нижчих до вищих. Розтікаючись по всьому тілу, кров дає життя його органам чуття і м'язам. Через неї вони зв'язуються з серцем, яке і виступало як центральний орган душі.

Що стосується головного мозку, то він розглядався Арістотелем як резервуар для охолодження крові. Арістотелю було відомо, що сама мозкова речовина не володіє чутливістю. Це стало підставою для виникнення сумнівів щодо того, що саме мозок є органом душі, для якої, навпаки, здатність відчуття є провідною специфічною властивістю.

Таким чином, у питанні про субстрат психіки Арістотель схиляється до Емпедокла, що висловлює серцецентровану точку зору.

Найважливіший розділ у загальній системі уявлень Арістотеля про душу складає його вчення про здібності душі. Істотним у цьому вченні є те, що в ньому викладений новий погляд на будову душі і співвідношення основних її властивостей. На відміну від Платона, що розділяв душу на дві протилежні одна одній частини (вищу і нижчу), Арістотель вважає, що душа єдина, неподільна, їй властиві три основні властивості, до яких він відносив рослинну, чуттєву й розумну.

Рослинні здібності забезпечують живлення і зростання організмів, їх розмноження. Тілесний розвиток відбувається через постійне самооновлення організму шляхом переробки і уподібнення харчових речовин згідно своєму складу.

Слід відзначити, що цей принцип уподібнення організмом зовнішніх об'єктів був поширений Арістотелем і на рівень відчуттів. Це дозволило філософу зняти суперечність, яка була викликана різними точками зору Анаксагора і Емпедокла на механізм відчуттів і сприймань. Пригадаємо, що згідно Емпедоклу, сприйняття виникає тільки в тому випадку, якщо сприйняті об'єкти і сприймаючі їх органи чуття подібні один одному. У Анаксагора ж початковим принципом організації психічного є не подібність, а протилежність. Розбіжність між Анаксагором і Емпедоклом Арістотель усуває таким чином: до контакту організму із зовнішніми об'єктами останні знаходяться відносно протилежно, вони стають подібними при взаємодії один з одним, коли відбувається засвоєння організмом зовнішнього предмету. Якщо на рівні рослинних функцій організмом засвоюється і сама живляча речовина і його форма, то на рівні відчуттів і сприйнять органом, що відчуває, «засвоюється», «уподібнюється» або приймається тільки форма зовнішнього предмету без його матерії. Поки їжа не переварена, вона протилежна тілесному складу організму; коли ж вона переварена, вона стає подібною складу живого тіла.

Щось аналогічне має місце і у випадку сприйняття предметів. До контакту зовнішнього предмету з органом, що відчуває, між ними зберігається позиція протилежності. Уподібнення зовнішньому об'єкту виникає під час взаємодії

здатності відчувати із зовнішнім предметом, коли орган, що відчуває, приймає або відтворює форму об'єкту.

Рослинні функції є основою, на якій виникає і розвиває здатність душі відчувати. Первинною здатністю відчуття виступає дотик, до якого згодом приєднується решта видів чутливості. Всі види відчуттів, вступаючи у взаємодію, утворюють сенсорні синтези, з якими органічно пов'язуються афективні переживання і прагнення.

Отже, у сферу здібностей відчуття входять відчуття і спонукальні сили. З них зростають розумні здібності, що служать основою формування понять і розуму.

Співвідношення між названими трьома видами властивостей є те, що нижчі здібності входять обов'язково у вищі, тобто вищі здібності обов'язково включають нижчі.

Наприклад, розумні здібності містять у собі і рослинні, і чуттєві властивості. Властивості відчуття, у свою чергу, виникають лише за наявності рослинних або живлячих функцій. Людській душі властиві всі три властивості, саме тому душа людини визначалася Арістотелем як людина, що харчується, відчуває і мислить.

Тваринам властива тільки чуттєва властивість, що включає в себе і рослинні функції, причому у нижчих тварин чутливість може бути представлена тільки дотиком, у вищих тварин – всіма видами відчуттів. На рівні рослин душа обмежена рослинними властивостями, які у людини і тварин виступають як нижчі органічні функції душі.

Новизна в поглядах Арістотеля на будову душі полягає у двох істотних моментах. По-перше, в них знайшов місце вираз «цілісний підхід», за яким душа мислилася як щось єдине і неподільне на частини; по-друге, арістотелівська схема будови душі пройнята ідеєю розвитку, яка була реалізована філософом як у філогенетичному, так і в онтогенетичному аспектах.

Це видно з того, що, з одного боку, окремі здібності душі виступають як послідовні етапи її еволюції, а з іншого – розвиток індивідуальної людської душі уявлявся Арістотелю як повторення цих стадій еволюції. Розвиток душі в онтогенезі є поступовим переходом і перетворенням нижчих здібностей у вищі.

Із вчення про три основні властивості душі витікали і педагогічні завдання, які зводилися Арістотелем до розвитку цих трьох здібностей. Розвиток рослинних здібностей формує у людини спритність тіла, силу м'язів, нормальну діяльність різних органів, загальне фізичне здоров'я. Завдяки розвитку здатності відчуття, у людини формується спостережливість, емоційність, мужність, воля і т.ін. Розвиток розумових здібностей веде до формування у людини системи знань, розуму й інтелекту в цілому.

Провідне місце у структурі властивостей душі людини відводилося Арістотелем розуму і інтелекту. Розумінню і рівню інтелекту надавалося вирішального значення у справі формування особистості і характеру. Саме рівень розвитку розумових здібностей виступає як стрижньова і формотворча ознака, за якою можливе розрізнення людей на окремі типи.

Проте тільки розум, інтелект і знання, одержані з їх допомогою, прямо не зумовлюють реальної поведінки людини. Вчинки людей можуть відповідати, а можуть і розходитися із знаннями, що є у них, наприклад, про погане і хороше, корисне і шкідливе і т.ін. Все, що є у людини від природи, вважав Арістотель, це тільки можливість, перетворення в дійсність якої вимагає участі інших чинників.

В галузі формування характеру, крім інтелекту, повинні бути досвід, вироблення і навчання вчинкам. А те, яким за змістом буде це навчання, у великій мірі залежить від того середовища, в якому людина живе, від способу життя, який вона веде, від роду діяльності, якою вона займається, від місця, яке вона посідає в суспільстві.

Психологічні погляди стоїків. Близькими до вчення Арістотеля по своїх загальних початкових положеннях є погляди стоїків. У їх філософії можна знайти також елементи вчення Геракліта і Платона. Стоїцизм представляє філософську школу, яка виникла на межі IV-III ст. до н.е. і проіснувала майже до V ст. нової ери. Історія стоїцизму охоплює три періоди: стародавній, середній і пізній. Батьківщиною стародавнього стоїцизму є Афіни, а середній і пізній стоїцизм розвивалися в Римі. Засновниками стародавнього стоїцизму були Зенон, Хрїзїп і їх послідовники Арістон і Персей. Першими найвідомішим представниками римського стоїцизму були Сенека і Епїктет.

Між стародавнім і пізнішим стоїцизмом є істотні відмінності. Головними з них є два. По-перше, представники стародавнього стоїцизму торкалися в основному проблем всесвіту і суті природи. Для пізнього стоїцизму характерний перехід від огляду природи і космосу до розгляду проблем моралі і моральності.

Друга значна відмінність полягає у тому, що ранній стоїцизм, опираючись головним чином на вчення Геракліта і Арістотеля, була ближче до матеріалізму, тоді, як у середньому і особливо в пізньому стоїцизмі, стає помітним поворот у бік ідеалізму. Об'єднують усіх представників цієї філософської школи ідеї загальної невідворотності подій, фатальної неминучості, приреченості і необхідності як щодо явищ природи, так і щодо долі і життя кожної людини. Які ж загальні погляди стоїків на світ і природу в цілому, а також людину і її душевні властивості?

Усі явища космосу пов'язані єдністю свого походження. Подібно Арістотелю, стоїки вважали, що виникнення всіх речей відбувається в результаті взаємодії двох начал – пасивного і активного. Активною силою є повітряно-вогненна стихія, названа стоїками пневмою або «творчим вогнем». Пасивним початком виступає матерія, що є напіврідкою холодною масою, яка складається з води і землі. Різноманітність матеріального світу є результатом різноманітних зчеплень і розщеплювань пасивних елементів, тобто води і землі під впливом активної діяльності пневми.

Якісна своєрідність і визначеність речей обумовлюються ступенем активності і напруженості, з якою пневма з'єднується з матерією. Чим пневми більше і чим вона рухоміша, тим світ стає різноманітнішим, складнішим, рухомішим і жвавішим. І навпаки, чим пневма менша і чим менша її напруженість і активність, тим менш рухомою, менш життєвою, холоднішою, статичною і мертвою стає природа. Залежно від ступеня вираженості і активності пневми весь космос уявлявся стоїкам складеним з чотирьох рівнів. Першим є рівень неживої природи, при якому має місце слабкий прояв пневми. На другому рівні – рівень рослин. Тут пневма розвивається, вона більш рухома і активна, внаслідок чого вона стає здатною забезпечити функції зростання, живлення і розмноження рослинних організмів. Пневма стає ще розвиненішою і активнішою на третьому рівні – рівні тварин, на якому пневма може проявлятися не тільки у функціях зростання, живлення і

розмноження, а й також проявляти себе в чуттєвості, спонуках та інстинктах. Найвищого вираження пневма одержує на рівні людини. Пневма в її найдосконаліших проявах і є те, що складає людську душу.

З вищевикладеного видно, що душа людини за своєю природою матеріальна. Вона подібна теплому диханню. В основі своєї душа єдина, на частини неділима, але може виявлятися в різних здібностях, кожна з яких визначається різним ступенем розвитку і інтенсивності пневми. Всього стоїками виділялося вісім властивостей душі. Властива людині, як і всьому живому, здатність до розмноження і зростання, здатність мовлення, п'ять основних видів чутливості і гегемонікон, що виступає носієм вищої і провідної здатності, пов'язаної з переробкою всіх одержаних вражень в загальні уявлення, поняття, вольові і спонукальні акти. Від народження гегемонікон подібний чистому листку паперу, записи на якому з'являються тільки за життя в результаті взаємодії людини із зовнішнім світом. Цей контакт із зовнішніми предметами здійснюється за допомогою органів чуття, в діяльності яких виявляються основні п'ять здібностей душі: зір, слух, дотик, смак, нюх. Перераховані види чутливості служать первинною формою запису вражень на гегемоніконі.

Механізм цього явища описувався стоїками таким чином. При дії зовнішнього предмету гегемонікон посилає до органів чуття свою пневму, яка, приймаючи відбитки, що виробляються в ній зовнішніми тілами, доставляє їх в головну частину душі. Після цього в гегемоніконі відбувається переробка тілесних вражень у загальні уявлення, яким стоїки приписували характеристики і ознаки, властиві поняттям. Процес формування цих узагальнених уявлень і складає суть мислення. Основними видами уявлень стоїки вважали каталепсичні, що викликаються безпосередньою дією зовнішніх предметів, і фантазми, які виникають внаслідок відсутності прямого контакту із зовнішніми предметами і що є продуктами внутрішнього перегруповування вражень, що поступили раніше. З погляду стоїків фантазми несуть не менш достовірне знання про зовнішній світ, як каталепсичні уявлення.

Провідним і єдиним механізмом утворення загальних уявлень або понять є асоціації, яким стоїки надавали універсального значення. У цьому стоїки

виступають як передвісники асоціативної психології. На відміну від Арістотеля, що виділив три види асоціацій, стоїки збільшили їх кількість до п'яти. На їх думку, зв'язки між уявленнями можуть встановлюватися за схожістю (портрет-оригінал), аналогії (циклоп-пігмей), поєднанню (образ кентавра), протилежності (біле-чорне) і переміщенню (образ людини з оком в лобі).

Розглядаючи мислення як процес утворення загальних уявлень, стоїки, вважаючи, що здатність оперувати узагальненими уявленнями остаточно формується у людини до чотирнадцяти років. Таким чином, перехід до понятійного мислення виступав як завершальний етап вдосконалення і розвитку пневми, що почався з перших тілесних відбитків на гегемоніконі.

Стоїкам належить заслуга у встановленні єдності і нерозривності мислення і мови. Взаємозв'язок мислення і мовлення виявляється в мові або в леконі, в якій взаємозалежними сторонами є те, що позначається (образ, поняття) і те, що позначає (звуки, слово).

З мисленням стоїки тісно пов'язували і афективну сторону душі. Афекти розумілися ними як реакції на відхилення в розумовій діяльності, і тому оцінювалися ними як протиприродні і хворобливі стани душі, які потребують не стільки управління ними, скільки повного викорінювання і позбавлення від них. У зв'язку з цим стоїки вказували на два можливі шляхи подолання афективних станів. Один з них полягає в усуненні первинного афекту іншим, йому протилежним. Так, наприклад, гнів може бути подоланий страхом. Відомо, що стоїки виділяли чотири основні види афектів: печаль, страх, бажання і задоволення. Печаль і задоволення викликаються, на їх думку, помилковими уявленнями про сьогоднішнє, страх і бажання – помилковими уявленнями про майбутнє. Тому другий шлях позбавлення від афектів повинен полягати в тому, щоб за допомогою розуму набути вірних знань і уявлень про своє теперішнє і майбутнє.

Ідеал стоїків – це людина, вільна від надмірних бажань і афектів. До такого ідеалу вони відносили тільки мудреців і філософів, які, на їх погляд, народжуються раз у сто років. Все ж таки простолюдини далекі від ідеалу. Вони залишаються рабами із своїми пристрастями. Тому значення і мета життя кожної людини повинні полягати в прагненні до досягнення абсолютної незворушності духу.

Головною умовою набуття спокою і емоційної рівноваги є подолання і перемога над афектами і, перш за все – страху перед смертю, пов'язаного з інстинктом самозбереження.

Необхідно відзначити, що стоїки першими вводять поняття інстинкту. Інстинктом володіє і людина, і тварина. У тварин він замінює розум. Саме завдяки інстинкту тварини володіють здатністю проявляти адекватну їх навколишньому середовищу поведінку.

У галузі етики стоїки проповідували ідеї непротидії і пристосування до законів природи і суспільства. Вони вважали, що людина не в змозі подолати зовнішні перешкоди. Треба не змінювати світ, не впокорювати природу, а пристосовуватися до існуючих умов і через це пристосування протистояти потоку подій. Ніхто і ніщо не може змінити закони необхідності. Завдання людини – жити згідно цим законам, приводити свої думки і прагнення у відповідність з ними. Люди повинні проявляти покору, терпіння перед долею. Кожна людина приречена виконувати свою роль і займати своє місце у житті. Розподіляти ж ці ролі і місця людям не дано. Їх справа жити у згоді з природою, усувати страхи, афекти, набувати спокій і блаженство і цим самим зберігати своє життя. Ідея упокорювання, непротивлення, відмови від боротьби і т.ін. в етиці стоїків стануть згодом основою для християнської моралі.

Епікур про душу. Після Арістотеля і стоїків в античній психології спостерігаються помітні зміни в розумінні суті душі. Ці зміни торкалися раніше всього питання про межі психічного. Накопичувані в природознавстві факти все з більшою наполегливістю і очевидністю вказували на істотні відмінності між рослинами і тваринами. Вже перипатетиками висловлювалася думка про те, що до саме душевних функцій можна відносити властивості відчуття та мислення. Філософи все більше схилилися до того, щоб відмежувати від загальнобіологічних явищ саме психічні, які були висунуті у вченні Арістотеля.

Психологічні погляди стоїків, в яких одухотворялася вся природа, розходилися з новим підходом, що намітився. Ця нова точка зору на склад душі, а отже і межі психічного, наголошується, як вже було сказано, у перипатетиків (послідовників Арістотеля). Але яскравіше вона знайшла вираження у філософсько-психологічних поглядах Епікура і Лукреція.

Епікур жив у 341-271 рр. до н.е. Політична нестійкість країни, соціальні колізії і потрясіння, що переживала Греція в цей період, не могли знайти відображення на характері теоретичних поглядів філософа. У його вченні знов з особливою гостротою висувуються проблеми етико-психологічного плану.

Звернення філософської думки до етично-психологічних питань певною мірою також сприяло зміцненню уявлень про необхідність звуження меж психічного, оскільки у складі душевних явищ все більше уваги на себе звертала сфера спонукальних сил – відчуттів, афектів, емоцій і т.ін., тобто такі душевні стани, які не властиві рослинним організмам, а частково і тваринам.

Поворот до обмеження психіки областю чуттєвості і розуму Епікур здійснює на основі атомістичного вчення, висунутого Демокрітом. Проте у вченні Епікура можна знайти й ідеї філософів мілетської школи і Геракліта.

Відкидаючи вчення Платона, Епікур вважав, що первинною реальністю є матеріальний світ, незалежний від людини. Всі явища природи протікають за законами самої природи. Всесвіт – це світ речей і пустки. Початковими елементами всього сущого є атоми, які відрізняються один від одного не тільки величиною, формою, порядком і положенням, як це наголошувалося Демокрітом, але ще і вагою або тяжкістю. Атоми знаходяться у вічному русі, необхідною умовою якого є пустка. Без пустки атомам ніде було б рухатися. Завдяки різній тяжкості атомів, рух їх різноскерований. Саме відхилення від прямого руху, різноскерованість рухомих атомів є умовою поєднання їх у цілі тіла.

Душа – це те, що додає рух. А те, що додає рух, не може бути пусткою. Отже, душа людини матеріальна. Розум є сукупністю атомів, сполучених з тілом. Будучи найтоншою речовиною, душа розповсюджується по всьому тілу, з яким вона тісно пов'язується. Без тіла душа розсівається, тіло ж без душі руйнується.

Душевні атоми є повітряно-вогненної природи. Співвідношення в ній вогнених і повітряних атомів визначає рівень психічної активності. Чим душа ближча до вогню і чим її стан сухіший, тим вища її активність. Переважага в душі повітряних атомів знижує душевну діяльність.

Першою формою психічного є, по Епікуру, не рослинні функції, як це було в Арістотеля, а відчуття і сприйняття. У них відображаються зовнішні предмети і їх

властивості. Завдяки відчуттям людині постає те, що знаходиться поза нею. Механізм відчуттів і сприйняття описувався Епікуром з позицій теорії закінчень. Тут він цілком йде за Демокритом. З критикою теорії закінчень проти представників атомізму, у тому числі і Епікура, виступали пізніше богослови. Вони вважали, наприклад, що, якщо від тіл постійно виходили б закінчення, то через певний час від цих тіл нічого не залишилося б. Проте Епікур відзначав, що і з органів чуття, як і від інших предметів, йдуть закінчення, які, досягаючи сприйманий об'єкт і наповнюючи його, зберігають предмет відносно постійним у своїх розмірах.

Різноманітність відчуттів визначається фізичними властивостями і характеристиками атомів. Адекватний образ предмету утворюється в тому випадку, якщо закінчення проникають до відповідних органів чуття, причому для виникнення враження закінчення повинні мати відомий ступінь інтенсивності. Якщо ж закінчення проникають в пори інших органів чуття, вони викликають спотворені враження, що ведуть до фантазій і помилок. Епікуром було помічено, що при одночасній дії різних по фізичній природі подразників, час виникнення відповідних відчуттів розрізняється. Так при грозових розрядах спочатку людина бачить блискавку і лише після неї - громовий гуркіт. У галузі відчуттів і сприймань Епікуром було зроблено безліч інших тонких за своїм змістом спостережень, пов'язаних з тілесною оцінкою відстані, емоційного тону відчуттів, ілюзій.

Відчуття і сприйняття є початковим матеріалом, з якого утворюються уявлення. Без відчуттів і сприймань уявлення і пам'ять не виникають. Уявлення підрозділялися філософом на особисті й загальні. В особистих уявленнях відображаються одиничні предмети. Загальним же уявленням приписувалися характеристики і ознаки понять. Загальні уявлення – це узагальнені тілесні образи, що виникають за участю пам'яті з допомогою накладення вражень. В результаті такого накладення індивідуальні ознаки і риси одиничних вражень знімаються і зникають, залишається тільки те, що є в них є загальним.

Мислення полягає в тому, щоб порівнювати між собою одиничні і узагальнені образи, що зберігаються пам'яттю, і зіставляти їх із знову поступаючими

враженнями. Критерієм істинного знання є збіг думки з реальністю, яка з достовірністю дана в первинних сприйняттях.

У душі немає ніяких природжених ідей. Вага поняття або, що те ж саме, по Епікуру, загальні уявлення мають своєю основою відчуття і сприйняття, що викликаються, у свою чергу, зовнішніми предметами.

Таким чином, поняття, що у вченні Платона і Арістотеля протиставляються одне одному, а саме мислення і відчуття, опинилися в Епікура органічно пов'язаними і, більше того, такими, що навіть зливаються. Встановлена Епікуром єдність і нероздільність сприймання і мислення робила видимою природну основу мислення. Мислення, як і сприйняття, з яких воно виникає, мають своїм єдиним джерелом і змістом зовнішній наочний світ. Нагадаємо, що тенденція зведення мислення до динаміки тілесних образів мала місце і у стоїків, які теж прагнули встановити єдиний початок у цих двох рівнях пізнавальних процесів. Проте у стоїків взаємозв'язок відчуттів і мислення визначався не наочним світом, а єдиним духовним початком, а саме – розлитої по всьому всесвіту психічною пневмою, по відношенню до якої мислення і образи є її приватними модифікаціями. Велич Епікура в тому і полягає, що він усьому намагається знайти природну основу.

Детерміновані у психології Епікура є розвиток мови, природа сновидінь, спонукальні сили. Сновидіння є відновлення образів, отриманих раніше наяву. Як правило, уві сні людина бачить те, що в реальному житті стало їй недоступним, тобто сновидіння у великій частині пов'язані з нереалізованими бажаннями. Дещо по-новому Епікуром розв'язується проблема розвитку мови. Мова і мовлення мають природне походження. Зовнішні дії викликають не тільки образ речей, але і різне до них емоційне ставлення. Ці стани знаходять свій зовнішній вираз у звуках, що відносяться до предметів, з якими пов'язано виникле переживання. Пізніше предмети починають позначатися буквами, а згодом і цілими словами. У різних місцевостях відчуття, що викликаються схожими явищами і предметами навколишньої дійсності, виражалися у людей різними звуками, і це з'явилося причиною виникнення різних мов.

У питанні про природу емоцій і афективних переживань погляди Епікура схожі з уявленнями Демокріта. Емоції пояснювалися в термінах атомістичного

вчення. Відчуття задоволення і позитивні емоції пов'язані із задоволенням потреб і рівномірним рухом круглих, гладких атомів. Негативні афекти і відчуття незадоволення або страждання виникають в тому випадку, якщо потреби організму не задовольняються, а рух атомів нерівномірний, причому самі атоми шорсткі і мають гачкоподібну, незграбну форму.

Спонуки, відчуття, афекти, переживання розглядалися Епікуром як провідні рушійні сили людини, що наповнюють значенням його життя і визначають його вчинки і поведінку. Тому для філософа було дуже важливим питання про взаємне співвідношення у людини станів задоволення і насолоди, з одного боку, страждань і тривог – з іншого. На думку Епікура, щастя людини полягає у прагненні до задоволення потреб і насолоди.

Але задоволення і насолода розумілися ним не як нерозсудливе і надмірне захоплення тілесними надмірностями, що намагалися приписати і в чому хотіли обвинуватити Епікура богослови. Для нього задоволення і страждання є набуття спокійного розташування духу, усунення страждань і тривог, горя і душевних мук, звільнення від нестерпних переживань і афективних станів, подолання різного роду страхів. Для відновлення спокою душі важливе значення має задоволення основних природних потреб. Але лише задоволення потреб недостатньо для забезпечення душевного спокою і рівноваги людини. Крім цього людина повинна мати чітке уявлення про своє минуле, теперішнє і майбутнє, що допомагає їй доцільно зважити страждання і задоволення в різні періоди її життя. У своїх етичних повчаннях Епікур указував, що заради великого майбутнього щастя людині краще поступитися особистими, менш значимими для її життєвих перспектив задоволеннями і йти на поточні, тимчасові позбавлення і страждання. Розсудливою людиною філософ вважав того, хто здатний постійно задавати собі питанням про те, що може з ним відбутися, якщо відбудеться те, чого він хоче або бажає.

З погляду Епікура, людина живе в декількох системах подій – необхідних, випадкових і подій, що їй підвладні. У двох випадках люди мало що можуть змінити: 1) з метою поліпшення власного життя і 2) отримання особистого щастя. А ось третя галузь, яка включає сферу моралі, відчуттів і поведінки, може

контролюватися і управлятися самою людиною. Суть управління самим собою в тому і полягає, щоб усувати і долати страхи, душевні тривоги і страждання.

Велике значення в цьому має філософія, основне призначення якої Епікур бачив у пошуку і знайденні нею людям шляхів отримання щастя. Від філософії, як і від медицини, не буде користі, якщо медицина не усуває тілесних хвороб, а філософія – душевних тривог. Епікур був схильний надавати філософії більшого значення, ніж медицині, оскільки тіло, вважав він, страждає тільки в теперішньому, психічні ж страждання можуть бути пов'язаними не тільки із справжнім, але також з минулим і майбутнім. Саме тому завдання, що стоять перед філософією, уявлялися стародавньому мислителю набагато складнішими в порівнянні із завданнями медицини. Тільки через філософію, покликану відкривати і указувати шляхи подолання тривог і страхів, людина може знайти істинне щастя, спокій і насолоду в хорошому значенні слова. Ця основна ідея філософії і психології Епікура знайшла своє віддзеркалення в написі, який увінчав вхід в парк, де він проводив бесіди і заняття зі своїми учнями. Напис свідчив: «Мандрівник, тут тобі буде добре, тут вище благо – насолода».

Психологічні уявлення Лукреція Кара. У II ст. до н.е. з падінням Греції і низки інших країн політичним, економічним, культурним і науковим центром стає Рим. Культура римлян пережила сильний вплив культур завойованих Римом країн і перш за все Греції. Вплив грецької філософії особливо яскраво виявляється у філософських поглядах Лукреція Кара (99-45 рр. до н.е.) – найбільшого римського ученого, що розвивав матеріалістичну лінію старогрецьких атомістів.

Матеріальний світ, за Лукрецієм, від людини не залежить, він існував до людини, існує при ній, існуватиме після неї. Філософ указував, що природа власною силою могутня, і від нас аніскільки не залежить. Єдиною субстанцією всіх речей є атоми, які існують незалежно від того, бачимо ми їх чи не бачимо. Реальне існування атомів не може бити поставлено під сумнів від того, що вони не доступні нашим органам чуття, аналогічно тому, як не можна сумніватися в існуванні вітру, хоча останній і не сприймається зором. Атоми вічні та неподільні. Вони володіють густиною, розрізняються за величиною, конфігурацією, положенням і вагою. Атоми перебувають у вічному русі, причому завдяки своїй вазі можуть відхилятися

від первинного руху. Речі виникають шляхом зіткнення атомів, що рухаються у пустоті в найрізноманітніших напрямках. Розвиток світу відбувається за законами, властивими самій природі – за законами необхідності і причини.

Принцип саморозвитку розповсюджується Лукрецієм і на органічну природу. Все живе виникає з мертвої матерії. Складні організми походять з простих. З живих істот зберігаються тільки ті, які виявляються найбільш пристосованими.

Люди виникли з тварин. Спочатку вони вели тваринний спосіб життя, потім потреба примусила їх вживати знаряддя. Використання знарядь носило спочатку випадковий характер, але поступово здійснювався перехід до систематичного їх вживання.

Генетичний підхід переносився філософом і на галузь психічних явищ. Одушевлення властиве тільки найскладнішій і високоструктурній органічній матерії. Душа не існує ні до народження людини, ні після смерті. Виступаючи з критикою платонівського аргументування безсмертя душі, Лукрецій стверджує, що душа виникає разом з народженням тілесного організму, вона розвивається і ускладнюється у міру його зростання. Із загибеллю тіла душа вмирає. Таким чином, душа не віддільна від тіла і обмежена межами життя організму.

Душа тілесної природи. Нематеріальним носієм є повітряно-вогненні атоми. Самі по собі атоми не утворюють душі, якщо вони не пов'язані з тілом. Лише поєднуючись між собою і з тілом повітряно-вогненні атоми утворюють чутливість або душу. Співвідношення в душі вогнених і повітряних атомів визначає загальну її активність. Активнішими є ті люди, душі яких містять більшу кількість вогнених атомів. Таких людей Лукрецій порівнював з левами.

Перевага в душі повітряних атомів робить її менш рухливою, через що людина стає менш активною, боязкою, нездатною протистояти небезпеці. Подібних людей філософ порівнював з полохливими оленями. Нарешті, рівномірний розподіл вогнених і повітряних атомів лежить в основі нормальної душевної діяльності, що породжує у людини холонокровність, витримку, самовладання і загальний спокій.

Душа людини за структурою неоднорідна. Одну з її сторін складає ашта, тобто така її частина, яка розсіяна по всьому тілу, відповідає за рослинні функції організму і управляється досконалішою частиною душі, названою Лукрецієм ашт

(духом). Дух – це найтонші атоми, зосереджені в ділянці грудей, що являють собою матеріальну основу власне психічних функцій – чутливості і розуму.

Таким чином, на відміну від Арістотеля, Лукрецієм загальноорганічні явища не змішувалися з психічними, вони були відокремлені, і це розмежування було зафіксоване в нових термінах, що ним вводяться.

Виникнення відчуттів і сприймань як початкових форм психічного Лукрецій вслід за Демокрітом і Епікуром трактував як механізм закінчень з тією лише різницею, що тонкі оболонки, що злітають із зовнішніх предметів і проникають до органів відчуття, називалися ним не «ідолами» (Демокріт), а «примарами». Відмінності в модальності відчуттів і сприймань визначаються за Лукрецієм різними властивостями спецій (закінчень) і атомів, з яких складаються предмети. Філософ вважає, що для появи образу спеції повинні володіти відомою силою або інтенсивністю. Висловлюючи припущення про пороги чутливості як абсолютних, так і розрізнених, Лукрецій посилався, наприклад, на те, що людині важко розпізнати дотик пушинок, порошинок або розрізнити дотик ніжок комара.

Механізм трансформації первинних образів в уявлення описувався Лукрецієм подібно Епікуру. Комбінація, з'єднання, перебудова тілесних образів відбувається за аналогією з тим, як павук виробляє павутину. Зіставлення різних уявлень між собою і відбір з них тих, які найбільш відповідають реальності, є мислення. Але мислення не зводиться цілком до динаміки і перегруповування уявлень, бо воно вносить і щось понад те, що дане в тілесних образах. Так, наприклад, атоми за допомогою відчуттів не можна розпізнати, тоді як розумом вони сприймаються.

Багато збігів з Епікуром є у Лукреція при поясненні ним природи емоцій, сновидінь, походження мови. Емоції ставилися в залежність від характеру руху атомів, їх форми, а також потреб. Рівномірний перебіг круглих, гладких атомів і задоволення потреб ведуть до виникнення відчуття задоволення і позитивних афектів. Нерівномірний рух незграбних, гачкуватих атомів і нереалізовані потреби викликають страждання і відчуття незадоволення.

У дусі поглядів Епікура розвивалися Лукрецієм ідеї щодо сну і сновидінь. Сон, на його думку, є стан стомленого і ослабленого тіла, при якому людина безпосередньо зовнішніх дій не сприймає. Разом з тим сон – це не абсолютне

заціпеніння, оскільки під час сну душа сплячої людини продовжує не спати, що і виявляється в сновидіннях. Сновидіння викликаються станами тіла або його окремих частин, які переживають минулі враження або які продовжують переживати бажання, нездійснені в реальному житті.

Мова виникла природним чином. Вона складається із звуків, що виражають різні відчуття людини щодо зовнішніх явищ. Згодом ці звуки закріплюються за даними явищами або предметами, після чого люди вживають відповідні слова у своєму мовленні.

Як і всі вищеназвані прояви душі одержали причинне пояснення спонукальні сили, прагнення або вольові дії душі. Джерелами волі є бажання, що витікають з потреб і задовольняють ці потреби зовнішні об'єкти, які представлені в душі у вигляді образів. В окремих випадках образи предметів, що ведуть до задоволення потреб, можуть викликатися не прямою дією самого об'єкту, а породжуватися бажанням, яке було з цим предметом пов'язане раніше. Бажання і тілесні образи речей ведуть до утворення образів або «примар руху», які потім переходять у реальні дії. Остаточний же вибір того або іншого поведінкового акту визначається розумом, основна функція якого, як вже згадувалося, полягає у зіставленні і відборі уявлень.

Нагадаємо також, що мислення трактується Лукрецієм не як матеріальний процес, а саме як рух якнайтонших атомів. Оскільки ж атоми здатні ухилятися від прямих шляхів, то воля як кінцевий вибір, «примара» поведінки виступала як окремий випадок загальної закономірності природи.

Вірним ідеям Епікура Лукрецій залишається і в галузі етики. Сфера спонуки відчуттів і афектів розглядалася ним як провідні рушійні сили душі. Ідеал щасливого життя Лукрецій бачив в усуненні причин, що викликають страждання, тривоги і страхи. Страх перед стихіями природи і перед смертю примусив людей «створити для себе богів». Тільки через подолання страхів і марновірства людина може забезпечити собі спокій і душевний комфорт.

Принцип насолоди, войовничий атеїзм, з якими виступили Епікур, а вслід за ним і Лукрецій, стали предметом жорстокої критики і загального обурення з боку

духівництва. Достатньо згадати, що Лукрецій був проголошений богословами божевільним, а книги Епікура були майже всі винищені і спалені.

Досягнення Александрійських лікарів у вивченні анатомо-фізіологічних основ психіки. Представники філософії досягли вельми значних успіхів у розкритті складної картини душевного життя людини, виділивши і описавши безліч проявів і функцій душі – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, уява, мислення, мова, афекти, воля, темперамент, характер. При цьому, загальним керівним принципом, від якого відштовхувалися багато мислителів при характеристиці різних сторін психіки людини, було положення про залежність душі від тіла. Ця початкова, непорушна для філософів-матеріалістів теза не могла не вести до пошуку анатомо-фізіологічних механізмів для різних душевних актів.

Спроби встановити матеріальний субстрат і тілесні механізми психіки робили і самі філософи. Проте їх уявлення щодо фізіологічних механізмів, за допомогою яких вони прагнули пояснити психічні феномени, будувалися, як правило, на умоглядній основі через нестачу емпіричних відомостей в ділянках будови і функцій різних систем організму, включаючи нервову систему, органи чуття і головний мозок.

Саме бідністю достовірних даних у галузі анатомії і фізіології людини можна пояснити, наприклад, суперечність точок зору при вирішенні філософами проблеми локалізації душі. Нагадаємо, що Арістотель, якого можна вважати неперевершеним у значенні природничонаукової орієнтації мислителем, вважав за краще проте відійти від ідей нервізму Алкмеона і прийняти серце-центрований варіант у питанні про локалізацію душі.

Помітні зрушення в достименному вивченні анатомії і функцій організму намічаються в III ст. до н.е. Вони пов'язані з іменами двох великих лікарів з Александрії Герофіла і Еразістрата. У період, коли жили і працювали александрійські лікарі, ще не було заборони на анатомування трупів померлих людей. Вільний розтин людських тіл відкривав можливість ретельніше досліджувати будову різних частин організму, серед яких александрійських лікарів найбільш цікавили нервова система і головний мозок. Вивчення нервів і мозку

дозволило їм дати відносно повний і точний опис їх будови в цілому, а також окремих структур.

Крім анатомічних досліджень мозку і нервової системи, пов'язаних з вівісекцією трупів, александрійські лікарі вели спостереження за психічнохворими людьми, за людьми, що одержали мозкові травми, також проводили спеціальні досліди на тваринах, а іноді і на живих людях, засуджених до страти, злочинцях. Ці дослідження мали на меті виявити, чи позначаються і яким чином навмисні подразнення і руйнування окремих ділянок мозку впливають на діяльність організму і поведінку людини і тварин.

Усі перераховані дослідження привели александрійських лікарів до твердого переконання, що дійсним органом душі є головний мозок. Більш того, ними була встановлена деяка спеціалізація в локалізації психічних функцій. Так Герофіл функції тваринної або чуттєвої душі, тобто відчуття і сприйняття, пов'язував з мозковими шлуночками. Еразістрат співвідносив відчуття і сприйняття з мембранами і звивиною головного мозку, а самій мозковій речовині приписувалися рухові функції. Крім того, ним було винайдено, що від цих двох названих структур мозку відходять різні нервові волокна.

Встановлений зв'язок кожного нервового шляху з різними ділянками мозку, що несуть різні функції, дозволив зробити припущення про те, що і ці два види нервів повинні виконувати різні функції. Цей висновок підтверджувався дослідями, в яких подразнення оболонки мозку і мозкової речовини викликали відповідно втрату чутливості і параліч. Так вперше були відкриті два типи нервів – чутливі і рухові. Помітимо, що повторно їх винайшов на початку XVIII ст. Г.Бургав, а для того, щоб цей факт став остаточною істиною, потрібно було ще майже сто років (Ч.Белл, 1811; Ф.Мажанди, 1822).

Встановивши анатомічну основу психіки і пов'язавши душевні явища з мозком, александрійські лікарі спробували виявити механізми тих змін у нервовій системі і мозку, які стоять за численними функціями душі. Тут представники стародавньої медицини були вимушені звернутися до поняття пневми, що було введене у психологію, як відомо, стоїками.

Пневма (повітряно-вогненна суміш) розглядалася як матеріальний носій життя і психіки. Динаміка і перетворення пневми в організмі, на думку лікарів, така: при вдиханні повітря з легенів проникає в серце. Змішуючись у ньому з кров'ю, повітря утворює життєву пневму, яка розтікається по всьому тілу, наповнюючи всі його частини, включаючи і головний мозок. У мозку рослинна або життєва пневма перетвориться в тваринну (психічну) пневму, яка прямує в нерви, а через них до органів чуття і м'язів, приводячи і ті й інші в дію. Поняття «тваринної пневми» буде перетворене згодом у поняття «тваринні духи». Цим терміном користуватимуться майже до початку XVIII ст. Відкриття англійським ученим Сваммердамом (1637-1680) властивості збудження нервової тканини спричинило згодом заміну поняття «тваринні духи» на поняття нервового процесу.

Психофізіології Галена. Досвід александрійських лікарів по вивченню будови і роботи нервів, мозку, інших частин тіла і організму в цілому не залишився безслідним і забутим. Він був узагальнений, розширений і поглиблений видним представником стародавньої медицини **Галеном (130-200 рр. до н.е.)**. Гален – відомий давньоримський мислитель, що працював протягом кількох років лікарем у гладіаторів, пізніше при дворі римського імператора. Гален систематично займався розтином трупів, завдяки чому йому вдалося описати будову системи дихання, кровообігу, м'язової і нервової систем.

Гален був переконаний у тому, що життя виникло в результаті поступового розвитку природи, а психічне життя є породженням органічного життя. За першооснову діяльності і всіх проявів душі Гален приймав кров, тому виклад галенівської психофізіології доцільно почати з опису вперше введеної ним системи кровообігу. У зв'язку з цим доречно було б відзначити, що запропонована Галеном схема обігу крові не переглядалася аж до XVII ст., тобто до відкриття Гарвея.

Гален вважав, що кров утворюється в печінці в результаті з'єднання перевареної їжі з повітрям. Далі через вени вона поступає до серця, а від нього по артеріях розтікається по всьому тілу. На шляху до мозку кров, випаровуючись і очищаючись, перетворюється на психічну пневму. Таким чином, подібно александрійським лікарям, Гален виділяв два види пневми – життєву (кров) і психічну (мозкову), яка виникає з життєвої пневми шляхом очищення.

Органами психіки вважалися печінка, серце і мозок. Це значить, що Галеном приймалася платонівська схема локалізації душі і відхилялася як мозгоцентрована точка зору Алкмеона, так і серцецентрована концепція Емпедокла й Арістотеля. Кожний із трьох названих органів душі відповідає за певні її функції. Печінка як орган, наповнений неочищеною, холодною, венозною кров'ю, є носієм нижчих проявів душі – спонук, ваблень, потреб. У серці, де кров очищена і тепла, локалізуються емоції, афекти, пристрасті. У мозку, в якому циркулює мозкова кров, продукується і зберігається психічна пневма, він виступає носієм розуму.

Нервова система, що служить анатомічною основою душі, має деревоподібний вигляд. Нервові шляхи є джгутами, наповненими тією ж речовиною, що і головний мозок. По них рухається психічна пневма. Слідуючи Еразістрату, Гален підрозділяв нерви на два види: м'які (чутливі), ведуть до органів відчуття, і тверді (рухові), відповідно до м'язів.

До кожного органу відчуття підходить своя особлива пневма – до очей вона зорова, до вух – звукова і т.ін. Пневма окремих органів чуття відповідає природі діючих на них зовнішніх подразників. Зорова пневма світлоподібна, звукова – повітроподібна.

Таким чином, Гален намагався дати фізіологічну інтерпретацію вже відомого принципу подібності, висунутої раніше філософами, тобто співвіднести специфіку органів чуття з фізичними якостями зовнішніх дій. Фізична, речовинна однорідність нервів і зовнішніх дій є умовою, що забезпечує адекватність сприйняття. Чутливість кожного органу чуття залежить від того, скільки до нього підходить нервів. Вона буде тим вищою, чим більшою є кількість нервів, а отже і пневми, що тече по них та підходить до даного сприймаючого органу.

Механізм відчуттів і сприйняття описувався Галеном дещо незвичайно, якщо мати на увазі, скажімо, теорію закінчень. У даній частині Гален, схиляється до стоїків. Схема дії механізму зорового сприйняття за Галеном така: зорова пневма виштовхується з ока назовні і, з'єднуючись з повітрям, що оточує око, уподібнює його собі і утворює особливий пневмоповітряний шар, за допомогою якого око торкається предмету і приймає його відбиток.

Навіщо ж Галену потрібно прибудувати до ока додатковий повітряний орган торкання? З його допомогою мислитель намагався розгадати таємницю однієї з таких унікальних властивостей тілесного образу як його проекція або відношення психічного зображення до зовнішнього предмету.

Зміни, що відбуваються в органах чуття при дії на них предметів, можуть не помічатися людиною, якщо периферична пневма не з'єднується з мозковою або центральною пневмою. Тільки за участю мозкової пневми можливе розпізнавання якісних змін в сприймаючому периферичному органі. **Вважають, що це висловлювання Галена дуже близьке до сучасного поняття усвідомлення.**

До феномена розпізнавання Гален звертається і в своєму вченні про довільні і мимовільні рухи. До числа автоматизованих (мимовільних) рухів лікар відносив м'язові скорочення серця, шлунку й інших внутрішніх органів. Решта рухів вважалася ним довільними. Від автоматизованих рухів довільні рухи відрізняються тим, що вони завжди відбуваються за участю психічної пневми, а отже сприйняття, пам'яті і розуму, виконуючими управляючу функцію щодо органів руху. При описі механізмів довільних рухів Гален близько підходить до ідеї рефлекторної дуги. **Саме Галену ставлять в заслугу зародження рефлекторного принципу у фізіології і психології.**

З ученням про рухи пов'язані уявлення Галена про емоції й афекти. Афекти розумілися ним як такі душевні стани, які викликаються змінами крові. Гнів, наприклад, виникає в результаті підвищення теплоти крові, її кипіння. На цій підставі можна було б сказати, що моторна теорія емоцій Джемса-Ланге, висунута в кінці XIX ст., мала своїм першим і далеким корінням галенівську ідею про первинність вегетативних змін, в даному випадку теплоти крові, щодо відчуттів, які переживаються.

У людини, вважав Гален, афекти не повинні переходити встановлених природою меж, бо це призводить одночасно і до страждань тіла, і до страждань душі. Тому сильні емоції повинні стримуватися і зніматися розумом, що повертає душі стан рівноваги.

Стан і динаміка крові обумовлює не тільки емоційну сторону душі, але й загальну активність людини, її темперамент і навіть характер. Тип темпераменту

залежить від пропорції або переваги артеріальної чи венозної крові. Люди з переважанням артеріальної крові більш рухомі, енергійні, мужні і т.ін. У кого ж домінує в суміші венозна кров, ті повільні й малорухливі.

Отже, всі функції душі, починаючи від відчуттів і кінчаючи індивідуальним розумом, темпераментом і характером, мають у своїй основі гуморально-мозкові процеси. Оскільки всі названі прояви душі залежні від тіла, то із загибеллю останнього вони зникають. Проте Гален не зміг до кінця залишитися послідовним прихильником матеріалістичної лінії. Подібно Арістотелю, він крім індивідуальної розумної душі приписував людині ще і божественний розум, роблячи, таким чином, поступку ідеалізму.

В цілому ж вчення Галена займало в той час передові позиції в галузі природознавства і філософії. Більше того, анатомія, фізіологія, психофізіологія Галена залишалися останнім **словом науки аж до Нового часу**.

Висновок. Провідною лінією Античної психології є її стихійно-матеріалістична спрямованість. Різні мислителі старовини намагалися пояснити природу з неї самої, із законів, властивих самій матерії. Більшість античних мислителів була не тільки матеріалістами, але і діалектиками. Світ вважався їм єдиним, нескінченно рухомим і мінливим. Хоча природа трактувалася стародавніми ученими в цілому нерозчленованою, проте перші спроби виділення одних явищ із сукупності інших, прагнення зрозуміти їх місце в загальній картині всесвіту вже тоді мали місце.

Явища душевного життя людини не могли не привернути уваги стародавніх учених внаслідок їх своєрідності і специфічної природи. Саме тому ще на зорі наукового знання психічні явища достатньо чітко виділяли з чисто матеріальних і, більш того, здійснювалися спроби внутрішньої диференціації окремих сторін душі.

Зазвичай галузь психічних явищ розділялася на дві великі групи – пізнавальні і спонукальні сили. Намагаючись зрозуміти їх природу, стародавні мислителі зуміли висловити безліч припущень, висунути цілий ряд принципових ідей, які зробили величезний вплив на подальший розвиток психології і які не втратили свого значення до теперішнього часу.

Питання на семінар:

1. Психологічні уявлення Лукреція Кара.
2. Досягнення Александрійських лікарів у вивченні анатоμο-фізіологічних основ психіки.

Питання на самостійну роботу:

1. Психофізіологія Галена.

Література:

1. Аристотель. О душе. Этика/Никомахова/Соч. в 4 т. М.: 1975.
2. Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.
3. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст.: У 2 т/за ред. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
4. Павлов І.П. Умовний рефлекс/Вибрані твори/К., 1949.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. Ростов НД., 1996-т.1,2.
6. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии.- М., 1997.
7. Потебня А.А. Слово и світ.- М., 1989.
8. Платон. Отрывки из диалогов. Соч. в 3 т. М., 1968.
9. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
10. Лукреций Кар. О природе вещей.-М., 1968.
11. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр «Академия», 2001.- 554 с.
12. Маслоу А. Психология бытия. М., 1997.

ЛЕКЦІЯ 5

Тема 4

Психологія в Русі - Україні

Питання:

1. Психологія в Київській Русі.
2. Психологічні уявлення дохристиянського періоду.
3. Психологія народного ідеалу людини у писемних творах.

1. Психологія в Київській Русі

Східнослов'янські народи перебували на перетині важливих світових шляхів — географічних та ідеологічних. Тогочасні друковані й рукописні книги свідчать про велику роботу наших предків з ознайомлення зі здобутками світової культури, роботу оригінальну, зокрема в дослідженні психології людини.

Період Київської Русі та наступних трьох віків постає в ідеологічному протистоянні язичницьких (політеїстичних) вірувань, на основі яких і всупереч яким розвивалася практично-моральна народна психологія, та християнської ідеології, яка, зрештою, на даному ґрунті суто християнською ніколи не була. У такому протиборстві формувалися моральний кодекс поведінки та уявлення про його носія — людину даної епохи.

Заперечення фаталізму язичництва розгорталося поволі. «Слово о полку Ігоревім» іще показує людину як повністю занурену в обставини, що визначають її поведінку, і ніякі зусилля не можуть відвернути її від того, що має трапитися. Такий самий смисл історії з «віщим» Олегом. Люди, котрі не зважають на пророцтва і знамення, зазнають великого лиха.

Водночас людина бачить себе як певну ланку в безмежному ланцюгу подій, переконуючись, що кожна з таких ланок може бути вихідною. Вона вдається до активної дії, вважаючи себе початком учинку, і бачить, що цей початок зумовлює стан усього ланцюга залежностей. Отже, людина поводить себе так, ніби має право починати з себе, зі своїх інтересів, та потрапляє у велике ситуаційне і мотиваційне напруження. «Інша» людина чинить на основі такої самої установки. Неминуче виникає боротьба. У конфлікті між поганським і християнським віруваннями розкривається справжня психологія людини, сповнена драматизму.

На політеїстичний ґрунт нашаровується християнська мораль монотеїзму. З погляду психологічного вона робить людей надто схожими, формуючи певний ідеал поведінки, характеру, особистості. Схема цього ідеалу проста. Він утілюється в численній кількості життєписів, які починаються зі створення світу (за біблійними переказами), і вся індивідуальна історія життя доводиться до того часу, коли з'являється саме ця людина, чинить якісь неподобства, а потім зненацька в осяянні опановує нову мораль і до смерті веде праведне життя.

Назагал у християнстві є певний ситуативний, навіть мотиваційний, фаталізм: адже, зрештою, вибирати людині нема з чого. Гоніння на язичництво лише підбурюють учасників релігійних свят, які шукають виходу до розкутості, самовизначення. Це не тільки потреба зберегти стародавні традиційні ритуали. Це незгода зі смиренністю, що її вимагає державна монотеїстична релігія. Розкутість поведінки переступає межі навіть язичництва; розкривається *природа* людських учинків, яка спрямовується стихією несвідомих сил. У ній — мішанина еротичних дій, залишків обрядовості, розгул гедоністичних мотивацій, несумісних з удаваним благочестям, фарисейством.

Звільнена певним чином від умов соціального життя, людина виявляє себе відповідно до природних начал. Коли ж вона стикається з конкретними обставинами, природне має подолати природне «іншої» людини. Кожна з них застосовує певну стратегію і тактику поведінки, спрямовану на забезпечення вияву власного природного і на руйнування будь-яких перешкод до його вияву. Природне несвідомо втілюється не лише у страхітливих фольклорних образах деструкції, смерті, жаху, а й у вчинках реальних людей (того самого змісту, що й у фольклорі). Такі картини перевершують реальним жахом жах вигаданий, адже в останньому усвідомлюється стихія людської фантазії, і фантазія бере на себе всю відповідальність за уявні злочини. Людина забуває, що ця фантазія є її «теоретичним» продуктом.

Літописи сповнені картин підступного й немилосердного поодинокого та масового знищення людей, інколи на «благородних» підставах: помста Ольги, убивство Бориса і Гліба, осліплення Василька Тербовлянського, знущання над полоненими після битви на Калці тощо. Художні фантазії виявляються блідими

порівняно з реальністю. Все це відображається в літературному творі, сповненому психологізму, з розкриттям екзистенційних ситуацій, учинків людей перед диханням смерті.

2. Психологічні уявлення дохристиянського періоду

Період становлення Київської Русі є одночасно періодом зародження тут психологічної думки. Б. Ананьєв зауважує: «У давньоруському фольклорі, билинах і казках відобразилась і зміцніла народна мудрість, своєрідна філософія практичного життя, що становить великий інтерес для розробки історії психологічних уявлень і понять. На особливу увагу заслуговує етико-психологічний бік народного епосу, в якому розкривається гуманізм народу, його вільне від догматизму і містицизму розуміння особистості, характеру і здібностей. З виникненням слов'янської писемності в Київській Русі за князя Володимира, сина Святослава, вперше стає можливим розвиток такої літератури, в якій викладалися філософсько-психологічні погляди».

Значне місце серед психологічних джерел доби, що розглядається, посідають *казки та билини*. Казка своїм корінням сягає у глиб тотемістичних вірувань, відбиває уявлення про метаморфози, метемпсихоз, анімізм у цілому, де живий і неживий світи безпосередньо пов'язані між собою «спорідненими» природними формами. Поступово казка дедалі більше набирає етико-психологічного змісту; нерідко вона наочно розкриває типові риси людської поведінки, зокрема її ситуативний, мотиваційний та дієво-вчинковий аспекти. Билини, яким у Західній Європі відповідають ісландські саги, Ірландський епос, «Старша Едда», «Пісня про Нібелунгів», є типовим явищем для тих часів.

Літературні джерела цього історичного періоду (літописи, розповіді про життя відомих діячів, зокрема так звана агіографічна література, різні послання, повчання тощо) містять значний психологічний матеріал. Автори цих творів виходять із певного рівня психологічних знань — теоретичних, практичних, уживають психологічну термінологію, використовують концепції, запозичені із давньогрецьких і візантійських джерел, або розвивають психологічні знання в оригінальних підходах, міркуваннях.

Київська Русь, що мала широкі зв'язки з Візантією, була однією з найбільш розвинутих і культурних держав світу. Уже в IX ст. через візантійську писемність Русь знайомиться з давньогрецькою філософією і психологією. Перекладається велика кількість праць візантійських учених, з'являються оригінальні взірці руської писемності. Твори Луки Жидяти, Іларіона, Феодосія Печерського, Кирила Турівського, Климента Смолятича, Володимира Мономаха, Антонія Ядренковича дають уявлення про давню руську літературу, яка висуває проблему людини на передній план. Створюється своєрідна *ідеалпсихологія*, що порушує питання про те, якою за своїм психолого-етичним змістом має бути людина як взірець наслідування — громадянин, сім'янин, ратник, ремісник або віруючий, що дотримується аскези (зречення чуттєвого світу). Ідеалпсихологія наскрізь пронизує билинний епос — як київський, так і новгородський. Давньо-русська література, створюючи ідеальний образ людини, має, зокрема, характер повчання. Це властиво творам як Володимира Мономаха, так і перших літописців. Повчання стосується передусім ідеалу поведінки, виходячи, з якого автори дають ґрунтовний аналіз реального характеру людини, її почуттів, думок.

Людина мислиться як частина великого цілого — суспільства, природи. Залежно від розуміння цілого вона будує свою поведінку не як просте наслідування встановленого ідеалу, а як результат складної внутрішньої боротьби мотивів у виборі добра і зла, де вона переживає різні спокуси, де зло часто уособлюється в демонічній формі. Бісівські мотиви розкривають спокусу вибрати більш легкий шлях зла, через що герої повчань переживають значний драматизм учинкової дії. Загострений характер вибору між добром і злом, екстремальні, екзистенційні ситуації дають змогу авторам показати дійсну психологію людини, що відбиває суперечності перших віків становлення Київської держави.

Давня руська література використовує для розкриття теми біографічний метод: із застосуванням психологічної інтерпретації описується або повний життєвий шлях людини починаючи від дитинства, або найхарактерніші його епізоди. Зокрема, своєрідною біографією видатної людини як взірця для наслідування та шанування є «Житіє». Підґрунтям реалістичної психології в цих біографіях є те, що їхніми героями виступають справжні люди, найчастіше великого

історичного поклику, зокрема такі, як Олександр Невський. Вибір фактів для опису взірцевого життя не є випадковим. Видатна людина уособлює дійсні прагнення своєї епохи, у своїх вчинках відбиває реальну історичну ситуацію, своєю волею створює цю ситуацію, тому й несе за це відповідальність перед суспільством.

Вітчизняна психологія має багатобічний ідеологічний ґрунт -у політеїстичних міфологічних віруваннях слов'ян, монотеїстичній релігійній ідеології. Проте на формування психологічних уявлень вирішальний вплив справляють не так відчужені від людини форми ідеології, як переважно реальна практика суспільних відносин, пов'язана зі звичками, мораллю, становленням права, виробничою діяльністю людей.

Аналізуючи джерела психології Київської Русі, слід мати на увазі гостру ідеологічну боротьбу, що точилася між язичництвом та панівною православною християнською ідеологією, їхні суперечки часто-густо вирішувалися з допомогою вогню і меча. Новгородський князь Гліб, коли почалося народне заворушення під проводом волхва, почав розмову з ним на рівні «теоретичному», а завершив її сокирою. Смерть волхва так вразила присутніх, що вони втратили віру в його пророцтва і мовчки розійшлися по домівках.

Ідеологічним середовищем, в якому відбувалося становлення психологічних поглядів у Київській Русі, було *двовір'я*, що ґрунтувалося на поєднанні мотивів природної релігії та релігії одкровення. Уявлення про давніх богів переносять на Спасителя, Богородицю, язичницькі свята пристосовують до християнського календаря.

Спробу розкриття основної тенденції психологічного бачення у давньоруську добу здійснив В. Ключевський, вказавши на особливості «історичного погляду літописця». Вони не лише стосуються історичної царини, а й розкривають характер ідеологічного ґрунту в усіх психологічних пошуках при порушенні проблеми людини та її місця у природі й суспільстві. «Історичний погляд літописця» є насамперед поглядом психологічним, адже людська поведінка, її чинники, її повчальний аспект завжди перебувають у центрі уваги.

Інтерес літописця спрямовано як до початку історії, так і до реалізації в ній ідеї провидіння. В історичних подіях відшукується моральний смисл, робляться практичні висновки щодо вдосконалення життя сучасників. В історії для автора літопису майже все зрозуміло. Один одному протистоять два світи з початками добра і зла. Протистояння виявляється у діяннях, учинках ангелів і дияволів. Усе, що перебуває у світі та відбувається в ньому — зміна дня і ночі, світла й мороку, поява снігу і граду, зміна пір року, вчинки людей, — має свого ангела, який оберігає від зла. А зло також має своїх виразників. Це дияволи й ті, хто з допомогою чародійства наводить на людей лихо. Боротьба між ангелом і дияволом точиться за людину. Як вона мотиваційно поводить у суперечливій ситуації — предмет, найцікавіший для літописця. Знамення, що існують у житті, природі, суспільстві, слід вчасно помічати і правильно тлумачити. Навала ворогів — це лише засіб, яким провидіння виправляє своїх дітей. Герої «Слова о полку Ігоревім», здобувши спочатку перемогу над половцями, мріють про славу і честь, не відаючи нічого про наступну поразку і полон, хоч усе навколо, насамперед надзвичайні небесні явища, віщує трагічний кінець. У літописі природа втручається в хід історії. Природа — не тільки джерело стихійних, фатальних випадків, що збуджують або пригнічують дух людини, не німа обставина людського життя, а дійова особа історії: вона живе поруч із людиною, співпереживає їй. Вчинки добрі та злі, небесні знамення в руках провидіння слугують виховним засобом для людини, корисним матеріалом морального світоустрою. Літописця цікавить не характер сил, що діють в історії, а здебільшого спосіб їхніх дій щодо людини і висновки, які вона має із цього зробити.

Шукаючи психологічний смисл в історії, літописці розкривають ситуацію, в якій перебуває людина, максималістично протиставляють мотиваційні альтернативи, вимагають від людини певних учинкових дій. Для історії психології тут виступає проблема: як ті чи інші мислителі тлумачать психологію характеру, як розв'язують колізійні та екзистенційні ситуації, як усвідомлюють мотиваційний та дійовий боки вчинку. Тут у вчинку гостро виступає *непримиренність світського і священного* — момент, на який В. Ключевський не звернув належної уваги. Ті суперечності життя, на які він указує, є, зрештою, суперечностями в межах

релігійного світогляду (несумісність міфології та християнства). Релігійному, священному протистоїть світське, що переборює священне і конститує себе у відповідних історичних формах. Якщо в офіційній ідеології, що прокладала собі шлях до людини і словом і мечем, оманною сподівання і погрозою, релігійний момент був панівним, то в найширших колах суспільства, в народі жила ідеологія фольклору — казки, билини, де людська поведінка поставала в усій відвертості, а психологія особистості, її потяги, уявлення про світ, про саму себе, про себе щодо інших людей розвивалися з такою силою та проникненням, на які не була спроможна «академічна» психологія наступних віків.

Сама казка зазнала значної внутрішньої еволюції. Первісні її риси, пов'язані з тотемними уявленнями, підпорядковуються «формальним» компонентам розповіді. Фантастичне виявляється поетичним засобом вираження, головний зміст казки пов'язується із соціальною природою людини, її моральними засадами. Казка стає метафорою, з допомогою якої можна відверто розповісти навіть про найбрутальніші вчинки людини (зокрема, цілі цикли казок про хитрого Лиса на Русі, у Франції — Ренара, у Німеччині — Рей-неке-Лиса).

У світлі соціального антагонізму усвідомлюється відповідний історично-психологічний тип людини. Для неприхованого панування і гноблення потрібна груба фізична сила або певні психічні здатності. Для завуальованого ж поневолення іншої людини казкові герої вдаються до хитрощів. Образ Лиса посідає тут одне з провідних місць. Казка набуває серйозного психологічного і філософського змісту, вивертає назовні, як правило, малоусвідомлювані риси людської поведінки і не тільки сприяє моральному вдосконаленню народу, а й виступає його своєрідним сумлінням.

Не можна оминати й тогочасне право, що встановлювало відношення між злочином і покаранням. Право найбільше породжує *аксіологічну психологію* — психологію людських цінностей, розкриває мотиви поведінки, які стосуються питань володіння та існування. У праві зіставляються особливості психології різних людей, і в такому зіставленні кристалізуються об'єктивні методи психологічного пізнання.

Як богатирська титанічна особистість людина постає перед необхідністю розрізнати добро і зло, вибирати між ними. Отож психологія в Київській Русі висуває проблему волі, характеру її причинної зумовленості. Людина вибирає між добром і злом не з допомогою якоїсь окремої функції, а вольовою спрямованістю своєї цілісної істоти. Проблема вольового визначення вчинку в цю епоху своєрідно висвітлює *залишки міфологічної психології* (віра у фатум), *психологію християнського віровчення* (вчинки обмежуються Божим провидінням із визнанням свободи волі) і таку свободу волі, яка визначається обов'язком людини перед суспільством (*богатирська самосвідомість*), обов'язком, що реалізується саме у богатирських вчинках — подвигах.

Джерела оригінальної давньоруської психології висувають проблему людського поклику на чільне місце. Богатирі здійснюють учинки, долаючи колізійну ситуацію, що стає можливим за наявності свободи вибирати той чи інший шлях учинку. З цього погляду вчинки зумовлюються об'єктивними умовами існування, але, взяті ізольовано від активної діяльності людини, від її змістової волі, вони приводять до фаталістичного погляду на світ і відповідної норми поведінки. Свобода волі, відірвана від ситуативного визначення вчинку, стає абстрактною свободою діяння, що не має зв'язку з реальними потребами суспільства.

Оскільки розв'язання колізійної ситуації відбувається на ґрунті вольової поведінки, головне психологічне питання волі (мотиву) тут формулюється як питання про її свободу; воля тут безпосередньо впливає із ситуативно-колізійної характеристики вчинку. Головне психологічне визначення людини пов'язується з питанням: як здійснюється вольове розв'язання колізійної ситуації, як людина може чинити виходячи з об'єктивного ходу ситуації та своєї можливості вибору.

Ця психологія мотиву колоритно втілена в образах давньоруських богатирів. Абстрактна свобода, не маючи перед собою реального змісту ситуації, залишає богатирів у бездіяльності. Керуючись лише внутрішньо визначеною волею, вони не матимуть жодного реального опору в самій ситуації. Взяті ізольовано тільки об'єктивне її вираження приведе людину (навіть якщо вона має богатирський психічний склад) до цілковитого поведінкового безсилля.

Такою є трагедія Святогора. Спроба нехтувати об'єктивним ходом ситуації, не залежним від волі людини, підштовхує Альошу Поповича до вчинків волюнтаристичного характеру, що вносить у братні стосунки богатирів не властиві їм чвари (зокрема, задум Альоші одружитися з Настасією — дружиною Добрині Микитича — за його тривалої відсутності).

У богатирських подвигах Добрині Микитича та Іллі Муромця бачимо найкраще поєднання ситуативної необхідності та об'єктивного розгортання колізійних подій із вільним вибором спрямованості вчинку як акту самоутвердження особи. В такому поєднанні богатирі вершать державні справи, здійснюють подвиги на благо народу, батьківщини з повним усвідомленням соціального значення своїх діянь. Ідеалізація богатирів, їхніх рис пов'язується із прийняттям єдино правильного рішення в колізійних ситуаціях, якими рясніють їхні подвижницькі та буденні справи. Ілля Муромець приймає мудрі рішення у питаннях життя і смерті, що постали перед ним унаслідок трьох його поїздок. Микула Селянинович як ратай показаний не у звичайному мужицькому одязі, а в такому, наче він тільки-но із тронної зали.

В епічних творах періоду Київської Русі трапляється розв'язання колізійної ситуації на основі міфологічного фаталізму, коли людина скоряється перед жорстокою передвизначеністю подій (смерть князя Олега від свого коня). Існують розв'язання і на ґрунті християнської ідеології, що сама виступає для богатиря своєрідним фатумом, зумовлюючи передвизначеність його вчинків. На вищому рівні богатирського розв'язання боротьби мотивів герой виходить за межі двох зазначених детермінацій, заперечує їх і встановлює в суспільних відносинах свій закон, який, однак, не є свавіллям безмежної сили. Сила ця має своїм джерелом усвідомлення самої колізійної ситуації та вибір єдино можливого шляху її розв'язання.

У билинах навіть диференціюються рівні усвідомлення ситуації самими богатирями. Ілля Муромець відкидає волюнтаризм Святогора, що спирається на усвідомлення своєї безмежної фізичної та вольової сили. Виходячи тільки зі своєї волі, не ставлячи перед нею суттєвих змістових цілей, що відображали б основні потреби народного життя, людина (хоч вона і богатир) показує лише

вчинкову гру; вона шукає, так би мовити, точку опори, щоб перевернути землю, не ставлячи питання про доцільність такої дії.

У билинах відчутний своєрідний симбіоз трьох згаданих ідеологій, проте богатирська має перед усіма іншими велику перевагу, підкоряючи їх собі. Міфологічна ідеологія перетворюється у билинному епосі на засіб метафоричного характеру, що має, зокрема, підкреслювати особливе походження богатиря. Релігійний, християнський момент у богатирській ідеології слід вважати інтерполяцією пізнішого часу. Богатирська свідомість в її «класичному» вираженні не потребує втручання теологічних сил. Розгніваний Ілля Муромець влучає стрілами у хрести й маківки церков, він цілком усвідомлює свою волю, коли спрямовує її проти князівської влади. Воля богатиря, що втілює народні ідеали, стоїть незмірне вище, ніж воля князя, що відбиває пристрасті панівної верстви чи є просто примхою. Богатир — своєрідна людина, яка підноситься до апофеозу. Це великою мірою зумовлює заперечення релігійної ідеології у богатирському епосі.

Головний фокус билинної ідеології виходить за межі давньо-слов'янської міфології та християнського віровчення. Богатир бореться проти міфічних потвор, виступає проти князя і навіть самого Бога. Ілля Муромець заявляє князю Володимирі, що хотів його вбити разом із княгинею Опраксою за те, що не покликали його на бенкет. Він не терпить зневажливого ставлення до себе. Гідність богатиря виростає не тільки з його фізичної сили, а й із сили його духу. Як уособлення совісті народу, він має право не тільки судити інших — від смерда до князя, а й карати за злочини, чим встановлює систему етичних норм поведінки. Вчинок богатиря — подвиг, інколи самосвідомий бунт — завжди незмірне за своєю фізичною і духовною силою тривале діяння. Якщо казка переважно констатує боротьбу добрих і злих сил, часто примирюється з незнищенністю зла й зображає ситуативну «ув'язненість» героя, то билина показує докорінне перетворення і завершення колізійної ситуації з боку самого богатиря. Це перетворення за своїм змістом є становленням або відновленням етичних (моральних) відносин.

Ілля Муромець, який просить у свого батька благословіння на подвиги, має метою не стільки виявити завзяття, енергію молодості, скільки встановити справедливість. У розмовах з матір'ю і батьком перед від'їздом до Києва після свого зцілення Ілля вислуховує моральні повчання: не кривавити шаблі, не сиротити малих дітей, не ганьбити молодих жінок, служити вірі-правді, не замислювати зла, не вбивати людей у чистому полі. Батьки Іллі Муромця — сердечні, чесні люди. Вони благословляють свого сина на вчинки серця і честі. Сюжетний компонент про трьох старців, які просять Іллю нагодувати їх, глибоко символічний. Ілля Муромець підводиться на ноги після тридцяти років сидіння і нагодує калік. Зцілення богатиря не є простим фізичним актом. *Бездіяльність пояснюється відсутністю мети високого суспільного значення.* У своїй основі зцілення є психологічним діянням, осмисленням колізійності ситуації, мотиваційним усвідомленням героїчного поклику.

Богатирство знаменує початок ідей титанізму, які стають типовими для психологічних та загальнокультурних поглядів епохи Передвідродження, коли титанізм змикається з гострим індивідуалізмом, насамперед у західноєвропейському Відродженні. У билинному епосі Індивідуалізму немає. Богатирі роблять почесну справу разом, хоч іноді між ними й виникають конфлікти. Ілля Муромець бере в полон Солов'я-розбійника, визволяє від ворогів Чернігів, перекидає мости через річку Самородину. Він іде за покликом своєї душі, честі, коли з викликом каже князю Володимирі: «Не твій слуга, не тебе служу, не тебе я слухаю; Я служу й слухаю Ілью Муромця».

Зважаючи на самодостатність подвигу честі й справедливості, князь Володимир змушений визнати статус богатиря, який нехтує зовнішніми наказами і допускає накази тільки своєї волі та совісті: «Ой ты гой еси, Муромец, Илья Муромец сын Иванович! Прикажи ему подняться в палату белокаменну».

Вчинок Іллі Муромця відповідає волі народній, тоді як воля князя їй суперечить. Богатир без вагання, рішуче виступає проти злої природи княжої волі. Ілля Муромець відкидає запрошення служити Калину-царю, адже не служить навіть своєму князеві; він хоче служити народу, батьківщині.

Непримиренний до князя, до будь-якого зла, Ілля Муромець виявляє богатирську стриманість щодо своїх братів. Коли Альоша Попович побачив, яку шану і хвалу віддають старшому богатиреві, він, заздрячи, кинув у нього булатний ніж. Ілля Муромець упіймав ніж і встромив його в дубовий стіл, одразу ліквідуючи конфлікт. Між богатирами не може бути чвар (риса, яка відрізняє їх від представників ренесансового індивідуалізму).

Билина «Три дороги Іллі Муромця» розкриває принципову основу психології в Київській Русі. Героя поставлено перед необхідністю вибору. Із трьох доріг треба вибрати одну: на камені, що лежить на роздоріжжі, визначено три різні долі — бути вбитим, жонатим, багатим. Після розмірковування Ілля Муромець відкидає дороги багатства (скарби завжди з ним — у богатирській добродійності) та одруження (молода дружина — чужа користь, стару взяти — на печі їй лежати й киселем годувати). Він вибирає дорогу, на якій його буде вбито, — пожив славно на цьому світі, погуляв у чистому полі. На цій дорозі зустрічає розбійників і вбиває їх. Повертається до каменя і робить на ньому напис: дорогу звільнено від розбійників. Другий вибір дороги приводить до одруження. Красна дівича гостинно зустрічає Іллю Муромця у білокам'яних палатах, частує його, потім веде спочивати. Богатир викриває підступність красуні та визволяє з ув'язнення добрих молодців. На камені з'являється новий напис: дорогу очищено. На третій дорозі Ілля знаходить льохи, наповнені золотом-сріблом, і роздає скарби сиротам, безпритульним, бідним. Останній напис на камені свідчить про те, що й ця дорога вільна.

Усякий вибір, що його здійснює Ілля Муромець, веде до викорчовування зла, до звільнення від сил, що символізують головні причини людських страждань. Богатир не уникає зустрічі зі злом. Двобій із ним є боротьбою з новою формою фатуму, який виступає у формі *доброчинної необхідності*. Свобода вибору передбачає конкретний моральний зміст учинку, який має лише зовнішність несвободи; у цьому змісті, що відповідає най характернішим рисам богатиря, останній і знаходить справжню свободу. В цьому його життєвий поклик.

Ілля Муромець має високу мораль, володіє невичерпною народною мудрістю. Він усвідомлює свою долю як обраного, чим визначає свій життєвий шлях.

Геракл не такою мірою зв'язує себе проблемою життєвого вибору, він лише мужньо долає ситуативні перешкоди. Ілля же мусить вибирати і навіть певним чином аргументує свій вибір, який пов'язується не з долею самого героя, не є тільки його мотиваційним самовизначенням. Ілля Муромець — весь у життєвій ситуації «для інших». Це титанізм, спрямований на об'єктивне здійснення добра.

Богатир Волх Всеславич — психологічний антипод Іллі Муромця — володіє здатністю перевертня, через його образ інколи визначають як найдавніший. Батьками Волха були Змій і княжна Марфа. Під час його народження відбулися знамення: тремтіла земля, хвилювалося синє море, ховалися звірі. У билині про Волха Всеславича ніби закладено характерні компоненти тогочасних творів із психології: духовне становлення людини, етапи її психічного розвитку, виховання, навчання. Волх швидко розвивається фізично й духовно, оволодіває кількома мовами, на межі підліткового та юнацького віку вже очолює велику дружину. Здійснюючи метаморфози (вони тут не є самоціллю, як це бачимо на рівні міфологічної психології), він проникає до ворогів та завдає їм непоправної шкоди. В одному з походів Волх перетворює себе і своїх воїнів на мурашок, вони непомітно проходять крізь ворожі стіни і знову набирають людської подоби. Знищуючи мешканців завойованого міста, Волх залишає для себе і своєї дружини кілька тисяч красних дівиць, убиває індійського царя та одружується з його жінкою. Тобто він здійснює бажання гедонічного характеру, які Ілля Муромець об'єктивно заперечує у своїх трьох славнозвісних подорожах.

Міфологічні атрибути — здатність до перевертництва, народження від Змія — не слід пояснювати в дусі тотемістичних уявлень. Незвичайне народження Волха Всеславича виконує в билині ту саму роль, що і зцілення Іллі Муромця, хоча Волх формується дуже рано, а духовне осяяння Іллі Муромця настає у 30-річному віці. Волх та Ілля Муромець як славетні руські богатирі хоч і перебувають на протилежних позиціях щодо моральних цінностей, але мають єдині ознаки у способах розв'язання життєвих колізій, через що можна впевнено віднести походження цих образів до однієї доби. Психологічна мудрість, чітка поляризація світових явищ до рівня їхньої колізійної несумісності (батьківщина та її вороги) потребують від Волха, щоб він виступив проти зла — як він його розуміє — та

оволодів добром — як він його усвідомлює. Протилежність життєвих установок Волха Всеславича та Іллі Муромця пояснюється, зокрема, і їхньою віковою різницею. Хоч Волх розвивається дуже швидко, проте у билинах він залишається на межі підліткової та юнацької свідомості. Ілля ж вступив у вік мудрості.

Святогор як наділений безмірною фізичною силою протиставляється Іллі Муромцю. Однак тягар, який не може підняти Святогор, без труднощів подужує Микула Селянинович, який спрямовує своє багатирство на корисні справи. Труна, що лежить на дорозі богатирів, є фатумом для Святогора, але з неї легко виходить Ілля Муромець, який уособлює більш високий принцип — суспільне корисної діяльності. Смерть Святогора ніби спричинюється його зарозумілістю, самовихвалянням: «Якби я знайшов тягу, я підняв би всю землю».

Незважаючи на свою протилежність, Святогор та Ілля братаються. Вони підсвідоме відчують, що обидва втілюють народні Ідеали. У Святогора це виражено однобічно, в Іллі Муромця — як у гармонійно розвиненого богатиря. Ілля Муромець намагається визволити Святогора з труни, ламаючи її залізне обруччя. Але після кожного удару по цьому обруччю воно ставало дедалі міцнішим. Святогор пропонує Іллі вдихнути в нього свою багатирську силу (дуже давній ритуал), але той відмовляється: одна лише фізична сила — трагедія для людини, ба навіть богатиря. Ілля надає більшого значення багатирській мудрості, вказуючи на необхідність гармонійного поєднання тілесних і душевних якостей людини: «У меня головушка есть с проседью, Мне твоей-то силушки не надобно, А мне своей-то силушки достаточно. Если силушки у меня да прибавится, Меня не будет носить да мать сыра земля».

Образ дещо архаїчний. Святогор просить Іллю Муромця прив'язати коня до дуба поряд з його труною, щоб кінь помер разом із господарем. Ця жертва викриває старовинні язичницькі погляди на смерть та існування душі в потойбічному світі. Святогор сподівається, що й після смерті кінь буде носити його у пошуках ратних подвигів.

Тонку психологічну диференціацію бачимо між образами Іллі Муромця і Добрині Микитича. Добриня уособлює найповнішу сукупність ідеальних рис людини-богатиря, виявляє всебічну обдарованість. Необхідність цієї всебічності,

що є передумовою високого духовного рівня життя, висловлює мати Добрині, коли він збирається виступити проти ворогів. Вона добирає найкращі якості, властиві богатырям, і її фантазія поєднує їх в одній особі: «Если б знала над тобой эту невзгодушку, Я б не так тебя, несчастного, породила, Я бы силушкой тебя породила Во того бы в Святогора во богатыря; Я бы возрастом (досвідом. — *В. Р.*) тебя породила А во старого казака Илью Муромца. Красотой бы я тебя породила Во ласкавого князя во Владимира; Я бы смелостью тебя породила Во того бы во Алешеньку Поповича...»

Таке поєднання підкріплюється неодноразовим нагадуванням про те, що ці богатырі побраталися.

Існує ідеал зовнішнього вигляду богатыря. З найкоштовніших металів зброя на коні Добрині; одяг його завжди чистий, виготовлений з дорогих матеріалів; тут і золото, і срібло, і булат, і самоцвіти, і шовк. Крім того, Добриня наділений глибоко індивідуальними рисами, що підкреслюється передусім нагадуваннями про його всебічну обдарованість. Це виявляється і в боротьбі зі Змієм, і у складних стосунках з дружиною, з братам й-богатырями, їхня боротьба з ворожою силою характеризується як вольове суперництво. Коли Добриня, не слухаючи матері, рушає в чисте поле нищити потомство Змія Горинича, його, беззбройного, застає зненацька сам Змій: «А тепер Добриня в моих руках, А в моих руках да он в моей воле!»

У двобої Змій уособлює злу волю, Добриня — добру. Добриня визволяє руських полонених, забирає Забаву Путятичну, небогу князя Володимира, віддає її князеві. На зворотному шляху дівчина дякує богатыреві, пропонує називати його батьком, коханим, другом.

Добриня долає злу волю в особі Змія Горинича, але прірва звичаїв, моралі, походження залишається суспільним фатумом для богатыря. Нездоланність прірви походження свідчить про іманентне перебування зла у світі, про неможливість його викорінення. З Добринею пов'язаний образ жінки-богатыря Настасії Микулични. З нею, а не з Забавою одружується Добриня Микитич. Вона — рівня чоловікові.

Розкриття психології дитинства богатиря, років його духовного становлення, психічного і фізичного дозрівання — все це властиве й арабській психології Відродження. В агіографічній літературі теж помітні такі риси. Ідея розвитку психіки підводить до сучасного стану героя і має пояснити чи виправдати його. Ще з дитинства гомонить слава про непоборну силу Добрині, і доходить ця слава до Іллі Муромця. Богатирі зустрічаються. Ілля вступає у двобій з Добринею і, переможений, падає на сиру землю. Тоді Добриня вклоняється йому і просить вибачення. Богатирі братаються. Добриня бажає, щоб Ілля Муромець став йому другим батьком.

Метаморфози, властиві Добрині Микитичу, найдосконаліше виписано у Київському билинному епосі. Чаклунка Маринка обертає Добриню на сороку, ворону, свиню, тура. Сестра Добрині, зі свого боку, перетворює Маринку в сороку. Потім ці птахи й тварини знову стають людьми. Добриня страчує Маринку (з якою йому навіть довелося одружитися) за те, що вона чаклунка і в кожній частиш свого тіла має по змії. Не будучи ремінісценціями язичницького, міфологічного світогляду, ці метаморфози допомагають розширити життєвий досвід богатиря, свідчать про його щільні зв'язки, спорідненість з істотами навколишнього світу. Добриня Микитич вбирає в себе все його багатство. Цим поглиблюється психологічна характеристика богатиря, формуючи пантеїстичний світогляд Ренесансу.

Всебічність натури Добрині розкривається у стосунках з іншими богатырям-братам і з ворогами. В обох випадках богатир перемагає не тільки фізично, а й своїм розумом, головне — розумною волею. Де треба перемогти у змаганні на мудрість, силу, спритність, завжди богатырі пропонують це робити Добрині. У ворожому стані він виграє в шахи, влучно стріляє з лука, добре грає на гусях, у рукопашному бою він перший. Гуртом, виручаючи один одного, богатырі перемагають ворожу силу. Замість данини, яку мусив сплатити князь Володимир, вони виборюють право на таку данину для нього від литовського короля. Добриня робить усе як слід, «по-вченому, по-писаному», бо навчений грамоти.

На зворотному шляху до Києва після тривалої відсутності голуб приніс Добрині звістку, що його дружина Настасія виходить заміж за Альошу Поповича. Добриня

вдягається скоморохом, щоб його не впізнали, і прибуває на весілля. Подібний епізод є в «Одіссеї». Пенелопа виявляла непохитну вірність своєму чоловікові й усіяко відтягувала одруження. Настасія Микулична була жінкою мудрою, але повірила Альоші Поповичу, що Добриня мертвий. Упізнавши чоловіка по персню, якого він кинув у чашу з вином, Настасія просить у Добрині вибачення за те, що погодилася стати дружиною Альоші. І Добриня великодушно прощає дружину, але гнівається на Альошу Поповича. Мудрий Ілля Муромець підказує йому: «Не убий ти через жінку богатиря».

Все, як у казці, завершується щасливо: Добриня з Настасією ідуть додому, де їх радісно зустрічає мати богатиря.

Микула Селянинович утілює радощі простої селянської праці. Ідеалізація у змалюванні цього богатиря поширюється на його зовнішній вигляд, за яким криється глибокий духовний світ. Розкішне вбрання, добра зброя, фізична монументальність, висока справедливість у стосунках з людьми, зв'язок з усім світом аж до спроби втручатися в рух космічних тіл — усе це справжнє переддвер'я або, можливо, й сам ренесансовий титанізм. Тут він виступає як богатирство.

3. Психологія народного ідеалу людини у писемних творах

Практика суспільного життя підказувала людині розглядати природу такою, якою вона є сама по собі, без будь-яких сторонніх нашарувань. Життя людини певною мірою було вкрито фантастичною релігійною оболонкою, однак реальні кроки поступу здійснювалися всупереч такому відображенню природи й людських дій. Колізійність ситуативних антагонізмів (насамперед між світським і священним), що ставали основою людської поведінки, збуджувала інтерес мислителів, спонукаючи їх до пошуків справжніх закономірностей людської психології.

«Повчання архієпископа Луки до братії» містить звернення до людей, які перебувають у стані двовір'я. Психологічне значення цього повчання полягало у прагненні показати вчинкову дію в її цілісності, ліквідувати амбівалентність вірувань та моральних норм. **Лука Жидята** вчить бути милосердним, любити ближнього, допомагати голодним, ув'язненим. Разом із тим проповідь спрямована

проти соціальної несправедливості, хабарництва суддів, , лихварства, марновірства, пияцтва, «бісівських» ігрищ, буйних нападів гніву, сороміцьких слів. Ситуація суспільного життя, мотиви поведінки розкриваються не абстрактно, а стосовно умов дійсності.

У творах митрополита **Іларіона (XI ст.)** «Слово про закон і благодать», «Повчання про корисність душевну» головною темою є турбота про мораль і поведінку людини, про психологічні засоби її вдосконалення. Віддається належне князю Володимирі, який зрозумів суєту ідолівських помилок та користувався у своїх державних діях і благовір'ям, і владою. Схвалюючи Володимира за його методи виховання людини, Іларіон висуває тезу про поєднання принципів свободи й необхідності у цій справі, показуючи, що одним благовір'ям або однією владою перебудувати людську психологію не можна.

У своїх повчаннях і проповідях **Феодосій Печерський (1008—1074)** виступає насамперед як патріот, який уболіває за благо і щастя своєї батьківщини, тавруючи князівські чвари. Феодосій активно заперечує поганські вірування, з якими пов'язує ряд негативних моральних і психологічних рис народу, найбільше засуджуючи марновірство, волхвування, чародійство, пияцтво, скомороство та інші «діла негідні».

Кирила Турівського (1130—1182) за поетичну пишномовність проповідей порівнювали з Іоанном Златоустом. Кирило пройшов школу вищої риторської освіти. Він проповідує повернення людини до своєї первісної неспотвореної природи. Людина, за Кирилом, перебуває у полоні духовному, і їй треба звільнитися від нього — мотив, який протягом століть буде одним із провідних у вітчизняній ідеалістичній філософії. Але й після звільнення від цього полону не всі люди можуть стати духовно чистими. Духовний занепад людини мислитель описує у найгостріших тонах.

Інколи Кирило Турівський вводить до своїх повчань притчі та алегорію, які допомагають зрозуміти певну ситуацію і мотиви вчинку. Притчі мають драматичну основу, як, наприклад, про сліпця і кульгавого, що походить зі старовинних буддійських сказань і увійшла до фольклору багатьох народів світу. Якщо біографія видатного суспільно-політичного діяча має слугувати взірцем саме

завдяки своїй історичній реальності, то притча узагальнює факти людської поведінки, звичаї, мораль. В образі каліки слід розуміти людське тіло, сліпець уособлює душу людини. Тіло — основа гріха, але кари зазнають обидві сторони людської природи.

«Повчання» **Володимира Мономаха (1053—1125)** — це звернення до його дітей, але в ньому йдеться про народ у цілому: яким йому бути, щоб жити у щасті. Головна думка твору — формування позитивних рис людського характеру. Не слід лінитися, треба робити все для досягнення поставленої мети. Ні затворництвом, ні чернецтвом, ні голодом, від чого нерідко чекають благочинності, а малими справами людина виявляє свою гідність. Володимир ставить зовсім не риторичне запитання: «Що таке людина?» — і поєднує його з іншими: «Як улаштовано небо?», «Яка природа Сонця та зірок?», «Що таке темрява, а що таке світло?» Він вважає, що у поведінці звірів, птахів і риб є певна доцільність і мудрість. Створення людини — вже велике чудо, але не менше дивує різноманітність людських облич, характерів, доль. Якщо зібрати всіх людей і порівняти їх між собою, то виявляться великі індивідуальні відмінності. Все, що існує у світі, має стосунок до людини; вона не тільки використовує блага, дані їй природою, а й активно створює їх сама.

Володимир закликає не забувати вбогих, допомагати сиротам, не кривдити вдовиць і по змозі перешкоджати тим, що мають владу, губити людей. Ні правого, ні винного не слід убивати або веліти вбити! «Найбільше ж — гордощів не майте в серці й розумі, але скажіть: смертні суть: сьогодні живемо, а завтра — в труні. Життя нам дане на певний час». Володимир радить не покладатися на інших, бути діяльними: адже це найважливіша якість людини. Душа й тіло найчастіше гинуть від брехні, пияцтва і розпусти. Гостинність треба виявляти до всіх людей незалежно від їхнього роду і становища. Добрі вчинки слід підтверджувати наступними вчинками — так удосконалюється життя в цілому.

Автор «Повчання» невтомно звертається до теми працелюбства — тієї якості людини, яка робить її гідною самого життя. Наполегливість у праці — основа успіху. Це своєрідна ідеалпсихологія, психологія всебічно розвиненої людини, яка здійснює добрі діла на благо батьківщини. Ідея її процвітання не тільки дає Воло-

димирові насагу до активної самодіяльності, а й допомагає долати страх смерті. Така активність — вияв людської природи, і завдяки цій активності людина може досягти справжньої мети життя.

У «Посланні» Київського митрополита Никифора Володимиру Мономаху дається категорійне визначення компонентів психіки, називаються три частини душі: словесна (розум), нестямна (почуття) і бажальна (воля). Словесна частина первісна і панує над іншими. Нею людина виділяється серед усього живого, завдяки їй пізнає і небо, і землю, і все, що існує у світі, завдяки їй замислюється над сенсом буття.

Никифор звертається до Володимира як до освіченої людини, здатної аналізувати такі складні психологічні проблеми, як відношення розуму й відчуттів, діяльності органів чуття та їхньої підпорядкованості вищим психічним здібностям. Душа, пише Никифор, має своїх «слуг», «воєвод», «наставника». Будучи безплотною, вона спрямовує свою діяльність залежно від співвіднесеності трьох своїх частин. Розв'язуючи психофізичну проблему, Никифор уміщує душу в голову. Розум душі наповнює своєю силою все тіло. Як князь, сидячи на своїй землі, панує над нею через своїх слуг, так і душа, охоплюючи все тіло, діє з допомогою п'яťох своїх слуг — відчуттів. Никифор має на увазі органи зору, слуху, нюху, смаку, а також дотику, пов'язуючи, зокрема, дотикові відчуття з руховою активністю рук. Органи чуття дають людині в цілому правильні відображення зовнішнього світу, але це передбачає обов'язкову участь розуму. Зорові відчуття у розкритті істини мають перевагу над іншими, яким не можна ні вірити, ні не вірити; сприйняті на їхній основі емпіричні факти слід перевіряти міркуванням.

Перебуваючи під впливом античної натурпсихології, Никифор водночас виступає і як представник християнської ідеології. Він тлумачить людське буття як складене з духовної та тілесної частин, між якими існує протиборство. Смысл життя полягає в тому, щоби приборкувати тілесні потяги і давати можливість душі стремити за своїм вищим покликанням. У «Слові о полку Ігоревім» розповідається про трагічний похід руських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем проти половців у 1185 р. Цей похід описано в Лаврентіївському та

Іпатівському літописах із подробицями, яких немає у «Слові». Проте цей твір виявляє психологічний «дух часу» набагато яскравіше, ніж літописи.

Для здійснення вчинку — походу проти ворога — Ігор зміцнює свій намір шляхом поєднання трьох основних компонентів психічного. Він гартує розум волею своєю і гострить серце своє мужністю. Лише єдність усіх цих компонентів дає змогу розпочати дії. Князь не зважає на застереження природи. Пристрасть затьмарила його розум, і він дає наказ іти до Великого Дону всупереч знаменню. Автор «Слова» нагадує про єдність малого і великого світів: малий світ має враховувати події у світі великому, виявляти себе у повній відповідності з ним. Зав'язка твору насторожує читача — князь Ігор допускає «волонтаризм», нехтує об'єктивним смислом речей. Розходження між двома світами є причиною лиха не тільки особистого, а й суспільного. Похід Ігоря має бути своєрідною формою єднання двох світів. Але князь хоче довести зверхність людської волі, виділити її з цілісної структури психічного, протиставити природі. Це й призводить до великого нещастя.

Здійснюючи похід, князь Ігор порушує гармонію людини і природи. Це подано автором «Слова» з незрівнянною майстерністю: «Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено і поїхав по чистому полю. Сонце йому тьмою шлях загородило, ніч стогонами грози птахів збудила, свист звіриний піднявся, стрепенувся Див, кличе на вершині дерева, велить послухати землі невідомій, Волзі і Поморію, і Посулію, і Сурожу, і Корсуню, і тобі, Тмутороканський ідол». Князь не зважає на те, що вся природа повстала проти нього, збурилась і не знаходить спокою. «А Ігор до Дону військо веде. Вже біду його підстерігають птахи по дібровах, вовки грозу накликають по ярах, орли клекотом звірів на кості кличуть, лисиці брешуть на червлені щити». Настає такий розрив між двома світами, який уже ніяк не можна усунути. «Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо. Далеко залетіло!». Коли ж полягли хоробрі русичі, трава поникла від жалю, а дерево з сумом до землі прихилилось. У співпереживанні природа намагається відновити порушену князем гармонію.

Ця гармонія між природою і людиною нагадує про згоду, що має бути між князями, бо у згоді — сила і непереможність. Ігор порушив цю гармонію — і прийшла розплата. Битва на Калці знаходить відгомін у душах людей в далекому

Києві. Бояри тлумачать сон, угадуючи нещастя, яке трапилося з руськими полками. Віщий сон дає можливість людині, як у чарівному дзеркалі, побачити все, що діється навкруги. Саме в такі моменти мікрокосмос найбільше зосереджує в собі й тлумачить події макрокосмосу. Святослав як батько переживає трагедію, що трапилася з його синами. Ярославна, перебуваючи далеко від свого чоловіка, чує біду. Вона звертається до вітру, до Дніпра-Славутича, яким Ігор плів у землі половецькі. Вона благає саме Сонце, щоб не простягало гаряче своє проміння на воїнів Ігоревих. Річка Донець, як жива істота, розмовляє з князем. Це нагадує стосунки природи з людьми в «Іліаді» (згадаймо річку Ксанф та її ставлення до Ахілла). Але у «Слові» бачимо не просто міфологічне уособлення річки, а поетичну, типово ренесансову єдність мікрокосмосу і макрокосмосу, глибоке співпереживання як вияв бажаної гармонії між ними. І гармонія відновлюється, коли Ігор повертається додому. «Тяжко голові без плечей, біда й тілу без голови, — так і Руській землі без Ігоря».

Зв'язок мікросвіту і макросвіту в літописах, «житіях» здійснюється історичним шляхом. Перед викладом сучасної події, як правило, розгортається уся всесвітня історія починаючи зі створення світу, людини і т. д. Все це має історично підвести до розуміння події, що описується як головний предмет твору. Автор «Читання про життя і погубу Бориса і Гліба» намагається пов'язати подію, що його цікавить, із загальноісторичним поступом. Навіть розповідаючи про пригоди такого собі молодця, п'яниці, гравця в кості, людини, що дійшла останньої межі падіння, автор «Повісті про Горе-Злощастя» починає її буквально «від Адама».

Відчуття важливості усього, що відбувається, значущості як тимчасового, так і історичного було властиве давньоруській людині та знайшло відображення в мистецтві й літературі. «Великий світ і малий, Всесвіт і людина! Все взаємопов'язане, все важливе, все нагадує людині про сенс її існування, велич світу і значущість в ньому долі людини».

У писемних пам'ятках Київської Русі людина як мікрокосмос дедалі більше набуває психологічних рис. Це вже не просто аналогове відображення світу великого, а складна царина людських переживань, страждань, радощів. Драматичні сцени з реального життя, особливо ті, що поставали на ґрунті чвар, дають авторам

підставу бути не лише літописцями, а й психологами. У людських переживаннях формуються вчинки, неповторні риси особистості. Цього потребують драматургія твору, його ідейна спрямованість. Справді шекспірівського психологічного звучання набирають сторінки літопису, де оповідається про осліплення князя Василька Тербовлянського. Тут людина виступає як мікрокосмос, що відображає своїми очима світ великий. Це стало психологічною підставою геніально описаної драми, що трапилася з конкретною особою — психодраматичний факт, який не потребує психологічних пояснень, а діє безпосередньо на читача: людину позбавлено саме тих органів чуття, якими сприймається світ великий. Єдність мікрокосмосу і макрокосмосу розпадається у трагічній сцені, яка водночас підкреслює об'єктивну необхідність такої єдності.

У цій сцені подано дві психології – злочинців та їхньої жертви, а саму драму злочину не можна вичерпати жодним психологічним аналізом саме тому, що вона сповнена безконечного життєвого змісту. Автор літопису насамперед прагне викликати глибоке співчуття до жертви злодіяння. Але тут не показано самої психологічної картини переживань Василька в її суб'єктивному вияві. Подано лише психологію ситуації екзистенційного змісту, причому вибрано такі засоби, які з великою силою діють на почуття, мотивацію читача. Від кожного ситуативного моменту читач відчуває безмірне потрясіння, наче подія відбувається з ним самим, і це своє почуття він вкладає в зображену ситуацію. Реакція Василька на злодіяння — лише оборонні рухи. Плач попаді тільки викликає у Василька найпростіше, але найважливіше у цій ситуації запитання: «Де я?» Він шукає свою закривавлену сорочку, щоб звернутися до людської совісті, щоб викликати кару за страшний злочин. Адже сорочка скаже більше, ніж скарги на ворогів. Епічна психологія дістає тут найповнішого втілення.

Дослідження людської психології за часів Київської Русі відбувалося під знаком безмежної любові до батьківщини, прагнення її зміцнення і процвітання. Людина виступає серцевиною навколишнього світу, тому й викликає захоплення як одне з найбільших, найзначніших багатств Руської землі. «О світло світла і красно прикрашена земля Руська! Розмаїтою красою дивуєш ти: озер численних, рік і джерел тут і там поважаних, гір крутих, пагорбів високих, дібров густих, полів

дивних, звірів різних, птахів незчисленних, міст великих, сіл чудових, бояр чесних, вельмож багатих — всього ти сповнена, земле Руська!».

Природа, міста і села, люди — все викликає глибоке захоплення автора «Слова про загибель Руської землі після смерті великого князя Ярослава» (перша половина XIII ст.). Тут природне й культурне становлять єдиний космос, єдину гармонію і красу. Величезна і могутня Руська держава не могла не породити ідею відповідної людини. Отож постають численні спроби відображення цієї людини, її життя у психологічному мисленні епохи.

Питання на семінар:

1. Традиційна народна психологія.
2. Ідеалпсихологія часів Київської Русі.

Питання на самостійну роботу:

1. Пантеїстична психологія на Русі: вільний переказ творів східної патристики.

Література:

1. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.-
2. М., 1999.
3. Замалеєв А.Р., Зац В.А. Мыслители Киевской Руси XI – XIII в.-К.,
4. 1981.
5. Історія філософії на Україні. Т.1,2. К., 1987.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського
7. народу.- К., 1991.
8. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр
9. «Академия», 2001.-554 с.
10. Мірчук І. Світогляд українського народу// Наук. збірник ІВУ.-1942.
11. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: У 2 т/за ред.
12. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
13. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической
14. психологии.- М., 1997.
15. Сосенко К. Праджерело українського релігійного світогляду.-Львів,
16. 1923.
17. Сковорода Г. Повне зібрання творів.-К.,
18. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология.-М., 1999.
19. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.-К., 1991.
20. Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.

ЛЕКЦІЯ 6

ТЕМА 5

Психологічні теорії Середньовіччя

Питання:

1. Неоплатонізм.
2. Психологічні ідеї в арабському світі.
3. Томізм. Матеріалістичні тенденції в середньовічній науці.

1. Неоплатонізм

Християнська релігія проповідувала відчуженість від зовнішнього світу, закликала людей до покори, усамітнення й занурення у власний внутрішній світ. Ця загальна установка і орієнтації людини на її внутрішній особистісний світ отримала богословську та теологічну інтерпретацію у філософсько-психологічних поглядах одного з перших і найбільших ідеологів раннього християнства – *Дамба* (205-270 рр.). У значній мірі вчення Дамба опиралося на ідеї Платона, проте в ньому містилися нові акценти.

У вченні Дамба за основу всього живого приймалось божественне. До цієї першооснови не наведено жодного визначення. Про надприродне можна судити лише з того, що ним породжується. Природа створюється з матерії божественного начала. Розвиток світу – це поступове сходження або сходження божественного. У цьому русі божественного виділяються чотири змінні рівні: божественне первоначало – божественний розум – божественна душа – природа. У міру сходження верховного начала воно від первозданного переходить у безліч розумів і душ. Матерія – це остання стадія дроблення єдиної першооснови.

Душа людини походить із світової душі. Вона нематеріальна, непросторова. Душа за своєю суттю єдина. Розкладатися на елементи або складатися з них душі не властиво. Проте ця єдність може виявлятися у трьох відносно самостійних рівнях або частинах душі – розумної душі, тілесної душі та тіла. Основна діяльність душі полягає в трьох функціях: 1) у зверненні до світового розуму; 2) у зверненні до чуттєвого світу і тіла; 3) у зверненні до самої себе. Якщо у Платона, як відомо, активність душі виявлялася головним чином у залученні до ідей світового розуму, а також у зверненні її до чуттєвого світу, то у Дамба, окрім цих двох функцій, душі приписується нова форма активності, що полягає у здатності до

аналізу і відображення власної діяльності. Завдяки внутрішньому погляду душа володіє знаннями про всі свої минулі дії. *Учення Дамба про існування універсальної здатності душі до спостереження за своїми станами знаменувало собою першу ходу інтроспективної психології.*

Наступний крок в розвитку інтроспективного напрямку в психології був зроблений *Августином* (354-430 рр.). У багатьох своїх постулатах Августин наслідує Платона. Августин вважав, що світ створений богом; його постійною участю і творінням визначається розвиток природи. Божественне походження має і душа людини. Вона відмінна і незалежна від тіла. У питанні про виникнення людських душ Августин вагався між двома точками зору, що визначились у той період, – традукціонізмом і креацинізмом. Згідно з першою точкою зору, душі передаються через розмноження від одного покоління до іншого, а згідно другої – душі створюються богом у момент народження людей.

У вченні про пізнання Августин близький до Дамба, але вносить і власні корективи. Новим у психології Августина є визнання волі як універсального принципу, що організовує діяльність душі в усіх її проявах. Воля виконує наступні функції: а) керує всіма душевними актами; б) направляє душу до самої себе; в) керує тілом, включаючи його органи руху, органи чуття і мозок. Завдяки функціям волі душа стає здатною сприймати як власну діяльність, так і недоступні зовнішньому погляду продукти цієї діяльності.

Істина може бути встановлена лише через знання людини самої себе. Що ж до існування зовнішніх речей, то в їх реальність вона має повірити. Отже об'єктом пізнання, за Августином, є власний духовний світ, а спосіб, яким людина може пізнавати його, – це внутрішнє відчуття і розум, керовані волею.

Погляди Дамба і Августина впродовж подальших століть стануть основами середньовічної **схоластики**. (**Схоластика** (від лат. Scholastica – шкільний, вчений), тип релігійного вчення, яке характеризувалось принциповим підпорядкуванням догмам теології, поєднанням догматичних передумов з раціоналістичною методикою і особливим інтересом до формально логічної проблематики. Схоластика йде від пізньоантичної філософії, а сліди її можна помітити в Новому часі. Вчення про душу Дамба і Августина стане основою для Р.Декарта, який,

виступивши зі своєю теорією свідомості, остаточно оформить і затвердить *інтроспективний напрям* у європейській психології XII – XIX ст.

2. Психологічні ідеї в арабському світі

Загальний розквіт східної культури в VIII – XII ст. пов'язаний із об'єднанням східних народів в єдину величезну державу – Арабський халіфат і подальшим зростанням міст, розвитком торгівлі і сільського господарства. У цей період інтенсивно розвиваються медицина, філософія, природознавство, психологія. Ідейним джерелом розквіту науки на Сході служили досягнення античної культури, які набули широкого поширення серед арабських народів. Особливої популярності набули праці Платона, Арістотеля і Галена.

Вищим авторитетом арабської філософії і психології X-XII ст. був найбільший учений, придворний лікар з Бухари *Ібн Сіна (Авіценна, 980-1037)*. Авіценна – це перш за все дослідник природи, прибічник дослідного пізнання світу. Свої філософські уявлення Авіценна прагнув пов'язати з ученням Арістотеля, тобто він намагався зрозуміти навколишню дійсність і природу психічного під кутом зору основних принципів аристотелівського учення.

Вихідними положеннями в психологічних поглядах Авіценни були уявлення Арістотеля про матерію і форму. Душа трактувалася як форма тіла, без якої останнє руйнується. У людини душа існує й виявляється у трьох властивостях – рослинних, тваринних і розумних.

Хоча в Авіценні є багато спільного з ідеями Арістотеля, проте система філософсько-психологічних поглядів арабського лікаря не була прямою копією вчення древнього філософа. Ідеї Арістотеля коментувалися Авіценною з урахуванням сучасних йому успіхів і досягнень медицини та інших дослідних наук. Авіценна розходився з Арістотелем у питанні про локалізацію психічних функцій. У цій частині Авіценна більшою мірою йде за Галеном. Авіценна подібно Галену відносив рослинні властивості до печінки. Емоційні стани локалізувалися в ділянці серця. Власне психічні процеси локалізуються в головному мозку.

Фізіологічні механізми психічних функцій описувалися Авіценною також за схемою Галена. Анатомо-фізіологічну основу і тілесну залежність мають майже всі функції душі, включаючи розум чуттєвого рівня або образне мислення.

Проте, окрім образного мислення, людині властиві чисті розумні акти, самостійні і незалежні від тіла. Чистий або родовий розум має справу з універсаліями, тобто, з найбільш загальними поняттями. Чистий розум не має тілесної основи. Він ніде не локалізований та існував до появи людини в бозі.

Стрижень учення Авіценни складає його **психофізіологія**. Психофізіології Авіценни характерні дві особливості. Перша полягає в тому, що майже всі життєві акти від рослинних до образного мислення ставилися ним у залежність від тілесних змін, що відбуваються в різних системах організму. Своєрідність іншої важливої особливості, яка витікає з першої, полягає в тому, що Авіценна намагався розглядати якості властивих самому тілу не лише рослинні основи організму, але і твариноподібні, до яких належали відчуття, сприйняття, афекти, спонукання і рухи. Це означає, що ділянка чутливості виходила з-під контролю форми, і на ці психічні феномени поширювалися загальні закони природи.

Отже, подібно до інших явищ природи вони можуть вивчатися об'єктивними прийомами, схожими з тими, які застосовуються в природничих науках, тобто дослідним шляхом. Саме в Авіценни ми вперше зустрічаємося з початком дослідницького, експериментального проникнення у світ психічних явищ.

У найбільш розвиненому вигляді в Авіценни представлена **психофізіологія чутливості й емоцій**. Лікарем виділялося п'ять основних видів відчуттів – зір, слух, нюх, смак і дотик. До всіх органів відчуття підходять нервові закінчення, по яких рухаються пароподібні елементи, що послуговують матеріальним носієм чутливості.

Усі відчуття характеризуються трьома основними ознаками: тілесним тоном, інтенсивністю і тривалістю. Авіценною було відзначено, що вибір тих або інших об'єктів людиною залежить не лише від відчуттів і сприйняття самих по собі, але і від емоційного переживання, яким супроводжуються тілесні образи. Інтенсивність, як одна з головних характеристик відчуттів, розкривається у взаємовідношенні різних видів чутливості і їх впливу один на одного. Якщо, наприклад, яке-небудь

одне з відчуттів передує сильному подразнику, то наступне відчуття сприймається людиною як менш яскраве і виразне. Тривалість психічних актів вперше була визначена експериментально.

Досліди Авіценни були пов'язані з вивченням ефекту змішування кольорів, для чого ним був спеціально створений розфарбований в різні кольори диск. Під час його обертання з різною швидкістю було встановлено, що при низькій швидкості кольори сприймаються окремо один від одного, тоді як при збільшенні швидкості відбувається змішування кольорів.

Від відчуттів, як сил зовнішніх, Авіценна переходить до аналізу сил внутрішніх, названих ним внутрішнім відчуттям. До цих внутрішніх сил відносилися узагальнені відчуття і уява, пам'ять, яка зберігає і відновлює силу і чуттєвий розум або образне мислення. Всі ці складові загального внутрішнього проростають з відчуттів.

Пам'ять, уява, чуттєвий розум – всі вони є психічними актами тваринного рівня. До цього ж рівня відносяться також спонукальні і афективні стани, що перебувають у тісному зв'язку з чуттєвими образами. Афектам Авіценна надавав особливого значення, розглядаючи їх як сили, які оживляють душевне життя людини і що визначають його реальні дії і вчинки. Подібно до пізнавальних процесів, афекти знаходяться у повній залежності від тіла. В той же час, перебуваючи в залежності від тіла, емоції, у свою чергу, можуть робити зворотний вплив, викликаючи в організмі відомі тілесні зміни. Авіценна вважав за можливе через дію на афективну сферу управляти вчинками і діяльністю людини в цілому, формувати її “натуру”.

Особлива роль в розвитку “натури” людини належить соціальному оточенню, оскільки характер взаєностосунків людини з іншими людьми накладає відбиток на зміст і загальний стан її відчуттів. А набір відчуттів і їх співвідношення зумовлює врешті поведінку людини, її загальний духовний і фізичний стан. Торкаючись питання взаємозв'язку душевних переживань і тілесних змін, Авіценна вперше цю проблему експериментально перевіряв. З ім'ям Авіценни пов'язують перші спроби визначення по вегетативним змінам, а саме частоті пульсу, душевних причин тілесного виснаження людей. Підкреслюючи в цілому значення психофізіо-

логічного вчення Авіценни, можна стверджувати, що воно було найвагомим після Галена вчення, яке з одного боку відобразило успіхи розвитку природознавства того періоду, а з іншого – вплинуло на розвиток психологічної і природничонаукової думки в Європі Нового часу.

Характеристика арабської середньовічної психології виявилася б далеко не повною без згадки про двох інших видатних арабських учених середньовіччя *Ібн аль-Хайсама* або *Альгазена* (965-1038) й *Ібн Рушда*, відомого під ім'ям *Аверроеса* (1126-1198).

Альгазену належить заслуга у висуненні нової точки зору на механізм відчуттів і сприйняття, зокрема механізму побудови зорового образу. Альгазен вперше, спираючись на експеримент, показав, що око є найточніший оптичний прилад, що причиною виникнення чуттєвого образу є не виділення, як передбачали греки, а закони віддзеркалення і заломлення світла. Але одні оптичні закони не вичерпують усіх необхідних умов побудови чуттєвого зображення, бо лише з їх допомогою було важко пояснити, наприклад, такий факт як відношення образу до зовнішнього предмету. Альгазен, цілком відмовившись від гіпотези виділень, прийняв як другу додаткову умову формування чуттєвого враження участь в безпосередньому акті сприйняття розумових актів. Саме розумова діяльність, яка, на думку Альгазена, зазвичай не усвідомлюється людиною, дозволяє сприймати форму і натуральний об'єм предмета, знаходити в сприйнятих об'єктах їх схожість і відмінність. Забігаючи наперед, відзначимо, що з аналогічною теорією про внутрішні чинники сприйняття, названою вченням про “несвідомий висновок”, виступить у другій половині XIX ст. Г.Гельмгольц.

Окрім оптичних функцій ока, Альгазеном було вивчено і виявлено багато інших властивостей і механізмів зорового сприйняття. До їх числа слід віднести особливості бінокулярного зору, феномени контрасту і змішування кольорів, м'язові рухи очей і ін. Нове у фізіологічну оптику було внесено і Аверроесом, який встановив, що чутливим апаратом ока є не кришталік, а сітчаста оболонка.

Дослідження в області фізичної оптики, які розпочали арабські учені і були продовжені в середньовіччі Р.Беконом, заклали фундамент майбутньої психофізіології органів чуття. За цими дослідженнями стояли вирішальні зрушення

теоретико-методологічного характеру. Мова йшла про те, що якщо око розглядати як оптичний прилад, то це веде за собою нове розуміння природи психічних процесів і, зокрема, зорових відчуттів і сприймань. Пояснення процесу побудови психічного зображення в термінах оптики означало поширення фізичних законів на психічні явища. В цьому відношенні досягнення арабських мислителів сприяли подоланню теологічної інтерпретації психіки, з якою виступив свого часу Арістотель. Вони стали передумовами для того, що вже в Новий час утвердився фізико-механічний спосіб інтерпретації психіки тварин і людини.

Томізм. На початку XIII ст. ідеї арабських мислителів починають проникати до Європи. На Сході ж у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки припиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться із вченням Арістотеля. Першим, хто спробував осмислити учення Арістотеля в традиціях богословського догматизму, був **Фома (Томас) Аквінський** (1225 – 1274 рр.). Теологічне вчення, висунуте Фомаю Аквінським, а згодом назване його ім'ям – томізмом, отримало в релігійних колах широке визнання і поширення. Воно оцінювалося церквою як “достеменне”, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до святих.

Питання про те, як співвіднести дане Арістотелем біологічне трактування природи душі з уявленням про неї як безсмертної і богоподібної суті, мало принципове значення для католицької церкви. Для того, щоб усунути протиріччя між природничонауковими поглядами Арістотеля і релігійною доктриною, Ф. Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Згідно цієї теорії вважалось, що є два види істин, що відповідно належать двом протилежним світам – матеріального і надприродного. Перші істини, що стосувалися природних явищ, досягалися на основі досвіду і розуму. Істини другого виду, що належать до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті лише за допомогою віри і прозріння. Знання, що отримуються з цих двох принципово різних джерел, також поділялися Альбертом Великим в дві самостійні галузі – філософія, предметом якої повинні стати істини розуму, і теологія, змістом якої стали б істини прозріння.

Для Ф. Аквінського не було байдужим питання про те, в якому взаємовідношенні повинні перебувати названі дві галузі знання. Ним була висунута ідея гармонії віри і розуму, причому вирішальне значення зберігалося за вірою.

Початком усьому, на думку Ф. Аквінського, служить бог, який є щонайпершою, продукуючою субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною в самостійну суть, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного і органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил – рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил розрізняється одна від одної ступенем близькості або віддаленості до бога або до тіла.

Стосовно рівня відчуттів і сприйняття, Ф. Аквінський багато в чому йде за Арістотелем. Ним виділялося вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід чуттєвої властивості з потенційної в актуальну. В результаті актуалізації сил чуттєва душа набирає “вигляду” предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприйняття відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і відмінностях, тобто вони пов'язані з поодинокими випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню в інтелігібельні види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація загальних для ряду конкретних сприймань ознак. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де відбувається перехід від збірного образу (уяви) до понятійного мислення. Відчуття і сприйняття, уява і образне мислення – всі вони є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту – акту пізнання.

Іншою формою діяльності душі є акт, який повідомляє душу про продукovanі нею дії і спричинені цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання або спілкування душі самої з собою, з метою усвідомлення своєї надприродності, унікальної сутності.

Для того, щоб наочніше підкреслити зміни, вироблені Ф. Аквінським в ученні Арістотеля, є сенс зіставити деякі вихідні, справжні положення Арістотеля з їх богословською інтерпретацією Ф. Аквінського. Так якщо в Арістотеля була проголошена і обґрунтована теза про невіддільність форми від матерії, душі від тіла, то у Ф. Аквінського форма трактується як безтілесна субстанціональна суть, а душа як незалежна від тіла сила. У вченні Арістотеля рослинні, тваринні і розумні здібності описуються як різні форми організації живих істот і тому виступають як етапи розвитку і еволюції душі. У теологічній системі Ф. Аквінського рослинні чуттєві сили і розумні представлені як встановлені богом статичні рівні душі, що розрізняються мірою близькості до бога. Арістотелем обґрунтовується принцип біологічної доцільності психічних функцій, Ф. Аквінським – внутрішнє, властиве самій душі цілепокладання або інтенція.

3. Матеріалістичні тенденції в середньовічній науці про душу

За звільнення ідей Арістотеля від теології з критикою схоластики і томізму виступав знаменитий англійський мислитель **Р.Бекон (1214-1292)**. В протилежність Ф. Аквінському, Р. Бекон перше місце відводив не теології, а природничим наукам, які б спиралися на експеримент і математику. У ряді природничих наук провідне місце відводилося фізиці, а точніше фізичній оптиці. Головну роль, яку Р. Бекон приписував оптиці, він пояснював тим, що лише завдяки зору людина встановлює відмінність предметів, а уміння бачити відмінність в речах лежить в основі всіх наших знань про світ. Оскільки зір розглядався ним як щонайперше джерело наших знань, то будова і робота ока стали для Р.Бекона центральним питанням, предметом вивчення. Орієнтуючись на досліди і роботи Авіценни і Альгазена, Р.Бекон вважав, що око дійсно є найтоншим оптичним інструментом. Зорові відчуття і сприйняття є результатом дії, заломленням і віддзеркаленням світла. У цьому Р.Бекон цілком йшов за Альгазеном.

У розвитку матеріалістичних тенденцій в середньовічній психології особлива заслуга належить **В.Оккаму (1300-1350)**. Погляди В.Оккама займали проміжну позицію між двома крайніми точками зору, що виникли в середньовіччі у зв'язку з питанням про природу понять. Прибічники першої течії, названої *реалізмом*,

вважали, подібно до Платона, що поняття є єдині реальності буття. Представники іншого напрямку, відомого під назвою *номіналізму*, навпаки, стверджували, що реальними є самі речі і явища, а загальними поняттями щодо них є лише назви, імена, знаки, мітки.

Не покидаючи цілком ґрунт номіналізму, В.Оккам зайняв середню позицію між згаданими протилежними течіями. В.Оккамом визнавалася реальність загальних понять або універсалій, але що існують не зовні і незалежно від суб'єкта, а усередині нього у вигляді концептів або розумових образів. У складі душі В.Оккам виділяв *перцепти* і *концепти*. *Перцепти* – це терміни або знаки, що стосуються одиничних предметів; *концептами* ж є терміни або знаки, що позначають відношення між перцептами і відносяться до багатьох схожих об'єктів. Поняття є похідними від перцептів, які у свою чергу викликаються зовнішніми предметами. Перетворення перцептів (знаки першого роду) в *концепти* (знаки другого роду) здійснюється за допомогою мови.

Отже, центральним поняттям у вченні В.Оккама є категорія знаку. Знакова теорія чуттєвого і розумового образу була спрямована не тільки проти теологічної інтерпретації психічного, при якій ідеальне, дане спочатку та інтроспективно, ототожнювалося із зовнішнім предметом (поняття кулі – куля), але також проти теорії “ідолів” древньогрецьких матеріалістів, в якій стверджувалося і встановлювалася повна подібність між об'єктом і його суб'єктивним станом. Відношення між об'єктом і його станом, на думку В.Оккама, має знаковий характер. Чуттєвий образ – це щось наче мітка речі, як, наприклад, дим є знаком вогню. Тобто відчуття, сприйняття, поняття є складовими системи знаків, якою людина оперує для позначення зовнішніх предметів, явищ і зв'язків між ними.

Якщо відчуття і сприйняття суть знаків, що виробляються речами, то психічні явища можуть бути розкриті без залучення активності душі. Положення В. Оккама про те, що слід уникати створення надмірної суті там, де можна обійтися без цього, отримало назву **“Бритви Оккама”**. Цей принцип зіграв важливу роль в подальшому розвитку психології і філософії.

Питання на семінар:

1. Загальна характеристика психології в епоху Середньовіччя.
2. Порівняльний аналіз вчення про природу душі Платона та Августина.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди П.Абеляра.

Література:

1. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.-
2. М., 1999.
3. Декарт Р. Страсти души. Избр.фил.пр. М., 1990.
4. Замалеев А.Р., Зац В.А. Отечественные мыслители позднего
5. средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.).-К., 1990.
6. Ибн Сина. Канон врачебной науки.-Ташкент, 1954.-Кн.1.
7. Лей Г. Очерки истории средневекового материализма.-М., 1963.
8. Леонардо да Винчи. Избранное.-М., 1952.
9. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
10. Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.
11. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр
12. «Академия», 2001.-554 с.
13. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии.-
14. Ростов НД., 1996-т.1,2.
15. Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.

ЛЕКЦІЯ 7

ТЕМА 6. Розвиток психології в епоху

Відродження та Новий час

План лекції:

1. Розвиток психології в епоху Відродження.
2. Загальна характеристика психології в Новий час.
3. Перші теорії Нового часу

1. Розвиток психології в епоху Відродження

У певній мірі проблеми, що поставали перед психологією в епоху Відродження, повторювали минулі, які виникли в період становлення наукової психології на межі VII-VI ст. до н.е. Як і тоді психологія намагалася подолати сакральність, яка поверталась у Середньовіччя. Тому можна сказати, що період Відродження був по суті часом повернення найважливіших принципів античної науки, відходу від догматизму і пошуком шляхів найбільш оптимального наукового дослідження психічних (душевних) станів. У цей час зародився новий предмет психологічної науки про свідомість, остаточно сформований вже у Новий час.

XV-XVII ст. залишились в історії злетом мистецтва, передусім італійського живопису і скульптури. Великого значення набула і Реформація, яка змінила не тільки церковне життя, але і свідомість людей. Відкриття Америки, розширення географічних понять також здійснили значний вплив на загальний світогляд і привели до активного розвитку наукових знань. Значні відкриття були зроблені, насамперед, в астрономії (М. Копернік, Г. Галілей, Д. Бруно), математиці, фізиці (Л. да Вінчі, І. Каплер), філософії і суспільних науках (Т. Мор, Е. Роттердамський, М. Макіавелі).

У меншій мірі в цей момент вивчались проблеми психіки, тому що проблеми духовного життя в основному залишались поза колом наукових інтересів. Новим аспектом психолого-філософських праць того часу стало **дослідження проблеми здібностей, що поряд з вивченням пізнання було в той час головним.**

Нову трактовку емоцій і розвитку афектів дав у своїй праці **Бернардіно Телезіо (1509-1588)**. Бажаючи пояснити психічне із природничих законів, він

організував першу спілку природничо-наукових дослідників, яка ставила собі за мету вивчити природу в усіх її частинах, пояснюючи її із неї самої. Тому на перший план в його концепції вийшло вчення про рушійні сили, які є джерелом енергії для різних форм розвитку. В якості основних він виділив тепло і холод, світло і темряву, здатність до розширення і скорочення тощо. Ці сили, стверджував Телезіо, перебувають у взаємному проникненні, створюючи нові структури, пов'язані з концентрацією певних сил. Боротьба суперечливих (протилежних) сил і є джерелом будь-якого розвитку.

Телезіо також вважав, що головною метою природи є збереження досягнутого стану. В його концепції вперше з'явилась ідея гомеостазу, хоча вона й викладена на рівні науки того часу. Закону самозбереження, підпорядковується і розвиток психіки, а розум і емоції регулюють даний процес. При цьому в позитивних емоціях проявляється сила душі, а в негативних її слабкість, яка заважає самозбереженню. Розум оцінює ситуацію теж з цієї точки зору. Співставляючи ці погляди, Телезіо з положеннями наступних психологічних концепцій, що доводили зв'язок емоцій і розуму з прагненням до адаптації, можна побачити їх спорідненість, яка пов'язана з бажанням пояснити психічне, його роллю в підтримці життєдіяльності організму. Але якщо у майбутньому в таких поясненнях можна знайти не тільки позитивні моменти, а й недоліки, то концепція Телезіо на той час була проривом до нових пояснювальних принципів, які робили психологію об'єктивною наукою.

Про необхідність розвитку природничо-наукового підходу до дослідження психіки писав і відомий іспанський вчений Хуан Луїс (Людовик) Вівес (1452-1540). Х.Вівес отримав освіту в Англії, тривалий час працював в Англії, Голландії і Німеччині, підтримував дружні стосунки з багатьма європейськими вченими того часу – Т. Мором, Є. Роттердамським тощо. У своїй праці “Про душу і життя” Х.Вівер обґрунтував новий підхід до психології як науки емпіричної, що ґрунтується на аналізі даних чуттєвого досвіду. Для правильної побудови понять пропонував новий спосіб узагальнення чуттєвих даних – індукцію. Хоча операційно-логічні способи індуктивного методу були пізніше детально розроблені Ф.Беконом, Х.Вілесу належить доказ можливості і обґрунтованості логічного

переходу від часткового до загального. Основою такого переходу на думку Вівеса служать закони асоціації, трактовку яких він взяв у Аристотеля. Асоціація вражень визначає, на його думку, природу пам'яті. На цій основі виникають найпростіші поняття, які дають матеріал для всієї наступної роботи інтелекту. Поряд з сенсорною стороною душевної діяльності важливого значення надавалось і емоційній. Вівер одним з перших прийшов до висновку, що найбільш ефективним для подавлення негативних переживань є не їх отримання або подавлення розумом, а витіснення іншим, більш сильним переживанням. Психологічна концепція Х.Вівеса послужила підґрунтям для розробки педагогічної концепції Я.Коменського.

Не менше значення для психології мала і книга іншого відомого психолога – **Хуана Уарте (1530-1592)** “Дослідження здібностей до науки”. Це була перша психологічна праця, в якій у якості спеціального завдання ставилось **вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях з метою професійного відбору.**

У книзі Уарте, яку можна назвати першим дослідженням з диференціальної психології, в якості основних було поставлено чотири питання:

1. Якими якостями володіє та природа, яка робить людину здібною до однієї науки і нездібною до іншої?
2. Які види здібностей є у людини?
3. Які види мистецтва і науки відповідають кожній здібності?
4. За якими ознаками можна розпізнати відповідні здібності?

Аналіз здібностей давався із суміші чотирьох елементів в організмі (темпераменту) і з відмінностями у сферах діяльності (медицина, юриспруденція, військове мистецтво, управління державою тощо), які вимагали відповідних задатків.

Основними здібностями визнавались уява (фантазія), пам'ять, інтелект. Кожна з них пояснювалась певним темпераментом мозку, тобто пропорцією, в якій змішані в ньому головні соки. Аналізуючи різноманітні науки і мистецтва, Х. Уарте оцінював їх із врахуванням того, яку з трьох здібностей вони вимагають. Це скеровувало думку Уарте на психологічний аналіз діяльності полководця, лікаря, юриста, геолога тощо. Залежність таланту від природи не означає, на його

думку, необхідності виховання і праці. Але й тут є великі індивідуальні й вікові відмінності. Суттєву роль у формуванні здібностей відіграють фізіологічні чинники.

Уарте вважав, що особливо важливо встановити зовнішні ознаки, за якими можна розрізнити якості мозку, що визначають характер обдарованості. І хоча його власні спостереження про відповідність між тілесними ознаками і здібностями дуже наївні (в якості ознак бралось твердість волосся, особливості сміху тощо), сама ідея про кореляцію між внутрішнім і зовнішнім була, яка показав майбутній шлях диференціальної психології, досить раціональною.

Уарте думав про організацію професійного відбору в державному масштабі. Для того, щоб ніхто не помилився у виборі тієї професії, яка найбільше підходить до його природного дару, государю необхідно було б вповноважити людей великого розуму і знання до відкриття у кожного бажаного дару змалку. Тоді його примусили б обов'язково вивчати ту галузь знання, яка йому підходить.

Середньовіччя і епоха Відродження за своїми досягненнями і змістом психологічних досліджень не були однорідними. Взаємовідносини церкви і науки неодноразово змінювалися протягом цього тривалого часу, при чому найбільші гоніння на знання і на систему наукових доказів проходили в період послаблення влади церкви, яка розглядала науку або як джерело, або як перепону для досягнення певної мети.

Серед важливих досліджень, які проводились як арабськими вченими, так і європейськими церковними і світськими мислителями, необхідно відзначити **перші праці, пов'язані з вивченням психології мас, розробкою методів переконання людей**. Звертають на себе увагу і праці, які пізніше були названі психотерапевтичними. Їх метою була психологічна допомога людям, які відчували емоційний дискомфорт, напругу, невроз.

В період Відродження, навпаки, психологічні дослідження повернулись до проблем, які розглядались в античності. Це пов'язано і з появою можливості читати роботи вчених того часу, і з відродженням інтересу до вивчення етапів пізнання, здібностей людей, в тому числі і здібностей будувати об'єктивну картину світу,

усвідомлювати його як ціле. Цей інтерес став провідним і на наступний період, який отримав назву Нового часу.

2. Загальна характеристика психології в Новий час

Поява нових підходів до побудови науки в XV-XVI ст., пов'язаних з прагненням до раціональності і доказовості теоретичних положень, ознаменувало початок нового етапу в процесі становлення психології. Розвиток цих підходів став провідним мотивом вчених, які розробляли психологічні концепції в Новий час.

Психологія в цей період, як і на перших етапах розвитку античної науки, зміцнила свій зв'язок з наукою. Це пояснювалось тим, що залишаючись в межах науки про душу (свого власного предмету), психології було складніше позбутися схоластичних догм, відокремилися від богослов'я. Але орієнтація на філософію в той час звужувала предмет психології, яка розглядала в основному загальні закономірності розвитку психіки людини, а не живого світу в цілому. Розвиток природознавства в той час ще не давав можливості вибудувати повноцінну концепцію психічного (особливо психіки людини) на її основі.

Але міцний зв'язок з філософією не означав, що психологія в цей час не шукала власного предмету дослідження, конкретного визначення сфери своєї діяльності. Ця сфера розумілась, насамперед, як дослідження шляхів становлення у людини картини оточуючого світу і самого себе. Причому ця картина, як вважалось, повинна бути усвідомленою. В усвідомленості душі, в розумі, слідом за психологами Середньовіччя, вченим бачилась відмінність людини від інших живих істот.

Так уточнювався предмет психології, яка ставала наукою про свідомість. При цьому із декількох питань, що досліджувались психологією античності, – про пізнання, про рушійні сили і закономірності психіки, про механізми регуляції поведінки – на перший план виходили саме проблеми пізнання.

Це було пов'язане декількома причинами. **Перша**, про яку згадувалось раніше, – **бажання довести можливості людини в осягненні істини на ґрунті знання, а не віри.** У зв'язку з цим поставали питання про етапи формування знання, його

об'єктивності і співвідношенні того образу, який вибудовує людина у власній свідомості, з реальною картиною світу.

Обмеження предмета психології свідомістю виводило із сфери психічного зовнішню активність, поведінку, яка розглядалась психологами античності як одна із складових життя душевного. Одночасно **проблеми змісту і функцій свідомості підвели вчених до вивчення її ролі у людському житті, отже, і у поведінці людини.** Так знову перед психологією поставала необхідність проаналізувати різницю між розумною і нерозумною (афективною) поведінкою, межею свободи людини.

Аналіз становлення предмету психології в цей період дає суперечливу картину. З одного боку, методологічно психологія обмежувалась проблемами свідомості і шляхів її формування, етапів розвитку образів світу і себе. З іншого боку, вивчення змісту і функцій свідомості приводило до фактичного включення поведінки, рушійних сил і регуляції не тільки внутрішньої, але і зовнішньої активності в коло досліджень провідних психологів того часу.

Якщо в кінці XVI ст. на перший план виходили проблеми предмету психології, об'єктивності методів дослідження психіки, аналізу отриманих даних, які були центральними для теорії Ф.Бекона, то, починаючи з Р.Декарта, не менш значимими стають проблеми функцій душі, її ролі в пізнанні і поведінці.

Цей час, – час розвитку механіки, появи фізики І.Ньютона, не міг не накласти відбиток і на психологію. Відмінна риса цього періоду полягає і тому, що іноді не наука визначала розвиток виробництва, а навпаки, успіхи у виробничій діяльності, особливо в галузі механіки, обумовлювали появу нових наукових поглядів.

Так у XVII ст. утвердився новий погляд на Всесвіт, природу в цілому як гігантський механізм. Аналогічний підхід розвивався і у вченнях про людське тіло, яке бачилось **своєрідною машиною-автоматом, функціонуючим за законами фізики.** Цей новий пояснювальний принцип, який отримав назву **механістичного детермінізму, саме у цей період панує в психології.**

У дослідженні процесів пізнання психології психологи виходили із різних положень. Одні вважали, що основою наших знань є **відчуття**, інші віддавали

пріоритет мисленню. Ці напрямки відповідно називались **сенсуалізмом** і **раціоналізмом**.

При цьому сенсуалісти розглядали процес пізнання як єдиний, виділяючи в ньому декілька ступенів – від відчуття до мислення, тобто – це процес поступового сходження від окремого до загального, поступове узагальнення окремих предметів у класи і поняття на основі логіки.

3. Перші теорії Нового часу

1. Про світ і душу.

Дуалізм: існує дві незалежні субстанції (першооснови) – душа і тіло (Декарт). Вони не впливають один на одного і володіють різними властивостями: душа – мисленням (головна властивість душі), тіло – тяжінням. Душа і свідомість тотожні, безсвідомих процесів немає.

Матеріалізм: єдина субстанція – природа (Спіноза, Гоббс). Вона має декілька властивостей, із яких дві основні – душа і тіло, володіючи властивостями мислення і простору. Мислення – головна властивість душі, яка також ототожнюється із свідомістю, не припускається наявність безсвідомого.

Ідеалізм: першооснова світу – монада (Лейбніц), яка володіє властивостями сприйняття і прагнення. В душі виділяються рівні перцепції і апперцепції, тобто безсвідомого і свідомого. Зміст душі ширший за зміст свідомості.

2. Про пізнання.

Сенсуалізм: у розумі немає нічого, чого немає у відчуттях (Локк, Гоббс). Єдиний процес пізнання є сходженням від часткових знань про одиничні речі до загальних понять, тобто дані органів відчуттів узагальнюються розумом. Вроджених ідей немає, всі поняття з'являються в процесі навчання. Відчуття пасивні, тому суб'єктивність відчуттів приводить до первинних і вторинних якостей і визнання неможливості повного пізнання світу.

Раціоналізм: пізнання складається із двох ступенів: перша дає знання про світ на основі логічного узагальнення даних відчуття. Ці дані неповні і неадекватні. Друга ступінь – інтуїтивне мислення (раціональна інтуїція) – дає можливість істинного пізнання світу. Загальні поняття існують або у вигляді ідей (Декарт), або у вигляді їх передумов (Лейбніц). Загальність законів у світі ідей і речей є основою

істинності знань (Спіноза). Пізнавальна активність людини обумовлює суб'єктивність її знань, що не суперечить з їх істинністю (Лейбніц).

3. Про свободу і регуляцію поведінки.

Емоційна регуляція: емоції регулюють поведінку, направляють діяльність людини. Емоції або пристрасті пов'язані з оточуючим світом, тому і людина не вільна від впливу оточуючого світу. Розумне усвідомлення цього впливу і розуміння причин виникнення емоцій дають людині свободу, тобто свобода – це усвідомлена необхідність (Спіноза).

Регуляція на основі рефлексу: тіло – незалежна субстанція, його поведінка регулюється рефлексом, за законами механіки. Рефлекс може змінюватися в залежності від звички і навчання. Душа лише частково впливає на поведінку, змінюючи напрямок рефлексу за допомогою активних бажань.

Психологи-раціоналісти виділяли у процесі пізнання два етапи. Перший етап, який складався із декількох ступенів, полягав, як і у сенсуалізмі, у сходженні від часткового до загального при переході від сприйняття до логічного мислення. Важливою відмінністю було те, що поняття, яке формувалось таким чином, раціоналісти не вважали закінченим, а головне – об'єктивним, що передавало суттєві ознаки, властивості оточуючого світу. Для досягнення загального недостатньо чуттєвого досвіду, вважали вони, виділяючи ще один етап пізнання – інтуїтивне мислення, яке черпає знання із розуму, миттєво актуалізуючи в ньому поняття, усвідомлюючи всезагальні закони і властивості предметів.

На початку Нового часу, незважаючи на зусилля Ф.Бекона, більш розповсюдженим був **раціоналістичний підхід**, який розроблявся такими відомими вченими як Р.Декарт, Б.Спіноза, І.В.Лейбніц. Більшою мірою це було пов'язане з необхідністю для психології і філософії подолати наслідки схоластики. Але вже до середини століття бурхливий розвиток точних наук та промисловості зробили очевидною необхідність враховувати у психології і нові вимоги, а тому все більшого поширення почав отримувати сенсуалізм, представлений в цей час в концепціях Д.Локка, Т.Гоббса.

Поява об'єктивних методів дослідження і зміна предмета психології вплинуло і на розуміння новим поколінням психологів поняття “душа”. Оскільки в

поясненнях фактів психологічного життя вона не відігравала важливої ролі, то, згідно принципу Оккама, психологія в той час не мала потреби у використанні цього поняття у своїх дослідженнях. Але в цьому випадку необхідно було знайти інший підхід для пояснення активності тіла, виявити нове джерело енергії для внутрішньої і зовнішньої активності. У цьому і допомогли закони механіки, відкриті сучасною для того часу фізикою, закони І.Ньютона. Саме вони і були використані Декартом для обґрунтування першої в історії теорії рефлексу, яка з часом набула все більшого обґрунтування у відкриттях пограничних з психологією галузях науки і стала одним із постулатів сучасної психології.

Принцип активності, що використовувався Лейбніцем для пояснення процесів пізнання, дозволив по-новому уявити собі співвідношення між суб'єктивністю й істинністю, адекватністю предмету у наших уявленнях про зовнішній світ. Його погляди вперше показали хибність попередніх ідей про пізнання як незалежних від емоцій і мотивів людини процесів, продемонструвавши єдність усіх сфер психічного.

Не менш важливою для психології (особливо для німецької психології) була і концепція душі-монади Лейбніца, в якій він доводив, що у психіці є не тільки галузь свідомості, але й галузь безсвідомого. Хоча в той час це уявлення і не було повністю визнане психологією, яка майже два століття залишалась наукою про свідомі процеси, ці ідеї Лейбніца склали основу наступних праць Гартлі, Герторда і, нарешті, Фрейда, який зробив безсвідоме предметом своєї глибинної психології.

Поява нових соціальних груп і народження нового суспільства вимагало перегляду не тільки наукових істин, але і моральних цінностей епохи, яка минала, а отже і розробки нової етики. Аналіз підходу до проблеми емоцій і свободи людини в теоріях психологів Нового часу показує, що в рішеннях цих проблем, вони багато в чому *схилялись до позиції вчених античності*, які вважали, що емоції відображають зовнішню ситуацію (а часто і викликаються нею). Тому вони також пов'язували свободу з можливістю подолання афекту і розумної регуляції діяльності. В цьому плані звертає на себе увагу позиція Декарта, який виділяв пасивні емоції (пристрасті), доводячи, що вони пов'язані з мисленням і є однією із складових наших понять, когнітивною оцінкою предмету або ситуації. Тобто

концепція Декарта, по суті, служить ґрунтом для наступного розвитку сучасної когнітивної теорії емоцій.

Вже в кінці XVI – на початку XVII ст. в психологічній науці формуються два основних підходи в теорії пізнання, пов'язані з іменами видатних мислителів – Ф.Бекона і Р.Декарта. Перший був засновником емпіризму, котрий передбачав орієнтацію на чуттєве пізнання, досвід і експеримент, другий відстоював раціоналістичний підхід.

Англійський психолог, філософ і політичний діяч **Френсіс Бекон (1561-1626)** походив із знатного англійського роду, його батько 20 років був хранителем Великої печатки Англії. Ф.Бекон був лорд-канцлером, хранителем великої печатки. В суді виступав проти свого покровителя графа Ессекса, займався хабарництвом, був засуджений (приклад не співпадіння таланту і моральності).

Його праці: 1597р. “Досвід або настанови моральні і політичні”, 1620р. “новий Органок”, “Велике поновлення наук” – незавершені.

В цих роботах Ф.Бекон сформулював основи психологічного напрямку, який отримав назву **емпіризм**. На відміну від сенсуалізму, з яким він безпосередньо зв'язаний, в емпіризмі стверджується, що істинне знання базується не тільки на чуттєвому досвіді, але й на експерименті, тобто дані наших почуттів повинні доповнюватися і перевірятися результатами експериментів. Завдання науки – опанування природою і вдосконалення людини. Основа знання – безпосереднє чуттєве пізнання і досвід.

Ф.Бекон розробив програму перебудови усієї системи наукового знання, основною метою якої була боротьба із сакральністю, догматизмом і схоластиком. Релігія і наука створюють самостійні галузі, їх сумісність загрожує появі еретичної релігії або фантастичної філософії.

Знання не можна отримати у готовому вигляді, його необхідно відкривати, вилучати, досягати шляхом досвіду, експерименту.

Необхідною передумовою як для побудови нової науки, так і для об'єктивного пізнання є очищення розуму від ідолів, або (тут Бекон розумів помилки людського розуму, які перекручують правильне пізнання або заважають йому). “Вчення про ідолів”, було однією із важливих частин його методології. Він виділяв чотири види

ідолів: ідоли роду, печери, ринку і театру. Перші два види він вважав вродженими, два інших – набутими.

Ідоли роду – недоліки, пов'язані з особливостями будови і функціонування органів почуттів людини.

Ідоли печери відображають суб'єктивність пізнання, таку що людині важко визнавати іншу точку зору.

Ідоли ринку зв'язані з використанням понять, які не завжди адекватні реальності.

Ідоли театру – недоліки, які є результатом поклоніння перед авторитетами, іноді хибними, намаганням довіряти їм більше, на відміну від власних міркувань.

Можливість побудови нової, об'єктивної науки Бекон пов'язував з необхідністю вироблення об'єктивного методу отримання знань і перевірки їх істинності, а саме, запропонований ним **дослідно-індуктивний метод**. Для наук, які отримують дані на основі чуттєвого досвіду, доказом служить експеримент, для теоретичних наук – нова індукція. Індукція Беконна передбачала поступове і безперервне сходження і співставлення максимально можливої кількості фактів, як позитивних, так і негативних.

Новий метод – індуктивну логіку – Бекон розумів як знаряддя пізнання, органок (свою головну працю він назвав “Новий Органок”).

Важливою для становлення об'єктивної науки була ідея Бекона про використання математики.

Як прихильник теорії “двоїстості істини” він визнавав дві істини – божественну і наукову, філософську.

Деїзм Беконна проявлявся і у його поглядах на “двоїстість душі”. У часи Бекона ця позиція мала прогресивний характер. Відповідно до його поглядів, існує душа боговдохновенна (розумна або раціональна) і душа чуттєва (створена). Боговдохновенну душу Бекон залишив для вивчення богослов'я, теології, а чуттєва душа стала предметом дослідження філософії і психології. Цим поділом Бекон відстояв науковий підхід до дослідження психіки людини.

Чуттєва душа, на думку Бекона, у тварин і людини загальна. Якщо у тварин вона основна, а її органом є тіло, то у людини чуттєва душа – це орган мислячої

душі. Предметом науки Бекон вважав здібності душі, такі, як: розум, уява, пам'ять, воля, схильності, потяг, афекти. В основу своєї класифікації наук він поклав фундаментальні здібності людської душі – пам'ять, уяву, розум, вважаючи головними науками історію, поезію і філософію. Крім властивостей душі психологія, на думку Бекона, має вивчати вільні рухи, дратівливість і відчуття. Таким чином, Бекон розробив план психологічних досліджень, який втілювався у працях його послідовників (Гоббса, Локка).

З іменем **Рене Декарта (1596-1650)** пов'язано багато видатних відкриттів в різних галузях науки: математиці, фізиці, анатомії, біології, астрономії. Від латинізованого імені Декарта – Картезій виник термін **картезіанство**, що позначає напрямок, сформований під впливом його ідей.

Рене Декарт походив із древнього французького дворянського роду. Батько відправив його вчитися в єзуїтську колегію де Ла-Флеш, яка була в той час одним з кращих релігійних освітніх центрів. Так майбутній вчений виявив неабиякий хист і неординарні здібності, особливо у вивченні математики, отримав на той час прекрасну освіту. В цьому навчальному закладі Декарт провів 8 років, вивчаючи грецьку і латинську мови, літературу, історію, риторику, поезію, філософію, в курс якої входила логіка, математика, фізика, етика і метафізика. Після закінчення колегії Декарт отримав юридичну освіту, а у 1617 р. вступив на військову службу. Можливо, цей вибір був пов'язаний з тим, що догматичний підхід до навчання, запроваджений в колегії й університеті, його не влаштовував. Пізніше він писав про те, що саме ці роки, проведені в колегії, сформували у нього, стійке несприйняття богословської схоластики і бажання замінити сліпу віру точними знаннями.

За час служби у військах Моріса Нассауського, а потім у військах баварського курфюрста Декарту вдалося побувати у багатьох містах Німеччини, познайомитися із вченими, досягненнями науки в цих країнах, а також скласти уяву про атмосферу університетів і дослідницьких центрів.

У 1621 р., залишивши службу, Декарт відправився мандрувати Німеччиною, Італією, Францією, Голландією, Швейцарією, налагодив особистісні контакти з багатьма видатними вченими того часу. У 1629 р. переїхав до Голландії, вважаючи

цю країну найбільш сприятливою для наукових занять. Тут він створив свої основні праці – “Праці для керівництва розуму” (1628-1629), “Міркування про метод” (1637), “Роздуми про першу філософію” (1641), “Початки філософії” (1643), “Про потяги” (1649). Критика останніх творів Декарта схоластами та протестантськими богословами сприяла тому, що він прийняв запрошення шведської королеви Христини переїхати у 1649 р. до Стокгольму. Він мав стимулювати у Стокгольмському університеті наукові дослідження, але через декілька місяців після приїзду застудився і помер.

Якщо Бекон основу достовірності знань пов'язував з безпосереднім чуттєвим пізнанням, то для Декарта такою основою був розум. Бажання зробити науку об'єктивною *об'єднало позиції цих вчених.* Якщо у Бекона можливість очищення від забобонів і хибних істин середньовічної науки втілювалась в його вченні про “ідоли”, то Декарт висунув інший методологічний принцип – сумніватися у всьому. Скепсис Декарта відрізнявся від скепсису вчених періоду античності – він став засобом набуття достовірних знань. Якщо можна сумніватися в усьому – в істинності наших почуттів, існуванні Бога, неба і т.ін., не довіряти авторитетам, то єдине, що не може викликати сумнів, то це сам акт сумніву як мислення, що доводить існування нашого “Я”, яке сумнівається і мислить.

Так, досліджуючи психологічні основи самосвідомості, Декарт відкрив, що твердження: **“Я мислю, значить, я існую”** є єдиним незаперечним і достовірним. Він зробив висновок про те, що **пізнання духу легше, ніж пізнання тіла і навколишнього світу, бо немає більш легшого для пізнання як дух.** Твердження “Я мислю, значить, я існую” стало тим інтуїтивним самоочевидним принципом, спираючись на який Декарт побудував систему своєї науки.

Декарт писав, що існує дві незалежні, самостійні субстанції – **душа і тіло.** Така філософська позиція отримала назву **дуалізм.** Основним атрибутом або властивістю душі він вважав мислення, а основною властивістю тіла – потяг або розповсюдженість. Інакше кажучи, основним інструментом пізнання, згідно з його поглядами, є душа.

Мислення Декарт розумів не лише як мисленнєві процеси, але і відчуття, уявлення, почуття – тобто, все те, що усвідомлюється людиною. Так як ми

усвідомлюємо все, що діється в нашій душі, то психіку Декарт ототожнював із свідомістю. Значить, і інтроспекцію можна розглядати як об'єктивний метод пізнання психіки, хоча її дані, як і дані органів відчуттів, повинні перевірятися сумнівом.

Ця точка зору утвердилась в психології на тривалий час. Важливо відмітити, що ідея Августина про “внутрішній досвід”, про рефлексію була перероблена Декартом, звільнена від релігійно-містичного змісту і стала світською, спрямованою на пізнання об'єктивних істин.

У змісті свідомості Декарт виділяв три види ідей або понять, породжених самою людиною, набутих і вроджених. Ідеї, породжені людиною, ґрунтуються на її власному досвіді і узагальненням даних органів почуттів. Ці знання, отримані дослідницьким шляхом і за допомогою індукції (енумерації, як називає її Декарт). Декарт не відхиляє шлях пізнання, запропонований Беконом, але підкреслює, що ідеї, створені таким чином, не можуть привести людину до пізнання об'єктивних законів, а дають лише знання про окремі предмети і явища. Набуті ідеї – це результат навчання, спілкування з іншими людьми і читання книг. Ідеї такого роду більш повні і досконалі, на відміну від ідей першого виду, тому що є узагальненням досвіду різних людей, а не однієї людини. Але все ж і за їх допомогою людина не в стані пізнати сутність навколишнього світу і себе.

Тільки вроджені ідеї, які містяться в розумі, відкривають людині істину. Ці знання настільки ясні, що відкриваються людині одразу, повністю і не мають потреби в даних органах почуттів або логічного узагальнення. **Подібний підхід до проблем пізнання назвали раціоналізмом**, а спосіб за допомогою якого людина відкриває зміст вроджених ідей – **раціональною інтуїцією**. До **головних вроджених ідей, на думку Декарта, належать ідеї Бога, “Я”, числа**.

Раціоналістична позиція Декарта проявляється і у виборі методу пізнання. Таким методом він вважав **раціональну інтуїцію** або “світ розуму”. Декарт ввів поняття раціональної інтуїції вже в перших своїх працях на відміну від понять пристрасті, рефлексу, які були розроблені вже наприкінці життя. Поняття інтуїції вперше з'вилось у праці 20-тирічного Декарта “Правила для керівництва розуму”. В ній він дав найбільш ясне і чітке визначення інтуїції, яке було доповнене і

уточнене у працях “Міркування про метод”, “Метафізичні міркування”, “Начала філософії”.

Під інтуїцією він розумів “не хитке свідчення почуттів й неоманливе судження неправильної уяви, а розуміння ясного і уважного розуму, настільки легке і чітке, що не залишається ніякого сумніву відносно того, що ми розуміємо”. Таким чином, критерій істинності інтуїтивного знання Декарт бачив у ньому самому, в його легкості і чіткості, що і робить його надособистісним. Декарт підкреслював, що головне – хоч один раз використати інтуїцію, один раз, прийшовши до істини, ми і у подальшому її відчуємо схожим чином, різниця лише в довжині шляху, якщо істина складна. Таким чином, інтуїтивному пізнанню можна навчитися вправами, хоча люди є більш і менш здібні.

Поряд з раціональною інтуїцією основним **методом перевірки достовірності отриманих знань Декарт визначив дедукцію (метод доказу від загального до часткового)**. При цьому інтуїтивне знання, породжене природнім світом розуму, завдяки своїй простоті, більш достовірне, на відміну від самої дедукції. Ми можемо, наприклад, інтуїтивно миттєво осягнути розумом, що трикутник обмежується трьома лініями, хоча логічний доказ цього факту зайняв би у нас тривалий період часу. Важливо пам'ятати, що не із багатозначних, а із найпростіших і доступних речей мають виводитися найбільш сокровенні істини. Таким чином, **головна вимога до інтуїції – знання – мають бути ясними і чіткими і опановуватися одночасно, а не послідовно**.

Зв'язок з дедукцією потрібен був Декарту для того, щоб показати, що є багато речей, які хоча і не самоочевидні, але доступні достовірному пізнанню, якщо вони виводяться із вірних і зрозумілих принципів шляхом руху думки, послідовного, який ніде не розвивається, при умові інтуїтивного пізнання кожного окремого положення. При цьому в дедукції є рух або послідовність, якої немає в інтуїції, і вона не потребує очевидності, тобто принципи пізнаються інтуїтивно, а положення – і інтуїтивно, і за допомогою дедукції. Порядок пізнання, на думку Декарта, – поступово зводити неясні, невиразні положення до більш простих, а потім, виходячи з інтуїтивного розуміння простіших, підніматися тими ж сходами до пізнання, що залишились.

Віра Декарта в безмежні можливості людського пізнання пов'язана з вірою в об'єктивність запропонованих методів інтуїції і дедукції, за допомогою яких людина здатна достовірно пізнати і себе, і навколишній світ, і абстрактні нематеріальні поняття. У тому випадку, якщо інтелект досліджує тілесну річ, йому потрібна допомога зовнішніх почуттів, щоб створити її образ. В цьому і **полягає роль таких психічних процесів як відчуття, пам'ять, уява.**

В той же час істина пізнання зовнішнього світу неможлива, якщо в неї не втрутиться інтуїція; помилки можуть виникнути через те, що людина занадто заглиблена у своє тіло, і не в стані позбутися помилок, які воно йому диктує через сприйняття.

Але інтелігібельний (мислительний, розумний) інтелект, який розглядає речі тільки розумом, поза його тілесності, може обмежитися розмірковуванням, мисленням. У цьому випадку пам'ять і досвід не потрібні, вони можуть принести шкоду. Шкоду для пізнання, на думку Декарта, може принести і воля, оскільки вона будучи більш обширною за розум, розповсюджується і на речі, які людина не може зрозуміти.

Таким чином, Декарт, ввівши поняття інтуїції, фактично поділив її на дві частини, виділив **два види інтуїції – досвідну й ідеальну.** Цьому поділу сприяла його ідея про те, що хоч тільки один інтелект здатний пізнати істину, але він звертається за допомогою до почуттів, уяви, пам'яті, щоб не залишити без використання жодного із засобів, якими ми володіємо.

Декарт вважав, що будь-яке переживання може рефлексувати з боку його власної інтуїтивної сутності, але не з боку змісту самого переживання, його значення для суб'єкта. Значить, у Декарта зміст інтуїції, спрямований не на вираження, а на те, що саме виражається. Поза увагою залишаються форма, глибина переживань, його інтенціональність, тобто наміри і мотиви людини. Саме ці аспекти інтуїції стали предметом дослідження в подальшому.

В його інтерпретації залишається поза увагою зміст психічного життя суб'єкта, тому що на перший план виходить те, «ЩО» сприймається, а не «ХТО» сприймає, які переживання з цього приводу він переживає. При дослідженні змісту соquito (я мислю) підкреслюється думкою, але не «Я». Тому «Я» і зникає, хоча у

майбутньому саме з цієї сторони теорії Декарта – думки про свою свідомість як про себе – вийшов екзистенціалізм Хайдеггера і Соффта. Але, **зробивши таким чином особисту самосвідомість початком і критерієм істини, ми не в змозі пояснити собі зміст власної свідомості.**

Важливою заслугою Декарта стало **відкриття рефлексу**. Визначаючи існування двох незалежних субстанцій – душі і тіла, він прийшов до висновку, що тіло не має потреби в душі як джерелі активності. В його теорії тіло сприймається як машина, що функціонує за законами механіки. Джерело руху знаходиться не в душі, а самому тілі, в його конструкції, організації, яка “запускається” як будь-яка машина – автомат, ззовні поштовхом. Таким чином, згідно Декарту, душа наділена власною активністю, що спрямовує процеси мислення, пізнання, а основна функція тіла – це рух, який розглядається як рефлекс. Сам термін рефлекс в працях Декарта відсутній, але в його описах будови і функціонування тіла чітко пропагуються основні компоненти **рефлекторної дуги**.

Значний вплив на створення Декартом теорії рефлексу здійснило **відкриття Гарвісом процесу кровообігу**. Проходження нервового імпульсу Декарт мислив за аналогією з проходженням крові по судинам. Він вважав, що все тіло пронизано нервами, які беруть свій початок у мозку і йдуть до всіх частин тіла. Нерви він уявляв у вигляді тонких ниток, оточених оболонкою, як трубкою. У цих трубочках разом з нитками містяться “тваринні духи” – найбільш рухомі і легкі частини крові, котрі відфільтровуються від інших частинок в мозку (тіла, “не маючого іншої властивості, крім тієї, що вони дуже малі і рухаються дуже швидко”). Через пори в мозку тваринні духи мажуть переміщуватися у нерви, а із них у м’язи, завдяки чому тіло здатне творити різноманітні рухи. При зовнішньому впливі на нервові кінцівки натяг нитки відкриває клапани і тваринні духи переходять із однієї трубочки в іншу, прямуючи до відповідного м’язу, роздувають його, примушуючи скорочуватися.

Таким чином, він описує шлях, який проходять тваринні духи по нервам від рецептора до мозку, а потім до м’язів. Декарт фактично дав опис рефлекторної дуги. Так із вченням Декарта у психології утвердився новий вид детермінізму – **механістичний детермінізм**.

Рухом тваринних духів Декарт пояснював усю різноманітність дій, поведінки людей. Рухи тваринних духів у середині мозку усвідомлюються душею, на його думку, як відчуття, сприйняття і уява. Зміна траєкторії руху тваринних духів (тобто варіативність поведінки) Декарт пояснював двома причинами – звичкою або вправами, і впливом душі.

Обговорюючи можливість зміни протікання рефлексу, тобто можливість навчання і формування бажаної поведінки, Декарт використовував поняття **асоціації**, яке було введено ще Арістотелем. Але якщо в Арістотеля асоціації пов'язані з працею органів почуттів, то Декарт розповсюджує поняття асоціації і на поведінку, говорячи про зв'язок між двома діями або дією і образом предмету. Так постріл, який приводить до природного руху – втекти, сховатися, може при навчанні змінити свою функцію: наприклад, у солдата бути сигналом до атаки, у мисливського пса – до пошуку дичини. Така зміна поведінки не пов'язана із впливом душі і проходить тому, що асоціації, які виникають у результаті вправ або звички, деформують клапани (пори) мозку в результаті натягу певних “ниток”. Це приводить до порушення природного руху тваринних духів, вони переміщуються у новому напрямку і попадають в інший м'яз, викликаючи відповідно інший рух.

Описані ідеї Декарта отримали більш детальне втілення в асоціативній теорії Гартлі. Ця поведінка проходить, як було сказано, без участі душі, тоді як вплив пристрастей на діяльність пов'язана із активністю душі.

Дослідження пристрастей було предметом останньої праці Декарта “Пристрасті душі”, ідея якої виникла на ґрунті його листування з принцесою Єлизаветою, яка жила в еміграції в Нідерландах. У цій роботі Декарт прийшов до висновку, що існує **два види емоційних станів – активні і пасивні**.

Пасивні стани або емоції в його теорії розглядаються як результат взаємодії з предметами навколишнього світу і ототожнюються з чуттєвим пізнанням. Це відчуття, сприйняття, уявлення, почуття, ідеї, які не виходять із самої душі, а ззовні і лише усвідомлюються нею у такому вигляді. Тобто ці емоційні стани душі нав'язуються, вона їх не може змінити. В той час, являючись однією із сторін взаємодії людини із зовнішнім світом, емоції як складова когнітивної оцінки

зовнішнього, залежать від точності й істинності цієї оцінки. Таким чином, заклалися *основи когнітивного підходу до проблеми емоцій*.

Активні стани Декарт ототожнював з бажаннями, які виходять безпосередньо від нашої душі і залежать тільки від неї. Основним призначенням або функцією емоцій Декарт бачить у тому, “що вони збуджують і нашттовхують душу людини бажати того, до чого ці стани готують її тіло: так, почуття страху викликають бажання бігти, а почуття відваги – боротися...”. Емоційні стани “привчають душу бажати призначеного природою корисним і ніколи не міняти свого бажання...”. У той же час активні емоції можуть примусити людину здійснювати вчинки, які диктуються розумом і не зв’язані з задоволенням біологічно доцільних бажань. Таким чином, ці емоційні стани являють собою джерело і вольової й інстинктивної, прагнучої до самозбереження, поведінки. Вони також ототожнюються людиною з бажаннями й афектами, які залежать не тільки від душі, але й від тіла і служать зв’язуючою ланкою між ними.

Єдиним місцем, де душа з’єднується з тілом, є в концепції Декарта шишковидна залоза (гіпофіз). Вплив душі на протікання рефлексу полягає в тому, що своїм бажанням вони примушують коливатися залозу, спрямовуючи переміщення тваринних духів так, щоб викликати потрібну дію (поведінку), яка відповідає цьому бажанню. Тим самим душа змінює напрямок рефлексу, роблячи поведінку вольовою і цілеспрямованою.

Теорія емоцій служить у Декарта містком, який з’єднує вчення про душу і вчення про моральність. Декарт вважав етику “найвищою і найдосконалішою наукою, яка передбачає повне знання інших наук і є останньою шаблою до вищої мудрості”. Тому можна вважати закономірним звернення до етичної проблематики саме в його останній праці. Виділяючи шість первинних **емоцій** – **подив, любов, ненависть, бажання, радість, сум**, Декарт вважав усі *інші емоції похідними* від них або їх різновидами. Він підкреслював, що виникнення і виявлення пристрастей не залежать від безпосередніх вольових зусиль і бажань людини.

Але душа, якою б слабкою вона не була, в стані певним чином вплинути на емоції. Так, щоб вгамувати в собі страх і проявити хоробрість, людині недостатньо

мати одне тільки бажання. Але воля може отримати ті рухи тіла, які здатні викликати пристрасть (наприклад, завадити бігу при страху). Але, як писав Декарт, “сили душі без пізнання істини недостатньо”. Тому в проміжках між нападами страху воля і розум роблять все для того, щоб зрозуміти причини страху і зробити його новий напад менш загрозливим. Замість того, щоб долати одну емоцію іншою, щоб було б тільки уявною свободою, а у дійсності означало б постійне рабство, душа повинна боротися з емоційними проявами власною зброєю, тобто твердими правилами, основаними на чіткому розумінні добра і зла. Воля перемагає афекти ясним і чітким знанням, яке показує, яке оманливе значення отримують речі при емоційному збудженні, відкриваючи справжню ціну оточуючим предметам. У своїх листах до принцеси Єлизавети про щасливе життя і до королеви Христини про любов і вічне благо Декарт постійно повертався до думки про те, що мета людських покликань полягає у спокої совісті, який досягається тільки рішенням волі жити у добродетельності, у згоді з собою.

Таким чином, мудрість полягає у тому, щоб виконувати те, що визнане за краще, добродетельність – у твердості, а гріх – у непостійності.

Етичні погляди Декарта щільно пов'язані з його теорією пізнання. Добродетельність одночасно є істиною. Якщо людина у своїх рішеннях і діях дотримується їх, вона може бути впевненою у тому, що їй доведеться каятися або жалкувати про наслідки. Така людина панує над своїми пристрастями і живе, наслідуючи добродетельність. Центральна ідея етики Декарта – панування над людськими емоціями, і рекомендовані засоби боротьби з пристрастями багато в чому перегукуються з моральним вченням стоїків. Але Декарт, на відміну від стоїків, не вважав емоції, як такі, злом і попереджував лише про їх крайнощі і неправильне використання. Важливою різницею в їх позиціях було й те, що саме пізнання у Декарта стає моральною дійсністю, а істина і добро – тотожними поняттями. Одна і та ж єдина душа пізнає спочатку істину, вільно запобігаючи необачливим судженням, щоб потім у моральній поведінці діяти згідно їй.

Питання на семінар:

1. Внесок Френсіса Бекона в психологічну науку.
2. Психологічні ідеї Рене Декарта.

3. Сенсуалізм Томаса Гоббса.

Питання на самостійну роботу:

1. Спіноза та його вчення про психіку.

Література:

1. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.- М., 1999.
2. Декарт Р. Страсти души. Избр.фил.пр. М., 1990.
3. Замалеев А.Р., Зац В.А. Отечественные мыслители познего
4. средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.).-К., 1990.
5. Ибн Сина. Канон врачебной науки.-Ташкент, 1954.-Кн.1.
6. Лей Г. Очерки истории средневекового материализма.-М., 1963.
7. Леонардо да Винчи. Избранное.-М., 1952.
8. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
9. Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.
- 10.Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр
- 11.«Академия», 2001.-554 с.
- 12.Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии.-
- 13.Ростов НД., 1996-т.1,2.
- 14.Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.

ЛЕКЦІЯ 8

Тема 7

Розвиток психології у XVIII столітті

План лекції:

1. Загальна характеристика психології у XVIII столітті.
2. Розвиток німецької психології.
3. Розвиток французької психології.

1. Загальна характеристика психології у XVIII столітті

Розвиток психології у XVIII столітті, на відміну від попереднього століття, пов'язаний більшою мірою не з раціоналізмом, а з сенсуалізмом, який, починаючи з концепції Д.Донка, набув великого значення не тільки для пояснення процесів пізнання, але і для загальної характеристики поведінки, здібностей і особистісних якостей людини.

Завдяки працям Ф.Бекона й інших вчених до XVIII століття була доведена необхідність побудови об'єктивної науки, незалежно від віри, побудованої на розумі. В той час швидкий розвиток промисловості, зміни, в тому числі і революційні – в Англії, Нідерландах, соціальні зміни, структура суспільства вимагали вивчення психологічних механізмів перебудови психіки, аналізу способів впливу на свідомість і самосвідомість людини і її можливостей пристосування до нових умов життя. Вивчення цих питань і призвело до ідеї про прижиттєвий характер змісту свідомості, його зв'язку із зовнішньою ситуацією, а не із внутрішнім світом, який також як і вроджені ідеї, достатньо стабільні.

Важливе місце займали також дослідження способів і меж впливу на зміст свідомості й поведінки людини, в тому числі за допомогою навчання та просвіти.

З особливою гостротою ці питання поставили перед французькою наукою, в яких соціальні проблеми, пов'язані із взаємодією старих і виникаючих груп (аристократії, селян, буржуазії, ремісників), поставили наукові питання – про роль різних чинників (біологічного і соціального) у розвитку психіки, про здібності, про вплив освіти на свідомість людини.

Інтенсивний розвиток науки в цей період призвів до виникнення у суспільній свідомості ідеї прогресу, думки про те, що все у світі розвивається від простого до складного, від менш розвинутого і досконалого до більш розвинутого і

досконалого. При цьому навіть схожі процеси не тотожні один одному, але повторюються кожний раз на більш високому рівні, так як розвиток йде по спіралі. Це також переконало психологів у прижиттєвому характері знань, який забезпечує індивідуальний і соціальний прогрес.

Особливо значним для психології була поява у середині XVIII століття першої саме психологічної школи – асоціанізму, що сприяло виділенню психології у самостійну, а потім у експериментальну науку. В цей час широкого розповсюдження отримав і сам термін “психологія”, запропонований ще у 1590 році німецьким вченим Н.Гоклініусом, але який став у Європі загальновідомим після виходу книг німецького психолога Х.Вольфа “Емпірична психологія” (1732) та ”Рациональна психологія” (1734).

Хоча домінуючою тенденцією у психології цього періоду був механізм, тобто намагання пояснити психічне життя виходячи із законів механіки, важливим моментом у розвитку психології XVIII століття була поява перших концепцій, що пов’язували психіку з культурним або географічним середовищем.

Італійський вчений Д.Віко у своїй праці “Підстави нової науки про загальну природу речей” (1725) писав про те, що кожне суспільство проходить відповідно через три епохи – богів, героїв і людей. Відповідно змінюються психологічні риси людей, зокрема виникає логічне мислення, яке він пов’язував з розвитком торгівлі. Віко також вперше висловив ідею про існування надіндивідуальної психічної структури – народного духу, який і обумовлює психологічні особливості конкретної нації.

Відомий французький просвітитель Ш.Монтеск’є у книзі “Про дух законів” (1748) також писав про те, що існує “загальний дух народу”, який залежить від багатьох факторів, насамперед від географічних умов.

Німецький вчений І.Гердер у працях “Ідеї філософії в історії людства” (1788-1791) та “Про походження мови” (1770) відстоював в якості найважливішого чинника впливу на психіку не клімат, а мову, кажучи про те, що етнічна своєрідність проявляється у народній поезії.

Кант у своїх лекціях з фізичної географії й антропології, повертаючись до ідеї Монтеस्क'є, говорив про те, що схильності людей обумовлені кліматом, в якому вони живуть, та їх забобонами, розуміючи під ними і особливості мислення.

Описані теорії вперше виводили закони психіки із зовнішньої, соціальної або природної ситуації розвитку людини, пов'язуючи зміст свідомості з новими чинниками. Це дозволило вивчати свідомість, спираючись не тільки на інтроспекцію, а в подальшому розробляти нові методи об'єктивного дослідження та нові напрямки психології – етнопсихологію, соціальну і диференціальну психології.

2. Розвиток німецької психології

Особливе місце к розвитку психологічної науки XVIII столітті займала німецька психологія. Домінуючими в ній залишалися ідеї раціоналізму і теорії про активний характер всіх пізнавальних процесів, пов'язаних із вродженою активністю душі. Високий авторитет Лейбніца, який започатковував ці ідеї, залишився непохитним, а його погляди отримали розвиток у працях **Х.Вольфа (1679-1754)**.

Вивчивши в Йєні математику, філософію і богослов'я, Вольф забезпечив собі у 1703 році право викладання у Лейпцігському університеті. При підтримці Лейбніца у 1706 році він отримав посаду професора на кафедрі математики в Галлі. Його лекції, торкалися не тільки математики, але і філософських проблем, мали великий успіх. Проте ця популярність, а також раціоналістична, антисхоластична спрямованість лекцій призвела до його звільнення з університету. Він знайшов притулок у Магдебурзі, але після сходження на престол Фрідріха Великого він, на його запрошення, повернувся до професійної діяльності в Галлі.

Вольфу належить заслуга розробки німецької психологічної термінології, яка замінила попередню, латинську. Само слово “психологія” стало відомим у Європі після виходу книг Вольфа “Емпірична психологія” (1732) і “Раціональна психологія” (1734). На долю першої випав опис фактів, спостереження за фактами. Перед раціональною психологією було висунуте завдання шляхом дедукції

виводити явища психологічного життя із сутності і природу душі. Для пояснення формулювалось поняття про здібності.

Вольф є автором теорії, яка отримала назву “психологія здібностей”. Позитивна роль цієї теорії обумовлена тим, що в ній зроблена спроба дати наукове пояснення різним психологічним якостям людини. Провідними положеннями психології здібностей були раціоналістичний підхід до пізнання й ідея спонтанної активності душі. Спонтанна, незалежна від будь-яких впливів та іманентно властива душі активність стають її головною характеристикою, яка надає активність і всім душевним процесам, а саме процесам пізнання.

Здібності, про які писав Вольф, розглядались ним як прояв цієї активності, причому головним вважалась здібність уявлення, що виступала у вигляді пізнання і бажання. Вслід за Лейбніцем Вольф писав про те, що душа розвиває закладені в неї образи речей, нечіткі – на рівні чуттєвого пізнання, ясні й чіткі – на рівні розуму. Але ці уявлення не статичні, з кожним уявленням, вважав Вольф, поєднано прагнення. Якщо з уявленням об’єкту пов’язана думка про задоволення, душа намагається утримати це уявлення. Думка про незадоволення викликає протиставне намагання.

Вольф педантично описав різні класи психічних явищ, поділивши їх на ієрархічно розволожені групи. Створювався своєрідний “анатомічний театр людської душі” – для кожної із груп пропонувалось відповідна здібність як її причина і основа.

У вивченні про здібності відобразились досягнення західноєвро-пейської психології, які були пов’язані з бажанням побудувати об’єктивну психологію, подібну фізиці Ньютона, знайти розумне обґрунтування всіх психічних процесів.

Вольф вважав, що процеси, які проходять у мозку, корелюються з уявленнями, породжують м’язові рухи, яким відповідають бажання і вольові імпульси, тому що в одному ряду якби відбуваються ніде не перервана ланка фізичних подій, а у другому – психічних. Ці ряди безперервно зв’язані між собою. Раніше такий принцип паралелізму був висунутий Лейбніцем, спадкоємцем якого вважав себе Вольф. Але Лейбніц у співвідношенні душі і тіла бачив лише частковий випадок взаємозв’язку монад у Всесвіті, Вольф, навпаки, співвідносить психічні й фізичні

процеси всередині самої монади. Тим самим душа-монада відділялась від Всесвіту і отримувала в якості корелята вже не безмежну різноманітність світу, а одиничне тіло.

Так, психофізична проблема (проблема про відношення психічних явищ до природи в цілому) була перетворена Вольфом у психофізіологічну (проблема про відношення психічних явищ до мозку).

Але головним об'єктом критики стало в подальшому вчення Вольфа про здібності. Сам Вольф піднімав його до вчення Арістотеля про потенційне і актуальне знання. Але у Арістотеля актуалізація здібностей була зв'язана із засвоєнням зовнішніх по відношенню до цієї здібності об'єктів, від котрих вона невіддільна. А у Вольфа уявлення про об'єкти суто самонародження нематеріальної сутності. При відділенні здібності від реальної взаємодії організму з об'єктом воно неминуче стає самостійною, нічим необмеженою силою. Із наукового поняття вона перетворюється у міфічне, з чим боролися і Лейбніц, і сам Вольф.

Але, не сприймаючи поняття про здібності, яке було піддано рішучій критиці Ф.Гербертом, німецька психологія залишила у недоторканості іншу ідею Вольфа – про спонтанну активність душі, яка породила в силу власних творчих потенцій весь світ уявлень і прагнень. Ідея психічної обумовленості перейшла від Лейбніца через Вольфа, Канта і Герберта до Вундта, який писав про апперцептивну активність душі, що була основою вищих психічних функцій.

В працях **І.Канта (1724-1804)** “Критика чистого розуму” (1781), “Метафізика моралі” (1789) й інших його працях поняття апперцептивної (спонтанної) активності поєдналась із вченням про апіорні, тобто індивідуальні до досвіду, експерименту, до початку процесу пізнання, видах знання. Розширивши механістичне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, Кант, виходячи із законів Ньютона, прийшов до висновку, що сприйняття можуть виникати тільки під впливом зовнішнього поштовху, ініціативи. Самі по собі вони пасивні, а тому вимагають зовнішньої активності, яка і своє стимулом процесу сприйняття.

Такий підхід дозволив пояснити, яким чином у людини формується поняття про форму, колір або призначення конкретних предметів, оскільки звук або тактильний дотик можуть стати зовнішньою причиною до відчуття. Але такі поняття як час або простір, також як і інші абстрактні уявлення, не мають безпосереднього зв'язку із зовнішніми впливами, опинились поза цього закону і не могли пояснитися як результат узагальнення даних чуттєвих вражень. Це і привело І.Канта до думки про існування *ап'юріорних знань*.

Все те, що пізнається (як зовнішні предмети, так і внутрішні переживання) вчений поділяв на “явища” і “речі в собі”. Явища можна пізнати, а речі, які не пізнаються за допомогою відчуттів, і отже, недоступні для пізнання взагалі, так як іншого шляху, крім експериментального, Кант, як і всі сенсуалісти, не визнавав. Істинне пізнання явищ проходить головним чином при експериментальному дослідженні, як більш точне і достовірне, чим звичайне спостереження. Він пов'язував це з тим, що у психології, на відміну від природознавства, неможливе експериментальне дослідження. Крім того, дані природничих наук узагальнюються і набувають більшу достовірність завдяки математиці, психічні явища і факти існують у неповторному плину часу, не можна підвести під суворі математичні закони. Виходячи з цього Кант прийшов до того ж висновку, що і Юм, - *психологія, хоча і є самостійною наукою, не може бути наукою точною і достовірною*.

Спостерігаючи і аналізуючи різні сфери психічного – пізнання, волю і почуття, психологія наділяє людину певними знаннями, які він може використати у реальному житті. Призначення психології – опис проявів психічного життя, але не їх пояснення.

Подібний підхід до місця психології в системі наук продовжувався майже століття. Він стимулював у ХІХ столітті пошуки об'єктивних способів дослідження психіки, які і привели до появи експериментальної психології, а також орієнтації на природничі науки, які мають статус таких наук.

Речі в собі, які не доступні дослідженню, представляють собою те саме ап'юріорне знання, яке засвоюється людиною без спирання на чуттєвий досвід, завдяки активності душі, про яку писав ще Вольф. Ці ап'юріорні знання торкаються не тільки зовнішніх, але і внутрішніх феноменів, наприклад поняття “Я”, яке

неможливо вивести тільки із даних рефлексії. Спонтанна активність душі, також не осягається почуттям, не тільки дозволяє зрозуміти багато речей, але і структурує, упорядковує той досвід, який людина отримала завдяки відчуттям.

Так, в теорії Канта появляється поняття *трансцендентальної апперцепції*, тобто психічної активності, завдяки якій людина усвідомлює світ і себе постійними і цілісними. Поняття трансцендентальної апперцепції в декілька модифікованому варіанті зайняло у подальшому гідне місце в багатьох психологічних концепціях.

Важливе місце для психології мали і праці Канта, пов'язані з вченням морального розвитку людини. Говорячи про досягнення науки, вчений підкреслював, що при всіх її успіхах дві речі залишаються загадковими і незрозумілими – це небо зірок над головою і моральний закон всередині нас. *Головний етичний принцип*, сформульований Кантом, не втрачав своєї актуальності і у наш час – людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети, вона сама і є мета. Цей підхід не тільки визнає аморальним будь-яке маніпулювання людьми, їх прагненнями і переживаннями, але і ставить завдання перед людиною відповідати своєму високому призначенню. Кант вважав, що існує обов'язковий для усіх людей етичний закон, якого вони повинні дотримуватися не із бажання користі, а із бажання відповідати ідеалу людини. Цей закон, який отримав назву *морального імперативу*, твердив, що людина має поступати завжди так, щоб принципи, якими вона керується, могли стати всезагальними.

Праці Вольфа і Канта, так як і в XVIII столітті праці Лейбніца, стимулювали дослідження важливих для психології проблем (індивідуальних особливостей, природи активності людини, формування у нього цілісної картини світу і себе), були основою в той же час і особливого характеру підходу до цих проблем у німецькій психології.

3. Розвиток французької психології

Помітним явищем у розвитку емпіричного напрямку у психології стали дослідження психіки, які проводились французькими вченими, яких об'єднувала ідея про важливість навчання, просвіти людей, завдяки чому цей напрямок і

назвали **просвітництвом**. Виходячи з ідеї Локка про те, що в основі всіх знань знаходяться відчуття та наш досвід, ці вчені вважали, що головним чинником, який впливає на розвиток психіки, є середовище. Саме середовище, тобто навчання та виховання, яке отримує дитина, служить важливим чинником її долі, визначає її розумовий і особистісний розвиток, соціальний статус та успіхи.

Але вплив зовнішнього світу проявляється головним чином в тому, що люди отримують різну інформацію, різну освіту, у них формуються різні здібності і як наслідок – різні стилі життя. Тому через освіту можлива зміна людей, вважали ці вчені. Для цілей просвітництва був розроблений проект по виданню енциклопедії, в якій були б дані основи необхідних для освіченої людини знань. Підготовка цього видання проводилась під керівництвом Д.Дідро. Його і інших вчених, які приймали в цьому участь, іноді називають не тільки **просвітителями**, але й **енциклопедистами**.

В основі їх психологічних концепцій були як погляди Локка на процес пізнання і роль відчуттів в розвитку змісту свідомості, так і ідея Декарта про рефлексу як рішучу силу поведінки.

Дослідження Декарта були продовжені одним із самих яскравих вчених того часу – **Жюльєном Ламетрі (1709-1751)**. Медичну освіту він отримав у Парижі, а потім у Лейдені, куди він вимушений був емігрувати із Франції і де він стажувався у відомого лікаря Бурхаєва. Після того як був розкритий псевдонім Ламберті, під яким він опублікував свій трактат “Людина – машина”, він був вимушений емігрувати і з Голландії. На запрошення Фрідріха II він переїхав до Берліну і продовжив наукову працю в Берлінському університеті.

У своїй теорії Ламетрі *поєднав сенсуалізм із вченням Декарта про машинну поведінку живих тіл*. Він стверджував, що поділ Декартом двох субстанцій представляло не що інше, як “стилістичну хитрість”, придуману для омані теологів. Вихованець янсеністської школи, Ламетрі під впливом своїх відкриттів і соціальної ситуації, яка склалась у передреволюційній Франції, став атеїстом і оголосив матеріалістичні принципи організації душі. Докази матеріальності душі Ламетрі знаходив, насамперед, під час власних медичних спостережень за хворими людьми, а також фіксуючи свої власні відчуття під час хвороби. Так, під час

сильної лихоманки він підмічав вплив приливів крові на свій душевний стан і на протікання розумового процесу.

Душа дійсно існує, вважав Ламетрі, але її неможливо відділити від тіла. Якщо тіло – машина, то і людина в цілому зі всіма її душевними здібностями представляє собою лише чуттєвий, мислячий і прагнучий до насолоди автомат. Під словом “машина” Ламетрі розумів матеріально-детерміновану (машинну) систему. Розвиваючи думку про самостійний, механістичний рух тіла людини, Ламетрі доводив, що існує єдина субстанція – матерія, яка володіє властивостями розповсюдженості, мислення і руху. Висування ідеї про те, що *рух є такою ж властивістю матерії, як і розповсюдження*, – велика заслуга Ламетрі. Він писав, що «матерія ніколи не буває без форми і без руху».

Не менш важливе його положення про те, що джерелом активності людини служать її потреби. Він вперше ввів поняття *потреби* у психологію, виділив біологічні і психологічні потреби і назвав останні причиною психічної активності. Ламетрі також одним із перших психологів почав досліджувати увагу, виділивши її як окремий психічний процес і вказав його специфіку, пов'язану з тим, що не маючи власного продукту, увага спрямована на поліпшення діяльності інших когнітивних процесів.

В 1745р. він опублікував книгу “Природна історія душі”, в якій, використовуючи висновки порівняльної анатомії доводив, що тілесна схожість між людьми і тваринами свідчить про схожість їх психічної діяльності. Здібності до відчуттів Ламетрі трактував як функцію матеріального тіла. У трактаті “людина машина” він утверджував принцип повної підпорядкованості свідомості й характеру людей природній необхідності. Трактат Ламетрі ознаменував крутий поворот у розвитку французької філософсько-психологічної думки до матеріалізму, який став пануючим напрямком у Франції XVIII ст.

Перенісши принцип машиноподібності на всю людську психіку, Ламетрі звів свідомість Декарта до тілесної субстанції, яку сприйняли не стільки по-декартівськи, а по-галлерівськи. Не випадково свої праці він присвятив відомому швейцарському фізіологу Лебренту Галлеру. В той же час у своїх пізніших працях “Людина – рослина” (1748), “Система Епікура” (1750) Ламетрі підкреслював і

корінні відмінності людської психіки від механізму, розкриваючи її складну природу.

Основним пунктом психологічного аналізу в Ламетрі стають не механічні переміщення неякісних частин, а здібність матерії відчувати, яка виявляється тільки в “організованих тілах”. Після успіхів сенсуалізму значно полегшилось нове розуміння вищих психічних функцій. Вони розглядались як результат ускладнення властивої тілу здібності відчувати, а тим самим долати прірву між матерією і думкою. Не тільки елементарні, але й складні психічні процеси, які з них розвиваються виступали як властивості організованих тіл. Матерія, на думку Ламетрі, здібна мислити в силу своєї організації.

Поняття про організацію було симптомом важливого зрушення у загальному розумінні принципу детермінізму, відходячи від принципу фізичного детермінізму і орієнтованого на фізику погляду на природу.

Стверджуючи, що психіка представляє собою продукт особливим чином побудованого тіла, Ламетрі прагнув також ввести об’єктивний критерій, який відділяє психічне життя від непсихічного. Таким критерієм, на його думку, є складність будови тіла. Найбільш складно побудоване тіло людини і саме тому людина – цар природи, стверджував вчений.

Ідею залежності психіки від організації прийняли всі французькі матеріалісти. Цей підхід у поєднанні з ідеєю про психіку як продукт особливо організованого тіла стало основою нового, еволюційного погляду на природу і місце людини в неї.

Розвиваючи сенсуалістський підхід в теорії пізнання, **Є. Кондільяк (1715-1780)** доводив провідну роль відчуттів у створенні картини зовнішнього світу і виникнення таких психічних процесів, як пам’ять, мислення, увага і т.ін. Заперечуючи наявність двох джерел знання, він відмовився від рефлексії, про яку писав Локк, стверджуючи, що наш досвід ґрунтується тільки на відчуттях. В той самий час він, як і Локк, виходив із того, що відчуття не передають всю повноту зовнішнього світу. Таким чином, з точки зору Кондильяка розум ґрунтується на комплексі відчуттів і саме їх переробляє, будуючи власну картину зовнішнього світу.

Метою досліджень вченого був пошук “першого коріння” знання, тобто виникнення сприйняття, процесу пізнання в цілому. Вивчаючи це питання, Кондільяк прийшов до висновку, що *вся психічна діяльність є перетворення сприйняття*. Душа має тільки одну первинну властивість – властивість сприйняття, а всі інші, і теоретичні (пам’ять, мислення і т.ін.), і практичні, розвиваються пізніше на її основі.

Для доказу цього положення Кондільяк використовував *модель статуї*. Якщо неживу статую наділити єдиною здібністю – сприйняттям – то у неї при цьому спочатку виникає нюх, потім поступово інші відчуття – смак, слух, зір, і нарешті, дотик. Через сприйняття щільності у статуї виникає уявлення про зовнішній світ, формується свідомість, а потім і самосвідомість, вона оживає. В “трактаті про відчуття” (1754) він доводив, що сприйняття, яке повторюється, стає пам’яттю, різні сприйняття викликають порівняння, аналіз їх відношень перетворюється у судження. Також з’являються й інші операції мислення. Раптова поява нового сприйняття викликає увагу. Так з’являються провідні психічні процеси.

Різні відчуття викликають поняття задоволення і незадоволення, які співвідносяться з певними діями. Згадування попередніх вражень, пов’язаних із задоволенням, перетворюється у потребу, яка починає керувати поведінкою. Як наслідок виникають афекти, воля, мова для позначення своїх потреб, формується свідомість. Перевага людини над твариною пояснюється, на думку Кондильяка, більшою досконалістю її відчуттів, різноманітністю потреб та ідей, а також наявністю мови.

Таким чином, все духовне бере початок у сприйнятті, але у своєму розвитку в людини відчуття звільняється за допомогою мови від чуттєвого досвіду, узагальнюються процесами мислення і стають загальними поняттями, мораллю, основою духовної досконалості й усвідомлення себе.

Схожі ідеї розвивав і **Ш.Боне (1720-1793)**, який здійснив значний вплив на розвиток асоціативної психології. Він, як і Кондильяк, вважав, що всі психічні процеси виникають із відчуттів. У своїх працях “Досвід психології” (1754) і “Досвід аналізу здібностей душі” (1760) він писав про те, що відчуття є реакцією душі на чуттєві подразнення, при цьому в центрі його уваги було вивчення

фізіологічних корелятивів відчуттів. Розглядаючи зв'язок між певними мозковими і психічними процесами, Бонне прийшов до висновку про те, що кожному відчуттю відповідає вібрація нервового волокна. Тому зв'язки (асоціації) відчуттів та ідеї – це зв'язки нервових тканин. Говорячи про те, що асоціації забезпечують розвиток і трансформацію відчуттів, Бонне пропонував своє пояснення психічного розвитку, вбачаючи в егоїзмі мотив, а у щасті – кінцеву мету будь-якого прагнення. Говорячи про залежність душі від тіла, він також стверджував, що існує ефірне тіло, яке не знищується і завдяки якому душа може мати у потойбічному житті згадування про життя і набувати після смерті одного тіла існування в новому матеріальному тілі.

Найбільш розгорнуте дослідження процесу пізнання дав **Д.Дідро (1713-1784)**. У своїх працях “Думки про пояснення природи”, “Розмова Даламбера з Дідро” (1769) та у інших працях він писав про єдність матеріального світу, висловлював гіпотезу про родинність всіх видів органічного життя, які виникають із одного джерела – живих молекул, які розсіяні по всій матерії. Ці молекули здатні відчувати і створюють у процесі свого розвитку все більш складні організми, складаючи безперервну ланку живих істот – від найпростіших до людини.

Говорячи про пізнання, Дідро підкреслював, що ґрунтом всіх понять є відчуття. Він писав про те, що людина – це “інструмент, наділений властивістю відчувати і пам'ятати. Наші почуття – клавіші, на які впливає оточуюча нас природа...”. Таким чином, зовнішній світ породжує відчуття, які узагальнює наш розум, формуючи судження і поняття.

В той же час Дідро не міг не бачити, що відчуття не тільки суб'єктивні, але іноді й не зовсім точні. Тому він наполягав на необхідності перевірити дані органів почуттів вимірюваннями і досвідом, який зв'язує нашу свідомість із зовнішнім світом. Поступово узагальнюючи отримані при спостереженні і експериментах розрізненні факти, розум створює істинні поняття про речі. Говорячи про можливість такого узагальнення, Дідро писав, що “природа подібна жінці, яка показуючи з-під своїх нарядів то одну частину тіла, то іншу, подає своїм впертим прихильникам деяку надію пізнати її коли-небудь всю...”.

К.Гельвецій (1715-1771) у своїх працях “Про розум” (1758), “Про людину” (1769) також виходив із того, що основою всіх знань людини є відчуття. Велику

роль він відводив і пам'яті, яку вважав “тривалим, але послабленим відчуттям”. Одним із головних питань у психологічній концепції Гельвеція було *вивчення природи здібностей, їх зв'язку із спадковістю і вихованням людини*.

Для обґрунтування провідного значення соціального середовища Гельвецій розділяв поняття душі і духу. Він вважав, що душа ототожнюється із психікою і свідомістю, уявляє собою вроджену властивість кожної живої істоти. Її зміст зводиться до властивості відчуття й егоїзму. Він також як і Бонне, вважав егоїзм головним мотивом наших справ: навіть добрі вчинки пояснюються бажанням заслужити похвалу, мати друзів і т.ін. Теорія розумного егоїзму, багато в чому була пов'язана саме з цими думками Гельвеція.

Таким чином, душі людей подібні між собою, тому що в них від народження наявні однакові властивості – відчуття і егоїзм. На відміну від вродженої душі дух, на думку Гельвеція, є сукупністю думок, понять, набутих у процесі життя і навчання. Тому дух людини визначається її оточенням, вихованням, і саме духовний зміст відрізняє людей між собою.

У набутих якостей духу Гельвецій особливе місце відводив здібностям, які як і всі інші духовні якості, не даються з народження, а набуваються у процесі життя. При цьому під здібностями він розумів можливість добре або відмінно виконувати певну діяльність.

Таким чином, здібності досліджувались тільки в процесі виконання певного завдання і оцінювались по якості виконання будь-якої діяльності. При цьому зовсім не враховувалась швидкість і невимушеність навчання, швидкість переробки інформації й інші параметри, що характеризують здібності у сучасній психології. Зрозуміло, що при подібному розумінні Гельвецій прийшов до висновку, що здібності не являються вродженими, а набуваються у процесі навчання.

Такий підхід зміцнював його концепцію про загальну рівність людей, індивідуальні відмінності котрих пояснюються лише різними соціальним становищем і вихованням. Але він приводить, як це не дивно, до фаталізму, тому, що людина сприймається іграшкою долі, яка своїми примхами, випадково може помістити її в те або інше середовище, визначивши тим самим її соціальний статус і життєвий сценарій. Так, відсутність будь-яких вроджених особливостей в

концепції Гельвеція приводило значною мірою до заперечення відповідальності людини за формування своїх здібностей, знань, нарешті, за свою долю.

Саме ці положення Гельвеція намагався пом'якшити Дідро, який в цілому поділяв його позицію щодо домінуючого впливу середовища на формування здібностей. Дідро писав про те, що спадковість і середовище мають неоднакове значення у розвитку окремої людини і суспільства. Якщо розумовий стан народу в цілому визначається насамперед соціальною ситуацією, то на психіку людини впливає і його біологічна природа, його тілесна організація. Він говорив про те, що “закони, звичаї, обряди є головними причинами відмінностей між народами”, підкреслюючи що “... суспільного виконання недостатньо для вирівнювання окремих індивідів, а тільки для великих мас людей”. Тому випадок тільки створює умови для розвитку конкретної людини, але від її індивідуальних здібностей залежить, наскільки вона може використати цей випадок, цю подію. Виходить що вона сама вирішує, що із даного їй долею вона використає для свого розвитку й освіти.

Якщо Дідро і Гельвецій розглядали освіту, вплив суспільства як благо для людини, то інший відомий французький вчений **Жан Жак Руссо (1712-1778)** дотримувався протилежного погляду, стверджуючи, що суспільство шкодить людині, яка від природи добра, чесна, прищеплює їй негативні якості і звички.

Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у відомому творі “Еміль або про виховання”. Цікаво, що оцінений у XVIII-XIX ст. як один із видатних теоретиків виховання Руссо не любив і ніколи не займався вихованням власних дітей, віддаючи їх відразу після народження у притулок. Тим не менше його заслугою можна вважати те, що він привів у цілісну картину все те, що до цього часу було відомо про природу дитини, її розвиток.

Руссо виходив із теорії “природної людини”, і, як Я.А.Коменський, писав про природньо відповідний характер навчання. Але на відміну від Коменського, Руссо говорив не про зовнішнє уподібнення природі, а про необхідність слідувати природному процесу розвитку внутрішньої природи дитини, внутрішньої гармонійності і природності в розвитку людини.

Таким чином, вимоги вчених досліджувати індивідуальні особливості людини отримали своє практичне обґрунтування, оскільки знання цих особливостей допомагає дорослому будувати навчання з урахуванням природного психічного розвитку дитини.

Існують не тільки індивідуальні, але і загальні для всіх людей закономірності психічного розвитку, які змінюються на кожному віковому етапі, підкреслював Руссо. Виходячи з цього він *створив першу розгорнуту періодизацію психічного розвитку*, але основа, згідно якої він розділяв дитинство на періоди, і критерії періодизації були чисто споглядальними, не пов'язаними з фактами і спостереженнями, але впливаючими із філософських, теоретичних поглядів самого Руссо.

Перший період – від народження до двох років, – з точки зору Руссо, необхідно віддати фізичному розвитку людини. Він вважав, що в цей час у дитини ще не розвинена мова, і був противником її раннього розвитку.

Другий період – від 2 до 12 років – необхідно присвятити сенсорному розвитку дітей. Будучи спеціалістом, Руссо вважав, що розвиток відчуттів є основою майбутнього розвитку мислення. Тому він доводив, що систематичне навчання має починатися після 12 років, коли закінчується “сон розуму”.

Цілеспрямоване навчання необхідно здійснювати у третьому періоді – з 12 до 15 років, коли дитина може адекватно сприймати і засвоювати знання. Але ці знання мають бути зв'язані тільки з природними і точними науками, а не з гуманітарними, тому що моральний розвиток, розвиток почуттів і дітей йде пізніше.

У четвертому періоді – від 15 років до повноліття – як раз і проходить розвиток почуттів у дітей після накопичення повного життєвого досвіду. Цей період Руссо назвав, «періодом бурь і пристрастей» і вважав, що в цей час необхідно напрацьовувати у дітей добрі почуття, добрі судження і добру волю.

Значний вплив на подальший розвиток психології здійснила і теорія **П.Ж.Кабаніса (1757-1808)**, якою завершується цей етап у французькій науці. Кабаніс доповнив дослідження Ламетрі і Дідро про взаємозв'язок психіки і тілесної організації людини, запропонувавши ідею про три рівні психічної регуляції

поведінки. Вивчаючи по завданню Конвенту питання про можливість застосування гільйотини при стратах, він прийшов до висновку про те, що після відсікання голови ніяких відчуттів виникнути не може. Ті ж рухи, які спостерігаються у цей момент, є чисто рефлекторними.

Таким чином, в регуляції діяльності виділяються свідомий, півсвідомий і рефлекторний рівні. У кожного з них є власна система органів регуляції і всі вони взаємозв'язані. Якщо з якихось причин (травма, патологія) неможливо забезпечити регуляцію на даному рівні, його функції на себе бере більш низький.

У своїх працях Кабаніс також доводив, що відчуття зв'язані з мозком, яке синтезує їх, створюючи думки, ідеї. При цьому дані органів почуттів поєднуються не тільки з корою мозку, але і з рухомою активністю тіла. У зв'язку з цим Кабаніс висунув питання про застосування способів пояснення діяльності елементарних рівнів до більш високих. Випереджуючи положення про те, що необхідно розглядати "мозок як особливий орган спеціального призначення для виробництва думки, також як шлунок призначений для травлення...".

Таким чином свідомість в його концепції не поступалась по степені реальності іншим функціям організму, хоча він підкреслював нематеріальність думки, яка об'єктивується у зовнішньому плані словом і жестом. Слабкість його позицій була зв'язана не з матеріалізацією самої думки (як пізніше у вульгарному матеріалізмі), а з відчуженням думки від її об'єкту, тобто його цікавив акт мислення не як процес відображення, переробки і узагальнення даних про зовнішні об'єкти, про світ, а як процес внутрішньо-мозкової механіки. Це і привело Кабаніса до фізіологізації свідомості, заперечення власне психологічної сутності інтелекту.

В психологічних теоріях французьких просвітителів було накопичено багато даних про роль відчуттів і сприйняття у створенні цілісної картини світу, про механізм впливу образу світу, пізнання на поведінку людини. Велике значення для психології мало і дослідження здібностей, а також способів впливу соціального середовища на свідомість людини.

Питання на семінар:

1. Провідна ідея психології Просвіти.
2. Характеристика основних проблем французької психології XVIII ст.

3. Характерні особливості німецької психології XVIII ст.

Питання на самостійну роботу:

1. Раціональна інтуїція Декарта.

Література:

1. Бэкон Д. Сочинения: В 2 т.-М., 1971.
2. Выготский Л.С. Вопросы теории и история психологии//Собр.соч.:
3. В 6 т.М., 1982.
4. Гоббс Т. Сочинения В 2 т. М., 1964.
5. Грановский Т.Н. Лекции по истории Средневековья.-М., 1987.
6. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.-
7. М., 1999.
8. Декарт Р. Страсти души. Избр.фил.пр. М., 1990.
9. Исторический путь психологии: прошлое, настоящее, будущее. М.,
- 10.1992.
- 11.Кант И. Критика чистого разума/Соч. в 6 т. М., 1964.
- 12.Леонардо да Винчи. Избранное.-М., 1952.
- 13.Ламетри Ж. Избранные сочинения. М.,Л., 1925.
- 14.Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
- 15.Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.
- 16.Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр
- 17.«Академия», 2001.-554 с.
- 18.Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии.-
- 19.Ростов НД., 1996-г.1,2.
- 20.Роменец В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. Київ,
- 21.1998.
- 22.Ярошевский М.Г. История психологии.-М., 1996.

ЛЕКЦІЯ 9

Тема 8

Розвиток психології в Україні

План:

1. Виникнення та розвиток психології в XVII ст.
2. Подальший розвиток психології (XVIII ст.).
3. Психологічна думка в Україні в кінці XIX – початку XX ст.

1. Виникнення та розвиток психології у XVII сторіччі

Дивно і незрозуміло, чому в жодному підручнику, хрестоматії або навчальному посібнику з "Історії психології" немає розділу або частини, яка б викладала у послідовності становлення та розвиток психологічної думки в Україні.

Самий початок зародження психологічної думки в Україні сягає XVII ст.

В усі часи призначення психології виражається у двох напрямках: відображенні історичного шляху народу і впливові на розвиток його культури. Крім цього не треба забувати про вплив минулого на майбутнє. В даному конкретному випадку не треба забувати і всі джерела впливу на розвиток науки взагалі, і психології зокрема. Це, передусім, народна, життєва психологія, а також вплив античної психології, психології епохи Відродження і, нарешті, психології Нового часу. Всі ці часи були представлені, в основному, вченими-універсалами - носіями знань.

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели братські школи. Вони розповсюджували грамотність і знання стосовно людської природи, культури, в тому числі і філософські і, звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різним мистецтвам. Підручники вищої школи також виносили на огляд широкої публіки.

Важливою є роль і значення релігії (в даному випадку – православ'я) та її вплив на передових людей того часу.

Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою у 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухавшись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче стало на шлях пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх

форм участі в європейському духовному розвитку. Активізація зусиль щодо інтеграції в європейську цивілізацію передбачала необхідність подолання наявної в Україні наприкінці XVI – початку XVII століть своєрідної інтелектуальної ксенофобії. Умовою такої інтеграції було засвоєння й переосмислення європейських духовних здобутків, у тому числі й надбання західної філософської думки, поза як це уможливлювало рух до взаєморозуміння в тогочасному дискурсі культур, відкривало шлях до синтезу українських і західних духовних традицій.

Завдання синтезу духовних здобутків православної України й латинського Заходу полегшувалося тим, що воно здійснювалося в епоху бароко, яке, сполучаючи релігійний і світський компонент культури, формуючи цілісну дійсність, єдність середньовічного неологізму з ренесансним індивідуалізмом, органічно вписувалося в контекст української духовної культури того часу з перевагою релігійної сфери. Своєрідність епохи бароко наклала свій відбиток на всі сфери життя й духовної творчості: літературу, мистецтво, освіту тощо, а також на самих творців цих духовних цінностей, тобто вони творили епоху, а епоха формувала їх самих. Типовими постатями цієї епохи були професори Києво-Могилянської академії, про що свідчить бароковий пафос і стилістична вишуканість їхніх трактатів та інших творів, повнота та різноманітність їхньої життєдіяльності.

К. СОКОВИЧ (1578-1647). Філософ, культурно-освітній діяч, письменник. Народився в с. Потелич (нині Жовківський район Львівської області). Освіту здобув у Замойській академії і Краківському університеті братської школи. З 1624 р. – проповідник Люблінського братства.

На початку XVII ст. значну роль у розвитку української і всієї східнослов'янської психологічної думки відігравали братські школи та колегіуми, а пізніше - Києво-Могилянська академія. Різноманітну творчість Соковича не можна розглядати окремо від просвітницької діяльності цих освітніх закладів. В його творчості найбільш відомі психологічні праці: "Арістотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями передмов до шлюбних та поховальних обрядів" (1620 р.) та "Трактат про душу" (1625 р.). В них Сокович

ставити перед психологією практичні завдання: як жити у відповідності з природою. Коли вона (душа) розмірковує про речі, то називається розумом; коли згадує – пам'яттю. Вона має багато назв і титулів саме тому, що є невидимою і не може в інший спосіб виразити своєю природою, окрім як через свої дії та їх наслідки.

Психіка є зріз Всесвіту і кожну свою здатність вона виявляє як свою тотальність і цілісність. Душа, за твердженням Соковича, є дзеркалом Всесвіту. В поведінці Сокович пропонує дотримуватись "розумних розміркованостей".

Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їх самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями.

Підсумковим для всієї його психології є питання: "Як я повинен вчинити?" Сокович, як тонкий спостерігач фізіологічних феноменів, аналізує погодження звичаїв із вчинками людей, не перестає дивуватись чуду психічного буття людини, бачити в ній дуже тонке мистецтво природи. Психологія людини, за Соковичем, виникає у живої істоти через її приналежність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. Психологія людини знаходить своє втілення і в злодіяннях, і у високоморальних вчинках. В своїх філософсько-психологічних промовах і зверненнях вчений проголошує сенс людського буття як буття моральне.

І. ГІЗЕЛЬ(1600-1683-рр.). Просвітник, філософ, церковний діяч та історик. Народився у Пруссії. Вступив до Київської колегії вже маючи солідний запас знань, а навчаючись в ній, вражав професуру і студентів умінням відстоювати свої погляди, спираючись не тільки на авторитет Св. Письма, а й на людський інтелект, здоровий глузд, науковий аналіз явищ природи, гуманістичні категорії моралі, які виробляла просвітницька Європа. Ці якості юнака помітив П. Могила і на власні кошти послав навчатися його за кордон, де він слухав лекції у Замойській академії, а потім в університетах Англії. Після повернення до Києва був обраний професором філософії, а потім ректором Києво-Могилянської академії (1646-1650 рр.), ставши її окрасою. З 1650 р. він - ігумен київських Кирилівського та Миколаївського монастирів. А з 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської Лаври, де зібрав найбільшу в Україні бібліотеку.

Гізель був перший з професорів Києво-Могилянської академії, хто в своїх лекціях знайомив студентів з новітніми досягненнями в науці, зокрема – вченням Коперніка.

Значну увагу Гізель приділяв проблемі людини, її моральності, де як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму. Цим питанням присвячена праця Гізеля "Мир з Богом чоловіку".

Слід зазначити, що людина у Гізеля поставала не сліпим знаряддям Божого промыслу, а творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків, головним критерієм яких, а також добра і зла, була совість розумної людини, що має керувати всіма її діями. Першим серед українських мислителів Гізель поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбилося в його ставленні до церковних заповідей та настанов. Звеличуючи раціональне в людині, особливого значення він надавав моральному вихованню та освіті, вбачаючи в них шлях до природного земного щастя, яке досягається зусиллями людей. Гізель зробив дуже великий внесок у розвиток психологічної думки в Україні. Сучасники називали його Арістотелем. Курс психології він читав в 1645-47 роках. В основу своєї психології вчений поклав знаменитий афоризм: "Нічого немає в інтелекті, чого б не було у відчуттях", однак він далекий від думки вважати психологічні якості відчуттями. Він поступово розкриває своєрідність психічних здібностей. Стверджує, що їх не можна зводити до вихідного чуттєвого досвіду. Мислительний компонент психіки, зокрема судження, він тлумачить в дусі мотиваційних рушійних сил. Гізель знаходить в судженнях таку якість, як впевненість, через яку інтелект стверджує чи заперечує зв'язок між предметами. В плані мотивації досліджуються переконання, правдоподібність, віра. Мислення розглядається як якість особистості. Гізель виражає яскраву тенденцію стилю бароко в психології, коли ускладнює і поглиблює мотиваційну структуру мислення компонентами почуттів, волі, несвідомого. Він аналізує співвідношення емоції і волі як ефектів розумної душі, розкриває зв'язок схильностей людини

з індивідуальними проявами темпераментів. В своїх творах вчений вказує на необхідність розуміння внутрішнього розуму і волі у людських вчинках. Тоді воля стає незалежною, що є важливою умовою переходу до етичних проблем людського буття.

ЯВОРСЬКИЙ С.І. (1658-1722 рр.). Народився в Яворові (нині Львівська область), помер у Москві. Український та російський консервативний церковний діяч та публіцист, просвітник, проповідник, педагог та філософ. Дитинство минуло у містечку Красилівка, неподалік від Ніжина. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. З 1684 р. удосконалював знання в єзуїтських учбових закладах Львова, Любліна, Познані та Вільнюса, для чого повинен був прийняти католицизм. У 1687 р. повертається до Києва. Знов приймає православ'я і стає професором Києво-Могилянської академії; викладав риторику, філософію, психологію, поетику та богослів'я. В 1689 р. подався в ченці. У 1700 р. цар Петро призначив Яворського пильним спостерігачем-наглядачем патріаршого престолу у Москві.

Яворському належить одна з видатних розробок психологічної системи академічного гатунку, яка дотримується Аристотелевої традиції. Це була психологія, яку викладали саме як систему психологічних знань не тільки в Європі, а й в арабському світі. Логічна схема психологічної системи залишилась в цілому без змін, але вона охоплювала все нові і нові спостереження. Було узагальнено велику кількість фактів, які поставали в практиці спілкування, медицини, етнічних традицій, – усіх знань, які стосувались життя людського тіла і душі. Вчення Яворського про душу, як і інших видатних вчених - представників Києво-Могилянської колегії, розширювалось до меж антропології. Перед ним ставали не тільки теоретичні проблеми, а її ряд практичних, що мусили давати поради, як доцільно і морально поводити себе в тих або інших обставинах.

Відповідно до трьох книг Аристотеля "Про душу" Яворський будує свій психологічний курс. Показуючи традиційно встановлену специфіку кожного виду душі, специфіку форм життєдіяльності, які властиві рослинам, тваринам, людям, Яворський докладає найбільше зусиль, щоб розкрити їхню підпорядкованість в єдиній людській істоті. Він насамперед вказує на взаємозалежність

таких здатностей, як рух у просторі, бажання. Рух як вихідну здатність було підкреслено, ще в стародавній анатомічній психології (Демокрит та ін.). Бажання як потяг до руху мають таку ж давню історію дослідження. Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, надмірне відчуття призводить до розладнання інтелектуальної дії - ознака того, що всі ці здатності походять з однієї душі. Яворський здійснює критичне осмислення теорій Арістотеля на ґрунті наукових досягнень XVII ст. У традиційну структуру психології вкладається новий зміст.

Зробивши принципову заяву про те, що душа розумова не залежить від матерії, Яворський все ж визнає емпіричні факти залежності духовних дій від тілесних, від предметного світу, від якого душа приймає види (ейдали) та від яких, в свою чергу, залежить процес розуміння. Користування розумом залежить від тілесних диспозицій (схильностей), хоч і не прямо, а через дії уяви. Розум спирається на уяву, остання залежить від тіла.

Якби душа була подільна, одна частина її грішила б, інша - каялась; одна б ненавиділа іншу. Душа перебуває у всьому тілі, і разом з тим, вона незалежна від тіла. Відокремлені частини тіла душі не мають. Ці думки Яворський пов'язує з ідеєю локалізації психічних функцій. Саме мозок має "диспозицію" (схильність) бути субстратом душі.

Відбиваючи провідні тенденції в психології XVII ст., Яворський не тільки пов'язує всі рівні душі з тілесними актами, а й акцентує увагу на рефлекторному механізмі цих актів.

Рефлекторну дію Яворський називає "необхідною відчуттєвою дією", яка уможлиблюється цілісністю нервової системи, мозком. Цілісність душевних проявів він бачить в ряді механізмів пам'яті, що постають в онтогенезі. Старіючи, тварини менше пригадують речі, про які знали в молодості.

Для обґрунтування ідеї безсмертя розумної душі Яворський знаходить "етичні" аргументи: праведник, який мучився на цьому світі, мусить мати надію на щасливе життя на тому світі, де душа нечестивого очікує на муки.

Те, що людям властивий природжений потяг до життя вічного, до безсмертя, має свої засади в існуванні спеціального атрибута розумної душі – безсмертності. Страх смерті, який переживають люди, має своїм предметом не повне заперечення душевного життя, а розрив зв'язків з тими або іншими людьми – рідними, друзями, близькими. Страх смерті Яворський бачить у незнанні того, що людину очікує по той бік цього життя. Пізнаючи себе, людина позбавляється цього страху, мудро і спокійно зустрічає смерть.

Позиція Яворського у вирішенні психофізичної проблеми весь час залишається подвійною. У своїх психологічних дослідженнях Яворський виходить з положення про два протилежні боки мотивації людської поведінки і людського буття в цілому. Він називає їх діями іманенції та залежності від зовнішніх причин. Живій істоті властиві іманентні дії, середовище лише їх стимулює. Інші риси іманенції в актах бажання, пізнання Яворський пов'язує з божественною благістю. Пізнання виводиться з інтелекту як його іманентна властивість.

Виклавши ідеї щодо душі як начала життя, підкресливши протилежність іманентного та рефлекторного принципів дії, Яворський здійснює періодизацію людського життя. Він виходить з того, що визначає життя як центральну психологічну категорію. У зв'язку з цим він міркує над проблемою відношення життя і смерті. Переходячи до рішення конкретних проблем "психології життя", Яворський вирішує, найперше, питання про віковий поділ життя, наводить велику кількість чинників, які зумовлюють, зберігають та продовжують життя.

Виклавши основні положення своєї «психології життя», Яворський детально зупиняється на головних здібностях душі: вегетативній, відчуттєвій, руховій, розумовій та побажальній. Дві останні він звільняє від залежності тілесних структур як субстрату, проте знову докладно зупиняється на рефлекторному механізмі, поширюючи рефлекторний принцип на пояснення всіх рівнів психологічного життя людини.

Яворський починає з викладу теорій рефлекторної дуги, переходить до теорії рефлекторного кільця. Він піднімає рефлекторний принцип до рівня іманентного духу, показує рефлекс як вольову дію, покладає на рефлекторну

основу психічні явища: пізнавальні, емоційні, вольові. Рефлекс стає душевним, душа, покладена на рефлекторний принцип, спонукає цим усі життєві акти.

При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнавання поєднує з прагненням, інтелект – з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям.

Пам'ять є не що інше як розгортання божественних атрибутів через людську психіку. Сам по собі Бог як всеохоплююча реальність пам'яті не має, адже для нього немає ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього. Він завжди у всьому, все охоплює відразу.

Воля - вища розумова здатність. Воля виявляється у самовизначенні особи, її самостворенні, тому є актом вільним. Від людини залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського являються такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра або їм протилежні риси – нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість більш упевнено прямувати до добра та уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання.

Отже, психологія, що виникає в цю епоху, відображає психіку людини, об'єктом її досліджень та творчості є різні аспекти діяльності людини. Все, що створено людиною, повертається в систему її психологічних знань. Проте в цих наукових творах неповно втілені ідеальні мрії людини.

2. Подальший розвиток психології (XVIII століття)

Залежність і самодосконалість як визначальні принципи психології XVIII століття в їх взаємодії перетворюються в принципи, що визначають співвідношення теоретичної і практичної діяльності людини.

В українській психології, яка розквітла в Києво-Могилянській академії, були створені значні психологічні системи. Вони відрізнялись принциповою логічною чіткістю, містили в собі великий емпіричний матеріал. В єдності логічної системи, а також в дослідних спостереженнях дедалі чіткіше виявляється ідея вчинку, яку приймають як логічний осередок психологічних систем.

Розробка цього осередку в багатьох випадках приводить до спеціальної теорії вчинку, виводить ці діяльності зі сфери пошукової категоріальності в сферу живих практичних проблем.

ПРОКОПОВИЧ Ф. (1681-1736 рр.). Народився в небагатій родині, рано залишився сиротою та виховувався у дядька по матері - ігумена Братського монастиря і ректора Києво-Могилянського колегіуму. Після успішного закінчення колегіуму пішов у ченці під іменем Самуїла, подався продовжувати навчання на Захід. Уніатські владики послали талановитого юнака до Римського колегіуму. Викладачам він сподобався і вони давали йому приватні уроки і навіть дозволили користуватись Ватиканською бібліотекою. Вони намагались залучити такого розумного хлопця до ордеру єзуїтів. Володіючи латинською мовою, Прокопович досконально ознайомився з усією літературою та рукописами, які були у бібліотеці.

Наприкінці 1704 р. юнак був уже в рідному Києві, повернувшись до православ'я, вступив до Київського братства і постригся у ченці, зі вдячністю взявши ім'я свого дядька – Феофана Прокоповича. В академії він традиційно пройшов ієрархічними сходами від професора і префекта до ректора та ігумена. Як професор курсів філософії, риторики, теології та поетики він наслідував представників красного письменства в теоріях Арістотеля, Платона, Ціцерона, Фабія.

В Петербурзі, куди він переїхав на вимогу Петра I, український вчений став духовним ідеологом петровських реформ і просвітницького "абсолютизму", організатором відомої «Вченої дружини», ратував за створення Російської Академії наук та академії мистецтва. А в своєму будинку він організував першу в Росії світську школу, в якій навчалося 160 юнаків усіх станів, переважно з незаможних родин, та сиріт. Зі школи Прокоповича вийшло чимало видатних діячів науки та культури; таких як соратники М. Ломоносова - академіки С. Котельников, О. Протасов, Г. Теплов та інші.

Гуманістичні принципи, елементи світськості та корисної діяльності в ім'я суспільства Прокопович втілював завжди у практику.

Проблема ситуації, мотивації, дії та післядії (з головним акцентом на мотивації) застосовується Прокоповичем і до ширшого феномену – процесу навчання, стаючи причиною, яка уможливорює сам процес пізнання. А зміст його Прокопович бачить в широкій соціальній основі (благо батьківщини, доля нащадків, тощо). Саме красномовство він досліджує як діяльність, якій людина служить самовіддано, взявши її за сенс свого життя. Через мову одна людина «входить в іншу», роблячи великі зрушення, перебудовуючи психіку в цілому, а найбільше – її мотиваційну основу.

Прокопович вважав, що продуктивно наслідувати можна лише один взірець, це вбереже від безхарактерності, від плинного, нестійкого, суперечливого стилю.

Різнобічно розглядаючи природу почуттів та їх психологічні властивості, Прокопович досліджує їх суть, походження та види, правила збудження їх. Встановлюючи відмінності між почуттями любові, прагнення, турботи, тривоги, надій, впевненості, ревнощів, радості, ненависті, гніву та обурення, смутку, співчуття та втіхи, страху, жаху, розпачу, заздрощів, сорому.

Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, Прокопович подає загальну теорію психіки. Він покладається на звичну традицію у тлумаченні терміну "душа". Життя має три властивості: вегетативність, що дає життя кожній речі; чуттєвість – через органи зору, слуху, дотику та ін.; мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити висновки. Виходячи з цього славнозвісного Аристотелевого поділу душі на види, Прокопович насамперед пов'язує почуття зі збудженнями чуттєвої душі.

Великий інтерес становить трактування Прокоповичем вчинку, що розглядається у зв'язку зі злочином. Щоб зрозуміти злочин, треба уважно дослідити особу і причину вчинку. Проте в дослідженні злочину як такого навіть злочин є своєрідно спрямований вчинок; та й сама кваліфікація злочину досить умовна; а сам злочин може бути витлумачений в інший час як героїчний вчинок.

Слід підкреслити, що Прокопович досліджує співвідношення головних способів існування мотивації: свідомого і несвідомого. А це не просто співвідношення, воно виражає головну суперечність людської мотивації подібно до

того, як головною суперечливістю ситуації є залежність і незалежність її від тих чи інших обставин.

«Етика» Прокоповича є осередком для психологічної думки, адже вона говорить про людський вчинок. Звичай породжує вчинок всупереч своєму еству, тому що вчинок, виходячи зі звичаю, протиставляє себе йому і цим, у кропіткій і тривалій роботі, вже змінює звичай. Саме у звичаї криється «здоровий глузд».

З десяти розділів першої книги Прокоповича про етичні проблеми психології збереглося тільки чотири. Проте існує план «етики», в якому містяться назви всіх десяти розділів цього курсу лекцій. Перегляд цього змісту показує, що в лекціях розглядаються ґрунтовні аспекти психології. Отже, етика і є логічним завершенням самої психології, чим далі, тим більше елементів етики стають складовими психології.

КОЗАЧИНСЬКИЙ Михайло (1699-1755 рр.). Народився в місті Ямпіль. По закінченні Києво-Могилянської академії виїхав у Сербію для організації шкіл, був учителем і префектом школи в місті Карлівцях. Повернувшись до Києва, став професором, а потім префектом Києво-Могилянської академії. Після 1746 р. він – ігумен Гадяцького та Слуцького монастирів.

Як і решта викладачів Києво-Могилянської академії, Козачинський пов'язує мораль із навичками, котрі схиляють людину до почесних або ганебних дій. Головне, за твердим переконанням Козачинського, що той, хто вчиться якійсь науці і звичайно підтверджує свої принципи на ділі, не доказує абсолютну безхарактерність, роздвоєність.

Належить усвідомлювати принципи людських дій. Інтелект і воля сходиться для дій – цільових і спонукаючих. Цільові причини людських дій визначаються як мотиви, заради яких виконуються (на внутрішньому та зовнішньому рівнях) дії.

Свої психологічні міркування Козачинський відносить до моральної філософії взагалі, або до монастики, в якій, на його думку, людина має гостру потребу, адже моральна філософія та її практичне вираження являють собою істину, кінцеву мету людини, тобто Бога.

КАЛИНОВСЬКИЙ Стефан (1700-1753 рр.) Закінчив Києво-Могилянську академію і згодом викладав в ній філософію та риторику. Обіймав посаду префекта академії, а пізніше – префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії; керував Петербурзькою Олександра Невського семінарією. Наприкінці життя був єпископом Новгородським.

Центральним осередком етичних і психологічних досліджень Калиновського був вчинок. У побудові теорії вчинку Калиновський виходить з ідеї моральності, розуміючи її зміст як навички жити добродібно або ні. На відміну від китайських вчених Калиновський бере безпосередньо антагоніста вчинку – мораль. Калиновський виявляє себе сином епохи Просвітництва, стверджуючи, що воля реалізує себе, коли освітлюється розум, котрий повчає нас, що належить робити. Він підкреслює, що справедливість, моральні чесноти залежать від знання наукового. Цю суперечливу моральну діяльність Калиновський розглядає на матеріалі вікової психології насамперед він, у зв'язку з цим, спеціально зупиняється на психології юнацького віку, підсумовуючи здобутки науки в цьому питанні за попередню історію психології. Спостереження його самого становлять і для сучасної психології певний інтерес. Підкреслюється гетерохронність у вияві схильностей до певної діяльності. Калиновський зауважує, що зрілі люди спираються більше на досвід у справах, у судженнях виявляють як твердість, так і об'єктивний зміст людських відносин. Це пояснюється тим, що людина розуміє основну мету життя, яка включає в себе ідею блага. Людина хоче бути щасливою, але ніколи не думає про блаженство як таке. Вона також не думає про мету. Калиновський не виділяє свідомого від несвідомого у мотивації. Він вивчав смисл блаженства як мотиваційно-рушійну силу. Калиновський зауважує, що людина за своєю природою ставить багато цілей, але їй належить скоординувати, вибрати провідну. Тому людина не може в один і той час мати два рівноцінних прагнення. Досліджуючи змістову сторону мотивації, Калиновський знову повертається до ідеї блаженства.

Аналіз моральних дій не можна здійснити без урахування емоцій. Моральний зміст навички стосується насолоди та прикраси як мотивів, які здебільшого ведуть до здійснення емоцій та актів. Отже, можна сказати, розглядається

емоційна форма мотивації, на яку вже накладається ситуаційний зміст. Об'єктивно Калиновський досліджує актуальну ситуаційну значущість, яка виступає спонукою до дії. Хоч інтелектуальний аспект вчинку не виноситься на перший план, усе ж пізнання чеснот він трактує як таке, що спрямовує людські вчинки на доброчесність. Ідея вчинкової дії досліджується досконало й широко.

Доброта людського акту поєднується зі здоровим глуздом. Вчений робить спробу пояснити, як розумна природа людських дій впливає зі здорового глузду: здоровий глузд або його показ є те, чим розумна природа спрямовує людські вчинки на шлях доброчесності.

Центральною проблемою мотивації Калиновський вважав «чуттєве бажання» як риси волі: або про «хвилювання руху» він говорить як про чуттєве бажання, народжене уявою, відчуттям добра і зла.

КУЛЯБКА Сильвестр (1704-1761 рр.) Видатний просвітник, філософ, педагог, церковний та громадський діяч. По материнській лінії був онуком гетьмана. Проїшов певний курс освіти в Києво-Могилянській академії. Після її закінчення постригся в ченці Києво-Межигірського монастиря. З 1727 року по 1745 рік викладав в Києво-Могилянській академії, де пройшов шлях від педагога до професора філософії, а в 1740 році став префектом і ректором академії. В 1745 році його призначили Костромським єпископом, а через шість років – архієпископом Петербурга. Так склалося, що останні десять років він жив і працював у Росії.

Як послідовник традицій своїх вчителів, він перейняв від них зацікавленість проблемою вчинку, показав дуже тонкі переходи в його філософському, етичному й психологічному тлумаченні.

Кінцевою метою вчинку Кулябка вважає щастя. Мета обмежує щастя-прагнення, тобто визначає мотивацію. Кожне розумне створіння діє заради мети, спонукаючи себе й спрямовуючись до самої мети тому, що пізнає її як таку й відповідні їй засоби здійснення вчинку. І діє людина заради цієї мети, спонукаючи себе й спрямовуючись, хоч у своїх діях часткового характеру не завжди це усвідомлює. Вирішуючи практичні завдання, людина, як правило, не має на увазі кінцеву мету всіх своїх дій (Бога), інакше ніколи б не грішила. Звідси

впливає вся конфліктність у мотиваційному визначенні вчинку. Він пов'язує інтелект з досягненням істини, а волю - з досягненням добра. Ці дві психічні властивості людини існують завжди в одностайності й злагоді. Воля спонукається інтелектом; інтелект переконує волю, не тільки наочно пропонуючи для вибору з альтернатив природу об'єкта, а й виявляючи, розкриваючи при ньому суб'єкта. Кулябка також зауважує, що воля рухається чуттєвим бажанням, і Іде дає підставу для переживання людиною колізійності вчинку. Воля зі свого боку використовує владу щодо інтелекту зовнішніх органів тіла, а також щодо фантазії, уяви, відчуттів, загального бажання. Тоді інтелект і внутрішні органи, які є слухняними здібностями, не чинять опору волі, а в легкій дії скоряються їй, і за знаком волі інтелект, то в теорії, то на практиці, поспішає її виконати.

Аналіз людської дії робиться в плані мотиваційного періоду становлення психологічних знань. Людські дії, за Кулябкою, поділяються на вільні й мимовільні. В мотиваційному відношенні це означає свободу й несвободу в прийнятті рішень, що визначається наявністю розумності в самій дії, а цю розумність формує знання. Ось тут і виступає проблема свідомого й несвідомого, що виходить із пізнання диспозицій у теорії вчинку. Так чи інакше аналізуються такі поняття, як любов, ненависть, сум, радість, страх, скорбота та ін. Сам смисл перетерплювання вбачається в дії чуттєвого бажання відповідно до добра і зла, сприйнятого відчуттям та уявою.

КОНИСЬКИЙ Г. (1714-1801 рр.) – Народився у м. Ніжині в родині козацького старшини. В 11 років Георгія віддають для навчання у Києво-Могилянську академію, яку він успішно закінчив у 1743 р.

Роки навчання юнака в академії були періодом її найбільшого розквіту: саме тоді тут викладали послідовники прогресивних ідей Нового часу: Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, видатний лінгвіст Семіон Годорський та ін.

Саме у ці роки академія стає на шлях раціоналізму. Повертається обличчям до класичної науки, до нового розуміння. У філософських курсах академії виникає жвавий інтерес до природознавчих, точних наук, які закладає на початку XVIII ст. Феофан Прокопович. Блискуча освіта і глибоке

знання основ багатьох наук дало змогу Кониському сконцентрувати навколо себе видатних вчених-викладачів і студентів.

З 1745 р. Кониський – професор академії. Він викладає метафізику, логіку, філософію, етику, спираючись на новітні досягнення науки й твори таких вчених, як: Галілей, Декарт, Вольф, Коменський та ін. Кониський у своєму філософському курсі поглиблює тенденцію раціоналістичного, поклавши в основу філософського знання розкриття причин речей і явищ природи. Вчений відстоює позиції природного походження людського знання, переконує, що пізнання поглиблюється й навіть починається не з розкриття якихось вроджених ідей, а з відчуття. Цілком відповідно до духу гуманізму епохи Відродження Кониський висуває ідею активно думаючої людини. Сама людина у нього є активним началом і творчим началом в процесі пізнання світу. Кониський не розділяє принципово людину і світ, а мислить з позиції їх єдності: людина - частина природи. Вона як вінець творіння стоїть вище від усіх створених речей і відображає в собі весь світ. У людині – найвищому своєму ступені – природа досягла певної досконалості. Природа наділила людину талантом і розумом, тому вона здатна пізнавати й підкоряти природу. Основою пізнання світу у Кониського виступає досвід, практика. Відчуття, чуттєве сприйняття – основа для вироблення істинних понять, суджень та наукових теорій. Діяльність інтелекту неможлива без чуттєвого сприйняття.

Заключний етап чуттєвого сприйняття – діяльність оцінки. Вона притаманна, перш за все, тваринам, дає їм можливість правильно орієнтуватися, вибирати, чого потрібно уникати, а за чим слідкувати. Цю здатність тварин Кониський називає інстинктом і вважає, що інстинкт замінює тваринам інтелект.

СКОВОРОДА Григорій (1722-1794 рр.). Народився на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. В дитинстві він був Дуже розумним хлопчиком. Після закінчення Київської академії здійснив невеличку подорож по європейських країнах. Потім викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, звідки був звільнений за вільнодумство. Після цього Сковорода протягом 25 років до самої смерті був мандрівним філософом, учителем і співаком.

Сковороду називають «українським Сократом». Пішки обходячи рідне лівобережжя та Слобожанщину, зустрічаючись з різними людьми, він з усіма вступав у диспути, у всіх випитував їх погляди на життя. Свої бесіди філософ заводив на ярмарку і в полі, в дорозі і на відпочинку. Більш його займало питання про людське щастя. За Сковородою, ключ до щастя -у самопізнанні і слідуванні тому шляху, до якого кожний по єству своєму покликаний.

Г.С.Сковорода вважав, що пізнання має велике практичне та естетичне значення. Прагнення пізнати природу і самого себе вважав однією з рис характеру, особливістю і "призначенням роду людського".

Думки українського мудреця про характер, засоби і цілі пізнання суперечливі. Головна суперечність теорії пізнання Г.Сковороди була в тому, що своє твердження про об'єктивний характер знань він поєднував з ученням про самопізнання, а також визнавав певне пізнавальне значення Біблії.

Зовнішньо парадоксальні твердження українського мислителя про безграничність сфери діяльності людини можуть бути пояснені з урахуванням пантеїстичної суті його світосприйняття. Речей і явищ, які не можуть бути пізнані, на думку Г.Сковороди, не існує: і речі, і живі істоти, і думки – все це підлягає пізнанню. Непізнані речі не можна вважати абсолютно схованими від почуттів і розуму людини. Сковорода наближується до висновку про те, що пізнання йде від явищ і суті. Він вважав, що за явищем прихована суть, пізнання якої складає головну мету науки.

Виголошення безграничності пізнання – одна з найважливіших рис гносеології філософа. Саме ця риса світогляду Сковороди ставить його окремо від тих європейських, українських та російських філософів, які у XVIII ст. висловлювалися на захист скептицизму взагалі і гностицизму зокрема. Виголошення ідеї загальної пізнаваності світу стало протиставленням істин науки і філософії вірі, зокрема ортодоксальному православ'ю, догмати і шляхи якого вимагали пізнання «непізнаваності діянь і шляхів Господніх».

Головним у пізнанні людини, вчив Сковорода, є безпосереднє спілкування з сьогоденням, наслідування самій натурі.

Другим наставником людини є наука, просвітництво. Відкриваючи істину, наука озброює людину знанням справи, виступає як керівник практичних інтересів людини. Наука і просвітництво, вважав філософ, повинні стояти на службі людині, примножувати реальні блага, допомагати визволенню від пут забобонів та шкідливих пристрастей. Знання залежить від людини, важкі зусилля якої приносять багаті врожаї.

Пропагуючи ідею про земний, природний характер людських знань, український мислитель підкреслював, що наука, а, отже, і віра, відкрили людству широкі простори земних і небесних явищ. Коперник і Гарвей, Декарт і Ньютон, вважав він, стали великими шукачами істини, і їм зобов'язане людство величезними відкриттями таємниць Землі і Всесвіту.

Однак, не зважаючи на свою непослідовність в області гносеології, Сковорода продовжив традиції дійств-раціоналістів: Ф.Прокоповича, О.Кантемира та інших. Через розум, а не віру, людина завойовує собі блага. В творчих шуканнях розуму він бачить справжній прояв життя людини, її призначення і високе соціальне покликання.

Шукати в собі істину, згідно з концепцією пізнання Сковороди, значить шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнавати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблії.

Людський розум, доводив Сковорода, завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина. Цей вибір пропонує йому сам предмет пізнання: їжа, звичайно, існує не тільки для тіла, але й для душі, пісня – для вух і для розуму.

Діалектика втручається в психологію Сковороди, підносячи його висновки до рівня геніальних знахідок Д.Дідро з його ідеями про роздвоєння єдиного в природі і свідомості. Дещо містична форма викладу окремих думок, що відносяться до теорії пізнання, сприяла захисту українським філософом тези про протиріччя шляху досягнення людським розумом «істини божественної».

Г.С.Сковорода впритул підходив до глибокої психологічної здогадки про пізнання як складний історичний процес. Межі науки і суспільної практики того часу обмежували можливості на шляху до дійсно наукових і всебічно глибоких висновків.

На відміну від раціоналіста Декарта, Сковорода в ролі вихідної підвалини своєї теорії висував принцип: натура – мати пізнання.

Незважаючи на свою консервативну форму, психологія мислителя - це передове вчення свого часу. Головні висновки теорії пізнання Сковороди не тільки в умовах XVIII ст., але й пізніше, відігравали велику роль у розвитку природознавства, філософії і психології на Україні та в інших країнах.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ Я.П. (близько 1728 р. – після 1795 р.) – видатний український і російський просвітитель, вчений-енциклопедист. Народився в селі Калєбда Чернігівської області (за іншими даними – село Калєберза Полтавської області). В 1744-1750 рр. навчався в Києво-Могилянській академії, а потім в академічному університеті Петербурзької академії наук і одночасно займався викладацькою діяльністю. З 1752 року знаходився на військовій службі - викладав військові дисципліни. З 1776 року – член Малоросійської колегії в Глухові. Після служби в сенаті переїхав у своє село, де й закінчив дні.

Всебічно освічений, глибоко обізнаний у різних науках, Козельський досліджує філософські, психологічні та педагогічні погляди Руссо, Монтеск'є та інших. В своїх працях він дає характеристику загальнофілософським поняттям, підкреслюючи величезне значення суспільних наук у формуванні та розвитку особистості.

Я.П.Козельський вивів в окремі галузі такі науки онтологію, етику, логіку, психологію та інші.

Заслуга Козельського в тому, що він створив класифікацію різних областей наукового пізнання, поклавши в основу такої класифікації два об'єкти пізнання: природу і суспільство.

Шукаючи джерело людських знань, він, насамперед, звертається до відчуттів, котрі викликаються існуючими навколо нас речами. Відчуває не душа сама по собі, а людина разом з її тілом.

Значно вище поцінуються серед психічних здатностей увага, розум, глузд. Увага – це, за Козельським, феномен, коли людина, примічаючи якусь річ, яка стає для неї більш усвідомленою, ніж інші, що є разом з нею. Увага скеровується

діяльністю. «Якщо ми розглядаємо виразно частини якоїсь істини, то така увага називається розумом».

Увага виступає певною мірою вихідним поняттям. «Чим більше речей може хтось собі уявити, тим значніше буде його розум». Пізнання підноситься на вищий щабель.

Становить інтерес спроба Ковельського поєднати разом розум з характерологічними рисами, індивідуальними особливостями людей, зокрема із сором'язливістю та боязкістю. І ще – сильна духом людина не розумніша за слабку духом.

Серед рис особистості найбільшу увагу він приділяв обов'язку. Серед основних обов'язків на одне з перших місць виходить працелюбство, далі – гуманізм. Обов'язком для людини виступає також пізнання світу самопізнання. Звідси постає мудрість. Терпіння класифікується як можлива риса, так само, як і великодушність.

Психічні особливості здебільшого розглядаються через вчинки. Ковельський прямує до принципу вчинкової дії. З цієї позиції він розглядає поведінку взагалі.

У світлі психології XVIII ст. головною діяльністю людини виступає самопізнання як самовизначення особистості, що виражається у прийнятті належних рішень. В українській психології (особливо на теренах Києво-Могилянської академії) самопізнання пов'язується з великим колом питань самовираження людини, особливо із ситуаціях зі значним моральним змістом.

Лейтмотивом в розвитку української психології XVIII ст. проходить також тема вчинку.

3. Психологічна думка в Україні в кінці XIX – початку XX ст.

Розвиток психологічної думки в Україні в XIX – на початку XX століть має дві очевидні особливості: перша – що даний період співпадає з оформленням психології як самостійної науки, її становленням; друге – всі вчені, про яких буде мова в цьому параграфі, одночасно є і українськими і російськими вченими.

МАКСИМОВИЧ М.О. (1804-1873 рр.). Вчений, педагог, просвітник, дуже цікава людина. Максимович – перший ректор Київського університету св. Володимира, вчений універсального поклику, що бачив людину і світ

насамперед через мову і цим підійшов до побудови наукового і водночас поетичного світогляду, в якому переважають психологічні мотиви.

Він походить зі старовинного українського дворянського роду, багато представників якого, брали активну участь у громадському, політичному й культурному житті України. Максимович здобув багатогранну університетську освіту (декілька спеціальностей). З величезного доробку вченого відібрано матеріали для тритомного видання. Крім природничих наук, Максимович приділяв увагу проблемам етнографії (з етнопсихологією). Він виступав захопленим, глибокодумним психологом.

Вчений говорив, що людину піднесено над усіма земними істотами завдяки її безсмертній душі, нею вона відрізняється і тому далека від тварин, як небо від землі. Адже у тварин душа тільки жива – чуттєва й земноводна; в людині ж самим Богом натхненна, вона є сам образ Божий.

Маючи таке високе походження і подібність, душа наша успадкувала й вільну, творчу діяльність. Тому душа з необхідністю потребує виражати себе, виявляти своє внутрішнє життя. Адже і будь-яке життя в світі (за певних умов) прагне виявити себе.

Людська душа наділяється трьома основними способами виражати своє внутрішнє, особисте життя.

По-перше, вона виражає себе в образах, що мають просторове визначення. Образи ці двох видів: або вони тілесні (пластичні), що наповнюють простір речовиною своєю (за подобою буття тілесно-земного), що визначаються опуклостями і западинами, відчутними для зору та дотику; такими є твори мистецтва, що називаються різьбярство (скульптура), будівництво (архітектура); або ж образи бувають безтілесні (оптичні), тільки видимі в просторі, в яких (за подобою ефірного буття) замість речовинної маси - світло, тіні та кольори, це є картинні твори живопису.

Другий спосіб виражати душу більш таємничий, відбувається в просторі і часі тільки невидимим рухом повітря і відчувається слухом – це звуки, якими володіє музика.

Кожним з цих способів людина вже виразила багато таємниць душі своєї, однак ці способи однобічні й не можуть служити для вираження душі сповна. Тут ключ до пафосу наукових досліджень Максимовича – повнота людського існування. Так, музика своїми звуками приводить у рух найпотемніші глибини серця, звуками, яких одних тільки й хоче душа в якісь хвилини, адже часто одні лише звуки – летючі, безмежні, невидимі – можуть заспокоїть душу в сумі земного буття. Незважаючи на це, музика майже нічого не говорить нашій уяві навіть присилує її. Навпаки, живопис, різьбярство дуже впливають на уяву своїми образами, хоча залишають майже недоторканими музичні струни людської душі.

Слово є третій – найповніший, власний і найближчий душі спосіб її вираження, в якому немає однобічності ні образу, ні звуку, але в якому обидва злиті в досконалі природні єдність і цілісність.

Слово є звук: так само чується, як звук музичний, але воно не полягає тільки в простій зміні тонів: це властиве тільки музичності слова. Воно є звук органічний, членоскладний, або членороздільний. Через таку визначеність голосних і приголосних, їх чергування слово набуває дивної зображувальності. Воно, діючи на душу, як звук музичний, водночас уявляється їй як певний образ. У зв'язку з цим Максимович зауважує, що слово малює звуками.

Злиття звуку та образу в слові він уподібнює злиттю світла і тепла у вогні. І як вогонь гріє і світить, так слово здатне виражати почуття й світло думки, збуджувати їх в іншій людині і, таким чином, бути істинним полум'ям переконання. І як у світлі фізичному є стихія визначальна й первородна, з якої все утворилося і в яку все тлінне повертається, так за допомогою слова зберігається просвіта людства, підтримується порядок держави, приватне життя суспільства. Через слово ми піднімаємося до того, хто дав нам слово разом з життям і світлом. Із чистого, всемогутнього первородного й було породжено світ з його образами і звуками.

Полум'я є символ слова: і дар вищого пророчого слова сходить з небес на Апостолів у вигляді полум'яних язиків. Вся наша природа є велика майстерня,

де безліч видів життя. Те саме Максимович говорить про звуки, які можуть бути одушевлені.

З усіх істот на землі Бог обдарував словом тільки людину як образ і подобу свою, як істоту, котрій даровано душу безсмертну й розумну. Душа й слово живуть разом, складаючи в людині божественні властивості.

ЮРКЕВИЧ П.Д. (1826-1874 рр.). Народився в Полтавській губернії. Освіту одержав спочатку в семінарії м. Полтави, а потім у духовній академії Києва (1847-1851 рр.). В Київській духовній академії його і залишили викладати філософські дисципліни (1825-1861 рр.). З 1861 р. ідо самої смерті викладає в Московському університеті психологію, філософію, педагогіку та етику.

Викладання психології було побудовано таким чином, що воно не давало підготовки до проведення самостійних досліджень, а мало лише освітнє значення.

Юркевича, як і багатьох мислителів (в тому числі і українських), цікавили проблеми, пов'язані з душею. Він стверджував, що людська душа відкривається суб'єкту в інтроспекції (тобто "внутрішнім зором"). Ще працюючи в Києві, Юркевич намагався консолідувати навколо себе сили, які протистояли б природничій психології. З іншого боку – він завжди намагався поєднати викладене в Біблії із сучасними досягненнями науки. Вчений стверджував, що все повинно йти (і слова, і вчинки) від серця, від душі і тільки тобі воно має сенс і досягає своєї мети. Знання повинні пройти «через серце», освітлене розумом, прямо «у вмістилище душі». Ще в середині ХІХ ст. вчений розумів, що знання повинні проходити через сферу почуттів – тільки тоді вони міцні та надійні.

Юркевич глибоко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і серце – все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сфери людини.

Співвідношення фізичного та психічного (психологічного) – це для психології питання майбутнього – дуже цікаві та неосяжні.

ОХОРОВИЧ Ю. Л. (1850-1917 рр.). Український і польський вчений, дійсний член російського психологічного товариства. Ініціатор і Міжнародного психологічного конгресу, один із засновників Міжнародного інституту психології

в Парижі в 1900 році, приват-доцент Львівського університету, учитель Івана Франка.

Свою наукову діяльність Охорович почав ще будучи студентом Варшавського університету. В 1868 році він прийняв участь в університетському конкурсі і зайняв перше місце за роботу «Про методи психологічних досліджень», яка поклала початок циклу робіт «Психологічні питання XIX століття». Завдяки цій праці молодий вчений став одним з піонерів експериментальної психології.

Закінчивши університет, Охорович продовжив наукову працю під керівництвом Г.Т.Фехнера та М.В. Дробиша в Лейпцизькому університеті, де в 1873 році блискуче захистив дисертацію з фізіолого-психологічного дослідження «Свідомість людини: її умови і закони». За цю працю був удостоєний наукового ступеня доктора філософії. Слідом за цим вийшла його монографія «Умови виникнення свідомості». Яка одержала дуже високу оцінку у відомих вчених багатьох країн.

В 1875 р. у Львівському університеті, куди запросили молодого вченого, була створена кафедра філософії та психології природи. Тут, у віці 25 років, він став одним з перших у Європі доцентом психології, чиї блискучі лекції викликали величезний інтерес. Програма його лекцій включала теоретичну, індуктивну, прикладну та кримінальну психологію, патогноміку, психологію творчості, психологію історії та цивілізації, етнопсихологію (і це задовго до появи роботи В.Вундта "Психологія народів").

Вже у ранніх роботах Охоровича були викладені основні погляди вченого на наукову психологію та експеримент і, крім того, показана необхідність тісного взаємозв'язку психологів з представниками інших наук, які займаються вивченням людини, а також реалізації в науковій роботі принципу єдності теорії та практики.

На думку Охоровича – людина це міні-всесвіт, а мозок окремої людини можна порівняти у своєму розвитку та діяльності з розвитком всього людства і розвитком органічної природи: і тут і там – розвиток від одиничного до складного, від недосконалого до досконалого: послідовність, поступовість, логічність, мудрість.

Охорович вважав необхідним створити науку про виникнення і розвиток духовної влади, яку він назвав психо-ембріологією. Тобто більше 100 років тому Охорович передбачав те, що зараз зветься генною психологією.

Встановивши ще в 1882 році контакти з науковими колами Парижу, Охорович відвідував лекції з гіпнотизму Ж. Шарко, а 1884 році представив на засіданні Паризького біологічного товариства свої доповіді: «Зауваження про критерії гіпнотичної чутливості; гіпноскоп – новий метод діагностики». Він також представив свій винахід – прилад гіпноскоп, призначений для визначення гіпнобальності людини.

Міжнародне визнання принесли Охоровичу його праці з питань гіпнотизму: «Уявне навіювання», «Гіпнотизм та мес медіум». В 1916 році вийшла двотомна робота Охоровича «Психологія і медицина», в якій він обґрунтував необхідність читати курс психології студентам медицини. Вчений вніс в медичну психологію багато цінного.

Найбільш цінні і важливі роботи Охоровича, крім згаданих вище: «Нариси теорії спадкових явищ» (1870 р.); «Про формування власного характеру» (1872 р.); «Про свободу волі» (1871 р.); «Про використання психології» (1878 р.); «Початкові основи психології» (1916 р.). Вчений проводив свої численні дослідження у Львівському університеті, а також в Кракові, Татрах і Парижі. Зокрема, за рекомендацією Ш.Ріше, він проводив в Паризькій психіатричній клініці лікування за своїми методиками, і досить успішно.

В 1915-1917 роках Охорович – віце-президент польського товариства психологів. Починаючи з 1895 року його обирають почесним членом психологічних товариств: Великої Британії, Нью-Йорка, Берліна, Кельна, Лейпцига, Будапешта, Варшави, Петербурга.

Саме Охорович першим висунув ідею про створення Міжнародного інституту психології, який, на його думку, повинен стати центром психологічної думки всього світу. В 1900 році такий інститут було створено і в 1901 році Охорович очолив в ньому експериментальну лабораторію. В інститут записалися близько 1000 вчених різних країн. В 1906 році Охорович став його Генеральним секретарем.

Вчений вважав, що психологія, і тільки вона, повинна бути основою для філософії, естетики, педагогіки, етики, криміналістики і багатьох інших наук. Посилаючись на визначення П.Жане про те, що думка - це рух, а духовне життя - це психічний рух, Охорович закликає досліджувати закони і умови цього руху, щоб допомогти людям розібратися в їхніх почуттях, вчинках і поведінці в цілому. Охорович – незвичайний вчений, він проявив свої унікальні здібності у багатьох галузях науки і техніки. Багатогранна особистість, вчений-універсал; дослідник, педагог, медик, психолог, винахідник, журналіст, автор багатьох проєктів і починань – він набагато випередив свій час. Його безжально і часто критикували, принижували, його відкриття замовчували (спрацьовувала, мабуть, її величність заздрість), але в той же час він був визнаний у багатьох країнах світу. В науковій літературі праці вченого не одержали належної оцінки і визнання, а між тим, він дуже багато зробив для розкриття таємниць людського буття і психіки; він передбачив багато речей в майбутньому розвитку психології. Вченого цілком можна поставити в один ряд з такими геніями психології, як Арістотель, З.Фрейд, Л.С.Виготський, Р.Декарт та інші.

КОВАЛЕВСЬКИЙ П. І. (1849-1923 рр.). Він родом з України. Вчився в Харківському університеті на медичному факультеті (1869-1874 рр.). Ступінь доктора медицини одержав в 1877 році, а звання професора – в 1884 році. Працював в психіатричній клініці в Казані (1874-1877 рр). З 1877 року працював на кафедрі психіатрії Харківського університету. В 1892-1897 роках – ректор Варшавського університету. Потім знову повертається в Харківський університет. З 1903 – по 1906 роки завідує кафедрою психіатрії Казанського університету. З 1907 по 1920 роки читає курс судової психіатрії на юридичному факультеті Петербурзького університету і одночасно працює головним лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового госпіталю в Петербурзі.

В своїх наукових дослідженнях Ковалевський, спираючись на анатомо-фізіологічні знання того часу, зокрема на рефлексорну теорію І.М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про суть психічних явищ в нормі та патології. Він створив оригінальну концепцію про роль кровообігу та нервової системи. Вважав, що в основі всякого нервового захворювання (і психічного також)

лежить порушення живлення нервових елементів і що від тривалості цього порушення залежить ступінь їх анатомічного руйнування.

Ковалевський дуже детально змальовує тип неврастеніка з нестійкою нервовою системою. Вона може стати основою Для виникнення та розвитку первинного порушення здорового глузду, параної або іншого нервового або психічного захворювання.

ВЕРНАДСЬКИЙ В. В. (1863-1945 рр.). Видатний український та російський вчений-універсал. Він намітив нове відношення в напрямку розуміння зв'язку між психікою та зовнішнім світом. Вчений заперечував минулі погляди на співвідношення організму і середовища. Організм і середовище, організм і природа - це неподільне ціле, жива істота – біосфера. Те, що робиться в природі, не може не відобразитися в організмі і, навпаки, організми так чи інакше впливають на середовище свого життя.

Вчення Вернадського являє собою новий крок у розвитку наукової думки. Він говорив не про невірне розуміння організму (як Гельмгольц, Сеченов), а про невірне розуміння середовища, доводячи цим самим, що в поняття середовища (біосфери) повинні входити і організми, що її складають. Народжена мозком як трансформованою живою речовиною діяльність людини різко збільшує геологічну силу біосфери. Через те, що ця діяльність регулюється думкою, то особисту думку вчений розглядав не тільки в її відношенні до нервового субстрату або оточуючого організм найближчого зовнішнього середовища (як натуралісти всіх попередніх віків), але і як планетарне явище. Палеонтологічне з появою людини починається нова геологічна ера. Вернадський згоден (як і деякі інші вчені) називати її психозойською. Це був принципово новий, глобальний підхід до людської психіки, включаючи її як особливу силу в історії розвитку земної кулі, що надає історії нашої планети зовсім нове, особливе спрямування і більш стрімкі темпи.

В розвитку психіки розглядався фактор, що обмежував чуже живій речовині середовище, який тиснув на неї, змінюючи розподіл хімічних елементів і т. ін. Як розмноження організмів проявляється в тиску живої речовини в біосфері, так і хід

геологічного прояву наукової думки тисне створеними ним засобами на закостенілу, стримуючу середовище біосферу, створюючи ноосферу – царину розуму.

Вочевидь, що для Вернадського вплив думки і свідомості на природне середовище (без якого сама думка не існує, бо вона як функція нервової тканини є компонентом біосфери) не може бути інакшим, як опосередкованими засобами, створеними культурою, що включають засоби комунікації. Співставляючи послідовність геологічних нашарувань і морфологічних структур, відповідних їм форм життя, Вернадський вказує на процес вдосконалення нервової тканини, зокрема мозку.

Перехід біосфери в ноосферу, залишаючись природним процесом, набув, разом з тим, відповідно до теорії Вернадського, особливого історичного характеру, відмінного від усієї попередньої геологічної історії планети.

До початку ХХ ст. стало очевидним, що наукова робота здатна змінити обличчя Землі в масштабах, подібних великим тектонічним зсувам.

Набуваючи форми, говорячи словами Вернадського, «вселенськості», охоплюючи всю біосферу, наукова думка створює нову стадію організованості біосфери.

В історії наукового пізнання особливий Інтерес викликало у Вернадського питання про суб'єкт рушійної сили наукової творчості, про значення особистості і рівня суспільства для розвитку науки, про самі засоби відкриття наукових істин.

Поняття про особистість і її свідомість осмислювались вченим крізь призму його загального підходу до світу і місця, яке займає в ньому людина. Розмірковуючи про розвиток свідомості в світі, в космосі, у Всесвіті, Вернадський відносив це поняття до категорії тих же природничих сил, як життя і всі інші сили, що діють на планеті. Вій розраховував, що шляхом звернення до історичних реліктів у вигляді тих наукових відкриттів, які були зроблені незалежно різними людьми в різних історичних умовах, вдасться перевірити, чи дійсно інтимна чи особиста робота думки конкретних індивідів здійснюється незалежно від об'єктивних законів, які, як і всякі інші закони науки, відзначають повторюваність, регулярність.

Рух наукової думки, за Вернадським, підкорений суворим природно-історичним законам, таким як зміна геологічних епох та еволюція тваринного світу. Закони розвитку думки не визначають автоматично роботу мозку як живої речовини біосфери. При його (Вернадського) "космічному" способі розуміння всесвіту, під прогресом розумівся не розвиток знання самого по собі, але розвиток ноосфери як змін біосфери і, тим самим, всієї планети як системного цілого. Психологія особистості ставала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери.

Вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому твориться еволюція землі як космічного цілого.

Вернадський був засновником антропокосмізму, теорії, в якій природно-історична, природна (у широкому сенсі – космічна), і соціально-гуманістична, людська, тенденція розвитку науки гармонійно зливаються в єдине ціле.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Б. (1868-1920 рр.). Український (російський) вчений. Вчився в Київському, Дерптському, Берлінському, Паризькому університетах, з 1917 року – професор Київського університету.

Він виходив із необхідності нормативного обґрунтування соціального пізнання в цілому. Закон, що виводиться в гуманітарних (соціальних) науках, може бути використаний тільки в ідеальних конструкторах. Завдання соціального пізнання – виявлення норм та правил теоретичного мислення, практичної (моральної) діяльності та художньої творчості.

В теорії пізнання Кістяковського послідовно проводяться принципи антипсихологізму, апріоризму та нормативності. Цілісний зміст культури визначаються безумовністю Справедливості, Істини, Краси, Віри.

ЗЕНЬКОВЕЦЬКИЙ В.В. (1881-1962 рр.). Український вчений. Закінчив Київський університет. Професор психології Київського університету (1915-1919 рр.). Професор філософії Белградського університету (1920-1923 рр.) Директор Празького педагогічного інституту (1923-1926 рр.). Професор Паризького богословського інституту (1927-1961 рр.) .

Основні праці вченого: «Проблеми психічної причинності» (1914 р.); «Соціальне виховання, його завдання та шляхи» (1918 р.); «Психологія

дитинства» (1923 р.); «Проблеми виховання в світі християнської антропології» (1934 р.); «Російська педагогіка ХХ століття» (1960р.).

На думку вченого, пізнання світу регулюється "світлоносною силою, що йде від Христа", вона ж створює пізнаючий розум, який повинен розрізняти Софію божественну (думку про Бога, «ідеї», концепцію світу) і Софію тваринну (думки про світ, «логоси», ідеї космічних процесів). Єдність тваринних «логосів» - світовий дух. Богопізнання можливе тільки серцем (як вершиною ієрархії душі), яке пов'язане з Богом, з основою світу. Серце як засіб розуміння Бога «спрацьовує тільки після подолання людиною наслідків первородного гріха – зруйнованої гармонії і єдності тіла, душі та духу, що можливе тільки під знаком хреста». В світі існує два види діяльності: «емпірична» (причинна) – історичний час, зміна подій і т.ін. та «субнаціональна» (охоплює цілий цикл буття).

КОСТЮК Г.С. (1899-1982 рр.). Народився в селі Могильному на Кіровоградщині у селянській сім'ї. Його здібності дуже рано були помічені і він був взятий на повне утримання в Колегію Павла Галагана – приватний середній навчальний заклад підвищеного типу, який діяв в Києві з 1871 року. В 19 років Г.Костюк працював вчителем в рідному селі. Він вчився заочно на філософсько-педагогічному факультеті Київського інституту народної освіти, продовжував працювати в сільській школі, викладаючи математику. В 1923 році вступив до аспірантури, де проводив дослідження з проблеми розумових здібностей та їх розвитку у дітей.

В 30-ті роки вчений стає одним з провідних психологів України. Він очолює кафедру психології Київського педагогічного інституту і психологічний відділ Українського науково-дослідного інституту педагогіки, інтенсивно розробляє актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки.

Важливою подією став вихід 1939 року під його редакцією оригінального вузівського підручника на українській мові; з 20 розділів 16 написав Костюк. В 1970 році під його редакцією був виданий навчальний посібник з вікової психології. Ці підручники поєднали в собі високий теоретичний рівень з

чіткістю та доступністю викладення. Вони відіграли неоціненну роль в психологічній освіті на Україні.

В 1945 році професор Г.С.Костюк виступає ініціатором створення НДІ психології Наркомун освіти (нині інститут психології ім. Г.С. Костюка ЛПН України). Протягом 27 років Григорій Силович був директором цього закладу. В основу діяльності інституту була покладена програма, розроблена Костюком.

З часом інститут став авторитетним центром фундаментальних та прикладних психологічних досліджень, а також підготовки психологічних кадрів вищої кваліфікації та координації наукової діяльності українських психологів.

В 1937 році вчений публікує статтю «Про індивідуальний підхід до учнів в навчальній роботі», де підкреслює необхідність ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, дає вчителям рекомендації, які не втратили своєї значущості і зараз.

Костюк та його учні обґрунтовували задачний підхід до дослідження, проектування та побудови діяльності (зокрема навчальної та педагогічної), сформували її понятійний апарат, організували конкретні дослідження і розробки в її руслі.

Найбільш важливий напрямок - вивчення закономірностей психічного розвитку, генезису здібностей, становлення особливостей, характеристики рушійних сил, детермінант і статей цих процесів; впливи, які стимулюють творчу активність.

В лабораторії Костюка було показано і доведено, що цілеспрямоване, ретельно сплановане дослідження особливостей наочно-образного мислення дітей молодшого шкільного віку полегшує формування в них основ теоретичного мислення та наукового світогляду.

Г.С.Костюк постійно відстоював самостійність психології як науки і одночасно необхідність її тісних зв'язків із суміжними дисциплінами. Ці тези виголошувалися ним в загальному вигляді, але й пристосовувались до конкретного матеріалу, виступали як методологічна настанова, що потребує чіткого

визначення в проблемах психологічних аспектів, які досліджуються, і в їх співвідношенні з іншими аспектами.

Ця лекція не претендує на вичерпний аналіз розвитку психологічної думки на Україні в XVII-XIX ст. Вона лише показує її логічну послідовність, спадкоємність, і, крім того, своєрідність, яка має свої корені і в стародавньо-східній і в античній психології.

Питання на семінар:

1. Трактатування психічного українськими філософами та літераторами.
2. Психологічна думка Г.Костюка.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди в художніх творах Т.Г.Шевченка.
2. Психологічні погляди в художніх творах І.Я.Франка.

Література:

1. Выготский Л.С. Вопросы теории и история психологии // Собр.соч.: В 6 т.М., 1982.
2. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.- М., 1999.
3. Замалеєв А.Р., Зац В.А. Мыслители Киевской Руси XI – XIII в.-К., 1981.
4. Замалеєв А.Р., Зац В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.).-К., 1990.
5. Історія філософії на Україні. Т.1,2. К., 1987.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1991.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. К., 1987.
8. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр «Академия», 2001.- 554 с.
9. Мірчук І. Світогляд українського народу// Наук. збірник ІВУ.-1942.
10. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: У 2 т./за ред. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
11. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии.- Ростов НД., 1996-т.1,2.
12. Сосенко К. Праджерело українського релігійного світогляду.-Львів, 1923.
13. Сковорода Г. // Повне зібрання творів.-К.,
14. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология.-М., 1999.
15. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття. Київ, 1998.
16. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.-К., 1991.
17. Ярошевский М.Г. Психология XX столетия, 1994.